Розділ перший

1

У бараці було темно й задушно. Змучені в’язні поринули у важкий, безпробудний сон. Тільки один в’язень — Володя Булатович — ніяк не міг заснути. Лежав горілиць на верхніх нарах і, приклавши вогку долоню до гарячої щоки, що здулася від удару блокфюрера, прислухався, як нижче лівого вуха щось ниє, сіпає, пульсує, гострим болем проникає до самого серця.

До того ж нестерпно хотілося їсти. Бо хіба ситий будеш від півчерпака смердючої бруквяної юшки, яку, мов собаці, хлюпнули в миску ще о сьомій годині вечора?

Ось ці два почуття — болю й голоду — терзали юнака все дужче й дужче, і він ледве стримувався, щоб не застогнати, не схопитися з нар. Однак мовчав і не схоплювався. Терпів. Бо за порушення тиші й порядку в нічний час блокфюрер запроторить у карцер чи відбере пайку хліба, якого й так мов кіт наплакав, а якщо захоче розправитися на місці, то просто затопить кулацюгою в зуби…

Тільки десь далеко за північ, зовсім змучений і знесилений, відчув, як на нього важкою хвилею накотився неспокійний, кошмарний сон.

Та поспати не пощастило.

У блок раптом увірвався як завжди роздратований блокфюрер, червонопикий, з довгими, мов у горили, руками есесівець Фріц Нушке. Увімкнув світло і, щосили грюкнувши важким гумовим бичем по дощаному столу, загорлопанив:

— Ауфштеєн! Вставайте! Одягайтеся!.. Та швидше, брудні свині! Даю одну хвилину! Льос!

Удар бича й люті вигуки, що нагадували рик хижого звіра, могли б розбудити і мертвого. Тож не дивно, що гефтлінги враз зіскочили зі своїх твердих, набитих тирсою й соломою паперових матраців і, штовхаючи один одного у вузьких проходах між нарами, почали гарячково натягувати на себе смугасті штани та роби, взуватися у гольцшуги — черевики на дерев’яних підошвах. Поспішали, хапалися.

Володя поспішав теж.

За хвилину в блоці запанувала тиша. Всі стояли на проході, побіля нар, з острахом ждучи: що буде далі?

Нушке мовчав теж.

І старожили блоку, і ті, хто потрапив у концтабір нещодавно, ненавиділи блокфюрера лютою ненавистю.

І було за що!

Цей незграбний виродок з бичачою шиєю, великими кулаками-довбешками і пронизливими чорними очима своїм катівським виглядом незмінно наганяв страх на в’язнів. Звали його не інакше, як душогубом. Одним ударом бича він убивав людину, кулаком розтрощував щелепу, а під час виснажливої роботи в каменоломнях нерідко розважався тим, що тихцем, мовби ненароком, зіштовхував з уступу гранітну брилу — та з грюкотом летіла донизу. І горе було тому, хто не встигав ухилитися від неї!

Звичайно, такі звірячі вчинки траплялися не щодня. Зате майже завжди він знаходив привід, щоб помучити кого-небудь, і в цьому винахідливості його не було меж. То ввірветься вночі в блок і під

виглядом перевірки чи обшуку підніме стомлених в’язнів, які щойно поснули, і тримає їх у напрузі годину чи півтори, так що потім ніхто до ранку не може склепити очей; то влаштує кому-небудь холодний душ — ранньої весни, восени чи навіть узимку власноручно поливає голого з брандспойта крижаною водою; то у новачка запримітить у роті золотий зуб і слюсарними щипцями вирве його; а то, щоб розважитися, а головне, щоб залишити увесь блок без їжі, принесе під час обіду здохлого пацюка і, весело гигочучи, жбурне його у бачок з баландою.

— Фляйш! М’ясо! Шмект! Смачно! Га-га-га!..

Що ж придумав він сьогодні?

Всі завмерли — і не ворухнуться.

Всі, окрім одного.

У віддаленому кутку барака, біля завішеного чорним маскувальним папером вікна, у зловісній напруженій тиші все ще вовтузився, одягаючись, старий француз Жан. На його грудях, якраз навпроти серця, червоніє вінкель політичного в’язня. Скромний паризький клерк допомагав макі, французьким партизанам, був схоплений гестапівцями і запроторений у цей жахливий табір.

Зі всіма у блоці він був ввічливий, чемний, навіть із "зеленими". До кожного ставився лагідно і звертався так, ніби то був не в’язень, а бажаний клієнт, якого мав обслужити.

— Мосьє?..

Худющий, виснажений, одні кості та шкіра, довготелесий Жан даремно намагався вузлуватими подагричними пальцями застебнути ґудзики своєї смугастої, мов зебра, заширокої для нього роби. Пальці не

слухалися, мовби задубіли на морозі,— і від того він ще більше поспішав і нервував.

— Прокляття! — заревів блокфюрер. — Ти ще довго будеш там порпатися?

Велика довгаста голова старого, вагу якої ледве тримала тонка зморшкувата шия, хитнулася, мов маятник, тонкий галльський ніс видався наперед, ніби дзьоб, а в змучених вицвілих очах застиг холодний жах.

— Я зараз, мосьє… Я зараз, — прошепотіли його безкровні бліді губи. — Айн момент! Одну хвилинку!

— Айн момент! — перекривив його Нушке і знову проревів: — Паскудний жабник! Я навчу тебе, як виконувати мої накази! Йди-но сюди!

Старий видибав із свого закутка і, мнучи в руці шапку, зупинився кроків за два перед блокфюрером. Вклонився.

— Мосьє?..

В ту ж мить свиснув бич і впав на обтягнутий жовтаво-пергаментною шкірою голий череп нещасного клерка.

Такого удару не витримав би ніхто. Старий з гуркотом упав додолу.

Приголомшені в’язні заніміли. Їхні погляди прикипіли до тоненької смужки крові, що витікала з розтрощеної голови француза і, мов змійка, звивалася по нерівній цементній підлозі. Вона поволі наближалася до блискучих хромових чобіт Нушке, і він змушений був відступити назад.

— Подлец! — раптом дзвінко пролунало у нього за спиною коротке гнівне слово, вимовлене по-російськи.

Нушке швидко оглянувся. Звичайно, він не розумів значення того слова, але вже те, що хтось посмів вигукнути в таку хвилину й порушити гнітючу тишу, він розцінив, як протест. Очі його враз блиснули, туга шия набрякла й почервоніла від гніву.

— Хто?

У відповідь — жодного звуку.

— Хто?

Знову ніякої відповіді.

Володя і ті хто стояв на правому крилі, за спиною у блокфюрера, бачили, що вигукнув новенький. Прибув він з транспортом зі сходу тільки вчора, пізно ввечері. Ні з ким не вступаючи в розмову, сів на вказане старостою місце на нижніх нарах, міцно стиснув на колінах невеличкі кулаки і так просидів до ночі. На вигляд мав років п’ятнадцять. Зросту невисокого. Його по-дитячому ніжного обличчя ще ні разу не торкалося лезо бритви. З широкого коміра роби сиротливо виглядала тонка біла шийка… Хлопчисько та й годі!.. Разом з усіма він ліг мовчки спати і ось тепер — відзначився… Підписав сам собі смертний вирок! Адже Нушке все одно дізнається, хто вигукнув і що. Не зараз, звичайно, бо, побоюючись розплати, жоден з таємних донощиків не посміє в присутності всього блоку донести, а завтра чи післязавтра знайдеться негідник, котрий донесе, — і тоді новенькому капут! Тим або іншим способом Душогуб розправиться з ним…

Володя з жахом і жалем дивився на бліде, закам’яніле обличчя хлопця. Хто він? Звідки?.. Як потрапив сюди цей підліток? Очі сірі. Погляд упертий… Хлопче, хлопче, навіщо ж ти так необачно бовкнув?

Кому тут потрібна твоя показна сміливість? Чи це прояв відчаю, коли для людини вже все одно і вона приготувалася до найгіршого що може бути?

— Хто? — втретє пролунало зловісне запитання.

Знову ніхто не обізвався.

Нушке оскаженів.

— Брудні свині! Я навчу вас поважати табірне начальство! Ось маєте! Ось маєте! — Він почав сипати удари направо і наліво. — Шкода, мало часу! Та все одно я змушу сказати, яка свиня посміла порушити порядок у блоці!

Нушке не розбирав, кого бив і по чому. Лупцював усіх підряд. Володю вперіщив по плечах і по спині. Його сусідові торохнув по голові — аж той заточився на нари. Третьому влучив у щоку, і на ній відразу здулася синя басамуга… Відхилятися від удару було вкрай небезпечно: такого капо, що стояв напоготові позаду блокфюрера, міг забити до смерті.

Стогони, зойки, виляски бича змішалися з лютою лайкою, яку вивергав Нушке.

І тут трапилося зовсім несподіване. Наперед виступив новенький і заявив:

— Припиніть екзекуцію! Винен я!

Нушке опустив руку, витріщив очі.

— Ти, малий?

— Так, я.

— Доннер веттер! Невже ти гадаєш, що господь бог дарував тобі два життя на цій грішній землі? То я мушу розчарувати тебе! — і уперіщив смільчака по плечах. — Що ти сказав? Та швидше, бо у нас зовсім мало часу.

Новенький здвигнув плечима.

— Нікс ферштейн… Я по-німецьки не розумію.

— Ти вигукнув слово "подлез"… Що воно означає? — спитав Нушке, трохи перекрутивши у вимові російське слово "подлец".

— Нікс ферштейн…

— А це ти розумієш? — Нушке ткнув новенькому під самий ніс бича.

— Нікс ферштейн, — уперто стояв на своєму гефтлінг.

— Ферфлюхтер гунд! Проклятий собака! — вилаявся есесівець і повернувся до мовчазного строю. — Хто перекладе?

Якась підсвідома внутрішня сила виштовхнула Володю наперед.

— Дозвольте мені, пане блокфюрер.

Нушке зміряв його поглядом з голови до ніг.

— Ти знаєш німецьку?

— Знаю.

— Гаразд… Що ж вигукнув цей собака?

Володя вагався лише одну мить, бо вже обміркував, що мав казати.

— Він вигукнув лише одно слово — "подлез"… По-російськи це означає, що старий француз "підліз" під вашу палицю сам. Отже, сам винен у тому, що трапилося…

Володя розумів, як він ризикує. Можна сказати, ризикує головою, бо пояснення його спиралося на неправильну вимову чужого слова самим блокфюрером і було дуже хистке. Досить кому-небудь з присутніх, хто володіє російською мовою, захотіти — і обман негайно викриється. Але він сподівався, що свої не викажуть, а ніхто інший не знав російську мову настільки, щоб розібратися в таких фонетичних тонкощах.

Нушке спантеличено закліпав набряклими повіками.

— Ось як! Він справді саме так сказав?

— Безперечно. Ви ж самі добре запам’ятали це слово — "подлез"…

— Так, запам’ятав — і перевірю! І якщо ти переклав неправильно…

— Можете не сумніватися. Я німецьку знаю непогано.

— Ну, гаразд, ніколи зараз розбиратися, — похмуро буркнув Нушке і тут же люто закричав: — Цього малого — в карцер! Усім виходити! На апельплац! Швидше!

2

Над Тюрінгенським лісом дув свіжий вітер, і Володя, підтюпцем поспішаючи на центральний майдан концтабору, відчув, як під благеньку робу починає заповзати сирий передранковий холод.

Далекий край неба на сході почав світлішати. Скоро зійде сонце — наступить ще один важкий день. А що він буде важкий, сумніватися не доводилося. Легких днів тут взагалі не було, а цей може стати ще й останнім у житті. Досить тільки Нушке розкопати справжнє значення слова "подлец". Тоді загине і він, і той хлопчина-сміливець, котрий так необачно, згарячу висловив свої почуття. Нушке, безперечно, зживе їх зі світу.

Концтабір спав. Похмуро темніли незграбні будівлі, свистів поміж ними вітер, бовваніли на сторожових вежах у касках і цератових плащах вартові, і тільки з високого цегляного димаря крематорію безперервно валував червонястий дим, розносячи по заростих буковим лісом околицях важкий сморід спалених трупів.

На душі у Володі було препогано. Картав себе за те, що вплутався в історію, яка, без сумніву, закінчиться трагічно, лаяв новачка, що не стримався, а ще більше за те, що вискочив, як Пилип з конопель, зі своїм дурним поясненням. Знав, коли і перед ким проявляти благородство! Ох, як усе не до ладу склалося!

Його плеча торкнулася чиясь рука. Почувся шепіт:

— Молодець, друже! Врятував новенького від смерті! Ми вже думали, що йому капут!

Говорив сусід по нарах, молодий, довготелесий Іван Куц. Був він колгоспником з Київщини, а в армії — кулеметником. Поранений у ногу, від чого й досі накульгував, потрапив під Смоленськом у полон, а потім — за спробу втекти — в концтабір.

Володя цілком довіряв йому.

— Ще не врятував… Боюсь, як би нам обом не змололося…

— Ти гадаєш?.. Невже знайдеться яка небудь падлюка?..

Володя не встиг відповісти, як пролунала команда шикуватися. В’язні вишикувалися по блоках — і завмерли. Три колони — три блоки. Небагато. Отже, напевне, кудись поведуть. Але куди?

Апельплац освітлений потужними прожекторами. Вони вмикаються тільки в особливих випадках, коли немає стану повітряної тривоги. Довкола — есесівці з автоматами наперевага. Трохи збоку, в сутінках, — кілька великих дизельних автомашин.

Володя губився в здогадах: куди повезуть? Невже формується транспорт для переведення в інший концтабір?.. В серці наростала тривога. Кожна така несподівана переміна в житті в’язнів таїть у собі низку смертельних небезпек. На власному гіркому досвіді гефтлінги давно переконалися, що зміна в їхньому житті з ініціативи есесівців — завжди на гірше.

Над майданом запала зловісна тиша. Здається, було чути биття власного серця. Володя з подивом відчув, що в нього перестала боліти щелепа, яка ще годину тому не давала спокою. Видно, страшна нервова напруга переважила і заглушила тілесний біль.

Тим часом есесівці уважно, аж двічі, перелічили в’язнів і наказали сідати на машини. Отже, повезуть з табору. Але куди?

В’язні залізли в криті брезентом кузови, на задніх сидіннях повсідалися охоронники-есесівці — і колона рушила.

Їхали мовчки, ніхто не промовив жодного слова. Рівномірно, без натуги, бо дорога йшла з гори в долину, працювали мотори, гули шини коліс, лопотіло під поривами вітру брезентове накриття.

Хвилин через п’ятнадцять зупинилися. Вокзал. Есесівці позіскакували з машин на землю і наказали в’язням вилазити.

Хоча було ще дуже рано, на пероні вже стояли пасажири — жінки, старі, підлітки. Вони їхали на роботу за двадцять, за п’ятдесят, а то й за сто кілометрів — в Ерфурт, у Готу і навіть у Ейзенах. Ні голосних розмов, ні сміху, ні метушні. Ніяких емоцій. Незважаючи на те, що війна невмолимо наближалася до кордонів рейху, що багато міст лежало в руїнах внаслідок бомбових ударів американської та англійської авіації, що ніхто вже не вірив базіканням фюрера та рейхсміністра Геббельса в чудо-зброю, яка забезпечить Великонімеччині перемогу, рядовий німець продовжував сліпо, механічно виконувати свій обов’язок: працював десять — дванадцять годин на добу, регулярно одержував на картки хліб, маргарин, цукор, справно ніс добровільно-примусову службу по нагляду за чужоземними робітниками та по виявленню "ворожих державі елементів".

В’язнів вишикували в кінці перону. Довкола стали есесівці.

Куц поглядом показав на поїзд з військовою технікою, що з гуркотом ввірвався в цей час на станцію і, не зупиняючись, на повній швидкості промчав на схід.

— Причепитися б! За добу чи за дві були б біля фронту! Ех!

Володя заперечно похитав головою, показав на смугасту робу.

— В такому одязі?.. Не зробиш і ста кроків, як схоплять і розстріляють на місці! Ми люди поза законом!..

— Я це знаю… Але ж серце рветься на волю!.. З концтабору втекти неможливо або майже неможливо, — бачив, як охороняють? А з етапу — можна…

— Теж нелегко… Хіба дуже пощастить… Вони замовкли.

До перону, стишуючи хід, підійшов пасажирський поїзд. Спалахнули електричні ліхтарі. Знялася звичайна в такому випадку метушня: одні виходили з купе (в німецьких вагонах кожне купе має свої двері назовні), інші заходили. Молоді гарненькі провідниці, в чорних шерстяних штанях, добре підігнаних по фігурі піджаках і фасонних беретах з одноголовим німецьким орлом, слідкували за порядком під час посадки.

У хвості ешелону кілька товарних вагонів — для чужоземних робітників. Сюди й загнали всіх в’язнів. Наказали сісти на підлогу. Охоронники з автоматами напоготові стали на дверях. Блокфюрери всіх трьох блоків зайшли в пасажирські вагони.

Бемкнув на пероні дзвін. Паровоз подав протяжний сигнал — і поїзд рушив.

"Куди ж везуть? Куди ж везуть?" — билася тривожна думка.

3

Над Німеччиною, що в страві ждала неминучої і грізної розплати за злочини фашистів, стояло жарке літо 1944 року.

День 20 липня видався ясний, сонячний. На небі — ані хмаринки. Вже з самого ранку почало припікати. У широкій хрещатій улоговині, де щільно компактно розташувалося середньонімецьке місто Ейзенах, не відчувається ані найменшого подиху вітерцю, що остудив би розпашіле тіло. Якщо така спека о дев’ятій годині, то що ж буде в післяобідній час?

На просторій, з десятками колій, станції — сотні людей. Кого тут тільки немає! Невільники з усіх кінців Європи, підстаркуваті німецькі робітники, молоденькі солдати з підготовчих команд, підлітки з гітлерюгенду, навіть поважні домогосподарки у темному вбранні… Окремо, в самому центрі, насупроти розтрощеного бомбою вокзалу, під посиленою вартою працює команда в’язнів концтабору.

Володя і Куц з важкими совковими лопатами в руках стоять на обочині і не поспішаючи кидають на носилки суху землю, змішану зі щебенем.

У Куца на обличчі радість. Він оглядає густо подзьобане бомбами широке залізничне полотно станції і тихо каже:

— Молодці американські й англійські хлопці! Оце влучили! Жодна бомба не пропала даремно!.. Так прицільно можна бомбардувати тільки тоді, коли тобі не заважають ні винищувачі противника, ні зенітна артилерія… Ну, це й зрозуміло: майже вся бойова техніка фашистів там, на Східному фронті, воює проти нас… Бач, як точно зроблено: переорали всю станцію від семафорів до семафорів, а потім пройшлися ще й упоперек — знищили кілька житлових кварталів і якийсь великий завод…

— Авіаційних моторів, — підказав Володя, — знаючи німецьку, він уже встиг дещо почути від німців.

— Авіамоторів? — знову зрадів Куц. — Ото добре! Спасибі ще раз союзним льотчикам — без моторів сидітимуть фрици на землі!

Справді, руйнування у місті були серйозні. У ніч з 19 на 20 липня, повісивши потужні "ліхтарі", американці й англійці висипали на Ейзенах сотні важких бомб. Дощенту було зруйновано завод авіамоторів, усі прилеглі до нього житлові квартали, пекарню, водокачку, багато магазинів, а також залізничний вокзал і, що для німецького військового

командування найприкріше, всю велику станцію, яка налічувала десятки колій. Було перерізано центральну магістраль, що з’єднувала два головні німецькі фронти — Східний і Західний. Сполошився генеральний штаб. І не дивно — раптово була втрачена можливість швидко маневрувати резервами між Східним фронтом, що тріщав і розвалювався під могутніми ударами Червоної Армії, і Західним, відкритим півтора місяця тому союзниками у Франції.

Ця важлива воєнна обставина і врятувала хлопців — новачка і Володю Булатовича — від швидкої і невблаганної розправи. Нушке просто не мав часу. Керівництво концтабору одержало наказ якнайшвидше привезти в Ейзенах півтораста в’язнів для ремонтних робіт. Потрібно було встигнути на поїзд. Ось чому поспішав блокфюрер…

Від самого приїзду в Ейзенах Володя не спускав з Нушке очей. Тривога не полишала його. Він дуже добре знав злопам’ятний характер блокфюрера і розумів, що той не забуде надзвичайного випадку в бараці. Однак нічого підозрілого не помічав. Все було так, як звичайно. В’язні поволі коливалися, удаючи, що завзято працюють, хоча насправді кожен намагається зробити якомога менше. Есесівці, навпаки, метушилися, штурханами й окриками підганяли тих, хто, на їхню думку, працював погано. Лютували капо й блокфюрери:

— Льос! Льос! Давай! Давай!

Сонце підбивалося все вище й вище. Посилювалася спека. Хотілося пити, а ще дужче — їсти. Про те, щоб погодувати в’язнів, не було й мови.

— Давай, давай! — тільки й чулося довкола.

Величезні вирви заповнювалися поволі. Не вистачало землі, щоб засипати їх, — під час вибуху вона десь розлетілася, розвіялася, і тепер доводилося носити з узбіччя. Це недалеко. Та спробуй ходити з важкою ношею через розбите, потрощене залізничне полотно! Всюди ями,

стирчать погнуті, розірвані рейки й шпали. Сновигають, дещо роблячи, а частіше — нічого не роблячи, сотні невільників, яких зігнали з навколишніх таборів…

Володя й Куц, спотикаючись, несуть носилки з землею. Майже біля самої вирви на них налетів Нушке — вперіщив Володю бичем.

— А-а, це ти, кривавий собако! Проклятий лінивцю! Російська свиня!.. Тобі не пощастило обдурити мене! Я все знаю!

В’язні зупинилися.

— Я вас не обдурював, пане блокфюрер! — вигукнув Володя, зрозумівши, що хтось розтлумачив есесівцю значення слова "подлец".

— Заткнися! — І Нушке почав щосили лупцювати в’язня палицею. — Ось тобі на! Це — завдаток! А розплата буде в таборі!.. Я там поясню тобі, мерзотнику, різницю між вашими паршивими словами!.. Брудна свиня!

Володя відсахнувся. За вухом потекла кров. Держаки носилок вислизнули з рук. Суха земля з шурхотом розсипалася.

Червонопикий, розпарений на сонці Нушке загорлопанив ще дужче:

— Оце так ви працюєте! Ледарі! Недолюдки!

Нові удари посипалися на голови обох в’язнів. Довкола них почав збиратися натовп. Десь узявся стрункий моложавий генерал, — у вічі всім упали його червоні лампаси, — зупинився перед знавіснілим блокфюрером, запитав, не підвищуючи голосу:

— Що трапилося?

Нушке від несподіванки дурнувато закліпав віями, виструнчився. Видно, ніяк не сподівався побачити тут таке високе начальство. Почав щось пояснювати.

Не ждучи, чим закінчиться їхня розмова, хлопці схопили носилки й притьмом кинулися геть. Зупинилися аж на узбіччі, біля чималого гурту дівчат і хлопців з пришитими до рукавів позначками "Ost", тобто "Схід". Це були радянські люди.

— Чого він так розлютувався? — спитав Куц, який з усіх вивержених блокфюрером слів уторопав лише кілька лайок і прокльонів. — Який його гедзь укусив?

Володя смугастим рукавом витер на шиї кров і, відчуваючи в грудях якусь бридку нудотну млявість, тихо відповів:

— Йому хтось уже розтлумачив значення слова "подлец"...

— От як! Що ж тепер буде?

— Що буде? Можна здогадатися... Повернемося до табору — знущатиметься доти, доки не зажене на той світ! Або й відразу пристукне...

Йому стало зовсім погано. В голові гуло, ноги тремтіли, підламувалися, і він, щоб не впасти, важко опустився на сухий, всипаний дрібним щебенем насип.

— Що тобі? — кинувся до нього Куц.

— Минеться... Просто Душогуб на цей раз торохнув по черепку сильніше, от і замакітрилося, — прошепотів зблідлими губами Володя і несподівано знепритомнів.

Отямився від того, що хтось бризкав на обличчя водою.

Він розплющив очі і побачив дівчину, яка, схилившись над ним, підносила йому до рота бляшану пляшку. Здалеку, мов з туману, долітали її слова:

— Пий, пий! Зараз тобі стане легше…

— Ти хто? — спитав Володя.

— Я Таня, — спокійно відповіла дівчина.

— Таня?.. Отже, наша… землячка… А я Володя… Володимир…

— От ми й познайомилися, — сказала Таня і дістала з кишені сірої роби невеличкий шматочок хліба. — Ось на, з’їж! Ти дуже зголоднів. Та й дісталося тобі нівроку, я бачила…

Володя відкусив трохи, пожував. Смак хліба остаточно повернув його до тями. Він спробував підвестися, але Таня притримала за плече.

— Не поспішай… Спочатку з’їж!

Тільки тепер Володя зрозумів, що їсть хліб чужої, зовсім незнайомої дівчини, котра, мабуть, і сама голодна, бо аж світиться.

— Дякую. Більше не хочу.

— Їж! — суворо промовила дівчина, відсторонюючи його руку, а потім дістала хустину і промокнула за вухом кров.

Він пильно глянув на неї.

Невеличка, бліда, худенька, як і всі, хто опинився в фашистських таборах, вона не була красунею. З-під старенького вицвілого берета вибивалося біляве, коротко підстрижене волосся. Ніжна шия сиротливо, по-дитячому виглядала з широкого коміра недоладної, з чужого плеча роби, а в великих ясно-голубих очах зачаїлася туга.

Скільки їй — чотирнадцять, п’ятнадцять? Ще майже дитина, а горя, видно, бачила немало.

Володя знову спробував повернути їй окраєць, та вона не взяла.

— Ні, друже, залиш собі, а я вже якось обійдуся, — сказала твердо, з притиском і поволі, без поспіху пішла до своїх подруг, що мляво копирсалися лопатами в землі.

Тут здалеку долинув різкий окрик блокфюрера, і Володя зі своїм напарником поспішив узятися за носилки.

4

Щось трапилося.

Володя не відразу помітив несподівану зміну у настроях і поведінці багатьох сотень, а може, й тисяч людей, котрі працювали довкола. Густий неспокійний мурашник, що від ранку копошився на розбомбленій станції, якось поволі почав затихати, замовкати, аж поки настала загальна тривожна тиша.

І дивна річ: серед цієї тиші чулася тільки приглушена німецька мова. Не звертаючи ніякої уваги на те, що майже повсюдно припинилася робота, що чужоземні робітники-невільники дозволили собі нечувану розкіш спертися на лопати, на вила, на кайла і не працювати, а стояти або й зовсім посідати на купи землі чи на гарячі рейки, німці — майстри, солдати, хлопчаки з гітлерюгенду, жінки — позбиралися в більші чи

менші гурти і про щось стиха розмовляли. Навіть охоронники-есесівці забули про свої обов’язки і, збившись у купу, теж стривожено про щось балакали.

Окремо стояв Нушке. Плечі опущені, обличчя бліде, в очах — розгубленість, переляк.

Ніхто не працював. Бранці не працювали також.

Такого ще не бувало!

В’язні обережно опустили на землю важко навантажені носилки, переглянулися. Куц повів очима довкола.

— Що це таке?

Володя не знав, що відповісти. Побачивши збоку, на купі щебеню, старого німця, наблизився до нього.

— Що трапилося, майстре?

Старий поволі підвів велику сиву голову. Його м’ясисті, поорані глибокими зморшками щоки змокріли від сліз. Володя з подивом дивився на нього, не вірячи сам собі, бо уперше бачив, як німець плаче.

Оглянувшись, старий тихо сказав:

— Сьогодні на фюрера вчинено замах… По радіо передали…

На якусь хвилину Володя занімів.

— Не може бути!

— Але це так.

— Хто ж учинив замах? Американці? Англійці?

— Гм… Що ти, хлопче!.. Які там американці!.. Свої!..

— Он як! — Вражений почутим, Володя не стримався від вигуку. — І він загинув?

Затамувавши подих, ждав відповіді. Невже Гітлерові капут? Невже пропав, здох найбільший в історії людожер? Адже тоді все може змінитися! Закінчиться війна, випустять з концтаборів приречених на смерть в’язнів, попереду простелиться дорога на Батьківщину!

Німець мовчав. Тільки з очей поволі котилися сльозини і, збігаючи по зораних зморшками і заростих сивою щетиною щоках, падали на його руді потерті штани.

Володя подумав, що німець недочув, і запитав удруге:

— То він загинув?

— На жаль… Тобто… Тьфу!.. Я хотів сказати — навпаки! — раптом зі злістю вигукнув старий. — Не загинув він… Живий… Як передали пізніше по радіо, провидіння врятувало його…

Старий зовсім заплутався і, махнувши рукою, відвернувся. Плечі опустилися, здригнулися від ридання. Володя замислено дивився на його по-старечому згорблену спину.

Хто він? Колишній соціал-демократ? Комуніст? Просто чесна, порядна людина? Яке життя прожив? Які думки і почуття таяться під

його крутим загорілим чолом, на якому довгі роки проклали не одну глибоку борозну? Чи, може, втратив синів чи сім’ю і від того плаче?

Дізнавшись, що Гітлер уникнув смерті, Куц тихо вилаявся.

— Чорт забирай! Як не поталанило!.. Був терор жорстокий, а стане вдвічі лютіший! Тепер есесівці оскаженіють ще дужче!.. Поглянь, як посірів з переляку Нушке… Аякже! Знає, мерзотник, що жити привільно йому доти, доки живий його біснуватий фюрер!.. А за цей переляк він відплатить кривавою розправою… Нам, звичайно… Прокляття!

Майже дві години всі байдикували: німці ніяк не могли прийти до тями. Потім потроху оговталися, заспокоїлися. Пролунала чиясь коротка команда: "Льос!" І знову загупали тисячі ніг, взутих у дерев’яні черевики, забрязкотіли об щебінь кайла, вила і лопати, заскреготали вагонетки, на яких підвозили нові рейки, стальні шпали та різноманітний інструмент для ремонту колії.

А десь о третій годині дня раптом надсадно завили сирени. Повітряна тривога!.. Останнім часом повітряні нальоти стали звичайним явищем. Всі при цьому кидали роботу, залишали квартири й тікали в бомбосховища, а з невеликих міст — у поле.

Так трапилося і цього разу. Як тільки загули сирени, полетіли додолу лопати, кайла, домкрати. Сотні людей, одні з лайкою і прокльонами (німці), а інші з таємною радістю (чужоземці), ринули на північ, за місто, де виднілася під горою, поростою лісом і чагарями, автострада.

Вулиця, по якій котився той різномасний натовп утікачів, колись широка й, видно, гарна, тепер лежала в руїнах, дощенту розбита під час нічного нальоту. Зліва кострубачилися розбомблені цехи авіазаводу, праворуч зяяв страшними вирвами квартал житлових багатоповерхових

будинків. Руїни були свіжі. Ще подекуди курилися сизі димки недавно пригашених пожеж.

Першими кинулися тікати гітлерюгендівці, німчуки-підлітки у світло-коричневих сорочках з погончиками, темно-коричневих коротких штанцях, з портупеями, до яких кріпилися іграшкові кинджалики. За ними потрюхикали поважні домогосподарки, а потім уже побігли й солдати навчальних рот, і військовополонені, супроводжувані підстаркуватими вартовими, і цивільні робітники-чужоземці, і, нарешті, підхоплені нестримним потоком в’язні концтабору.

В небі почувся глухий далекий гул. Він щомиті наростав, наближався. Йшла повітряна армада.

Захаращена уламками і брилами розтрощених будинків, широка вулиця враз стала тісною. Всі заспішили, побігли. Все перемішалося. Конвоїри загубили полонених, есесівці — в’язнів… На кілька хвилин втратилася субординація, всяка залежність і підлеглість.

А тривожний гул посилювався, наростав. І ось раптово з-за гірських зубчастих верховин, вкритих лісом, виринули літаки. Сріблясто-сизі невеличкі хрестики, акуратно вишикувані у трійки, дев’ятки, вони поволі випливали з-за видноколу на чисте літнє небо, як на безмежну морську гладінь, і прямували, минаючи місто, на захід. І здавалося, не буде їм ні кінця ні краю.

Невже відбомбилися десь? Невже пронесе?

— Йдуть мимо, — з жалем промовив Куц, переступаючи через купу цегли і якогось мотлоху, винесеного вибуховою хвилею з чиєїсь квартири. — Може, й пронесе… А шкода! Двигонули б сюди! Щоб від наших мучителів залишилося мокре місце!

— А від нас? — запитав Володя, на ходу з подивом розглядаючи зруйнований будинок.

Під час вибуху бомби фасадну стіну відірвало і швиргонуло на вулицю, а задня, з квартирами-щільниками, залишилася ціла. Там стояли припорошені рудувато-сірою пилюкою меблі, на стінах, перекособочившись, висіли у важких рамах картини, подекуди уціліли під стелями навіть бронзові люстри.

— Від нас? — перепитав Куц і тут же рішуче махнув рукою: — Е-е, що про нас говорити! Я згоден і сам загинути, аби їх, гадів, переколошматило!.. Та дивися! Здається, льотчики почули мене — завертають сюди!

Справді, від повітряної армади відокремилися півтора десятка літаків і стали швидко наближатися до міста. Охоплені жахом, люди закричали, заметушилися і раптом побігли щосили вгору, до недалекого ліска, що ріс по той бік автостради. Все переплуталося, змішалося — німці, чужоземці, жінки, підлітки, солдати, в’язні концтаборів… Десь зник довготелесий Куц, — мабуть, кинувся навтіки.

Володя теж наддав ходи. Та раптом поруч почув дівочий голос:

— Невже бомбитимуть?

Це була Таня. Важкі дерев’яні черевики, завеликі для її ніг, заважали бігти, і вона відстала від подруг.

— Безперечно, бомбитимуть! Поспішай до лісу!

— А ти?

— Я?.. Бачиш, мені в концтаборі загрожує смерть… А тут така нагода!.. Отож простуй за місто, а за мною бігти не смій! — І він швидко шмигнув у підворіття напівзруйнованого будинку.

Таня повернула за ним.

— Ти куди? Я ж сказав — не смій! І ти загинеш через мене! — гримнув він на неї, не зупиняючись.

Та дівчина лише махнула рукою.

— А може, й не загину! Для мене це теж щаслива нагода!

Володя розсердився. Капосне дівчисько зовсім невчасно ув’язалося за ним. Для нього повітряний наліт — єдиний із ста або й тисячі втекти і врятувати життя, а їй же смерть, здається, не загрожує… От причепилося!

— Завертай, кажу тобі! — гнівно вигукнув він. — І сама загинеш, і мене погубиш!

Вони бігли поряд. Таня хотіла щось відповісти, та в цю мить позаду пролунав різкий оклик:

— Стійте! Куди? Назад, прокляті собаки!

То був Нушке. Засапаний, вирячивши очі, він мчав услід за ними.

Втікачам не залишалося нічого іншого, як припустити щосили вперед. Тепер кинути дівчину Володя вже не міг. Він схопив її за руку і, поминувши підворіття, опинився в невеликому, захаращеному цеглою, черепицею, потрощеними меблями дворі. Довкола — руїни, суцільні

завали. Тільки в стіні будинку, що стояв на протилежному боці, зяяв великий темний пролом.

— Туди! Швидше! — гукнув Володя і помчав через двір, тягнучи за собою дівчину.

Нушке наздоганяв їх.

— Назад! Я постріляю вас, брудні свині! — загорлопанив він ще дужче, на ходу дістаючи пістолет.

Втікачі прожогом кинулися в глибину напіврозваленого будинку. Поминули одну кімнату, другу, третю… Лунко клацали дерев’яні черевики, хрускотіло під ногами скло. Ні, в такому взутті тихо не пройдеш, не заховаєшся, — чути кожен твій крок!

Володя схопив шмат замашної залізної труби, шуснув у дверний отвір — двері були зірвані з завіс — і причаївся за стіною. Таня, захекавшись, стала з другого боку.

Обоє завмерли.

За якусь мить почулися скрадливі кроки. Нушке наближався обережно, як досвідчений мисливець. Видно, відчув небезпеку, боявся. З його грудей виривалося важке дихання. Лунко тріснула під чоботом черепиця, і він тихо вилаявся.

Після цього настала тиша. Видно, Нушке розмірковував, що робити. Втікачі мовчали — і це його лякало. Де вони? Тут, за стіною? Чи втекли?

Нарешті він зважився. В отворі блиснув козирок високого картуза, з’явилася рука з затиснутим у кулаці пістолетом.

В ту ж мить Володя вдарив по ній трубою. Нушке охнув, відсахнувся, а пістолет з брязкотом покотився по підлозі. Тоді Володя ринувся до блокфюрера і, мов обценьками, здушив руками його дебелу шию.

Ошалілий від болю і несподіваного нападу, Нушке подався назад. Вони обоє впали і, звиваючись у смертельному двобої, завовтузилися на підлозі, усипаній битою цеглою і різним мотлохом.

Таня спочатку кинулася на допомогу Володі, та згадала про пістолет і нагнулася, щоб узяти його. В цю мить пролунав оглушливий вибух… Сколихнулася земля, задрижали стіни, посипалася штукатурка. Сіра їдка пилюка оповила все довкола.

Дівчина завмерла. Невже кінець? Невже оці важкі цегляні стіни впадуть і розчавлять їх, мов комах?

Та минали секунди, а будинок стояв, не падав. Витримав! Ще потріскував, тремтів, здригався, як під час землетрусу, але вистояв.

Грім вибухів почав віддалятися.

Приголомшена, не вірячи, що жива, Таня схопила пістолет. В густій сірій пилюці годі було щось до ладу розгледіти. Чулося лише важке дихання і натужне хрипіння двох знавіснілих від люті людей, лунали нерозбірливі вигуки.

Хто зверху? Хто знизу?

Коли пилюка трохи розвіялася, стало видно широку спину блокфюрера. І тоді вона натиснула на курок.

В гуркоті далеких вибухів і бабахканні зеніток пострілу майже не чути було. Тільки Нушке враз здригнувся, обм’як і, захарчавши, затих.

Володя скинув його з себе, підвівся. Якусь хвилину відсапував, витираючи рукавом зрошене потом чоло. Потім, не приховуючи подиву, глянув на дівчину, що непорушно, закам’яніло стояла над мертвим Нушке. Губи її міцно стулені, погляд твердий, рішучий, як у справжнього бійця, і лише дрібне тремтіння важкого "вальтера" у тонкій білій руці свідчило про страшне напруження і нервове потрясіння, в якому вона зараз перебувала.

Так от яка ця дівчина! Це його щастя, що доля послала її йому в супутники!

Він легенько вивільнив пістолет з її міцно стиснутого кулачка, обняв за плечі.

— Ну, молодчина! Виручила!.. Дякую!.. Вчасно ти поклала його, а то було вже мені непереливки. Здоровенний, чортяка!.. Шкода для цього виродка такої легкої смерті. Та вже біс із ним!.. Треба десь загребти, щоб не потрапив на очі якому-небудь фашистові… А потім — тікати! І якомога далі!

Вони витягли труп блокфюрера на подвір’я і пожбурили на дно свіжої вирви. Зверху прикидали різним мотлохом, а потім ще й присипали землею.

— Добре, — сказав Володя, заглядаючи вниз. — Нікому не спаде на думку, що тут упокоївся есесівець… Яму загорнуть, а табірне начальство смерть блокфюрера і зникнення гефтлінга спише на рахунок англосаксів…

Вони стояли на краю вирви і мовчки дивилися вниз, стомлені, спітнілі, майже щасливі. Володя при цьому згадав незнайомця-юнака, який знемагав зараз у холодному цементному карцері, і подумав, що й він уникне жорстокої, садистської розправи, на яку прирік його блокфюрер.

5

Перша радість від перемоги над Нушке швидко вляглася.

— Куди ж ми тепер? — спитала Таня. — До лісу?

Володя задумався. Йому, на кілька років старшому і досвідченішому, доводилося брати керівництво на себе.

— Їсти хочеться страшенно! Передусім — знайти щось таке, щоб кинути на зуба! — сказав він. — А до лісу, поки там повно людей, — небезпечно. В такому одязі, як у нас, не можна. Спіймають під першим же кущем… Невже тут, серед цих руїн, не знайдеться чого-небудь, що личило б нам більше, ніж оце дрантя?

Вони попростували до будинку, де щойно уколошкали блокфюрера.

Над Ейзенахом запала тиша. Літаки зникли. В повітрі висіла сива пилюка, змішана з гіркуватим димом. Через вулицю, на заводі, щось горіло, і їдкий сморід поволі повз понад містом на схід, де в широкій улоговині лежали розбомблені житлові квартали.

Ніде ні душі. Тільки вдалині попід горою, біля автостради, темніли тисячі людських постатей. Ніхто не наважувався повертатися до міста.

Оглянувшись, втікачі шуснули в будинок. Розуміли, що коли їх тут застукають, то повісять без слідства і суду як мародерів і грабіжників. Але який же інший вихід? Потрібен пристойний цивільний одяг, а його можна дістати тільки в гардеробах цих розбитих, покинутих мешканцями квартир. Потрібна їжа… Потрібно й перехоратися якийсь час.

Володя йшов попереду. Ступав обережно, щоб своїми "дерев’яшками" не клацати, не порушувати незвичайно глибокої після

бомбардування тиші. Сторожко позирав довкола: не нарватися б на німців…

Піднялися на другий поверх. Заглянули в одну кімнату, в другу… Ось вона, кухня! На щастя, майже зовсім не постраждала, якщо не рахувати вибитих шибок та густого шару пилюки на меблях.

Тут їм пощастило знайти чималий окраєць хліба, в скляній банці з зеленою кришкою — грудку маргарину, в алюмінієвій каструлі — трохи холодного загуслого супу. А ще — торбинку бобів, кілька шматочків цукру та кільце ковбаси-кров’янки.

Не густо, звичайно. Але для зголоднілих в’язнів все це здалося незвичайною розкішшю.

— Ого! — вигукнув Володя радісно. — Так це ж чудово!

Вони тут же виїли суп. Решту склали у невеликий брезентовий рюкзак, що висів на стіні, вкинули туди рушник, бритву, шматок мила, чималий кухонний ніж та коробку сірників.

— Для початку — непогано. Заглянемо тепер до спальні — що там приготували для нас гостинні господарі? — Після ситої їжі Володі хотілося навіть жартувати.

Спальня постраждала значно більше. Стеля проламана, вікна вилетіли, ліжка присипані штукатуркою, на стінах великі тріщини.

Володя розчинив дверцята гардероба.

— Таню, глянь, яке багатство! — В поділеній навпіл шафі висів жіночий і чоловічий одяг. — Вибирай, що до вподоби!

Він зірвав з себе робу, скинув гольцшуги, швидко одягнувся.

— Ну, як?

— Не впізнати, — усміхнулася Таня. — А що ти взуєш?

Взуття стояло в окремій шухляді — чоловіче й жіноче. Володя приміряв туфлі, черевики… Малі! Не взути!

— Ти одягайся, а я подивлюся в сусідній квартирі… Може, там щось знайду!

Він заглянув в одні двері, в другі, в треті… Нарешті наткнувся на ношені наваксовані чоботи. Взув — мов на нього шиті! Міцні, зручні, по нозі…

Повернувшись назад, промовив:

— Документи б нам тепер які-небудь… Тоді б хоч і через усю Німеччину! Та де їх візьмеш? — І, помітивши, що Таня перебирає жіночі плаття, сердито додав: — Ну чого ти й досі бабраєшся в них? Мерщій одягай що-небудь! Ось тобі черевики, костюм…

Таня зніяковіла.

— Погуляй, будь ласка, за дверима, поки я переодягнуся… Тут стільки всього — аж очі розбігаються!

Володя здвигнув плечима.

Він вийшов у сусідню кімнату і став біля вікна. Сонце хилилося до заходу, золотило ніздрюваті вапнякові скелі за автострадою і кучеряву зелень лісу. Почулося протяжне виття сирени. Відбій! Повітряна тривога

закінчилася, і люди під лісом раптом заворушилися й поволі потекли до міста.

"Цікаво, чи капо вже хопилися нас? Чи розшукують? Адже це не жарти — десь подівся блокфюрер і зник в’язень! — подумалося з тривогою. — Звичайно, мали б списати на те, що стали жертвами повітряного нальоту. А якщо не спишуть? Якщо почнуть шукати тіла і не знайдуть? Виникне підозра, що тут не обійшлося без убивства і втечі".

З-за дверей почувся голос Тані:

— Володю! Заходь!

— Нарешті, — сказав Володя і зайшов до спальні. — Ти вже одя…

І враз замовк. Всього він сподівався, тільки не того, що побачив.

Посеред кімнати стояла дівчина у білих туфельках, білому платті і з великою втіхою розглядала себе в дзеркало. Щоки її порожевішали, очі блищали. В руках держала елегантний капелюшок і — то так, то так — приміряла на свою коротко підстрижену голівку.

Була вона невисока, тендітна, стрункa, зовсім не схожа на те змучене миршаве дівчисько, яке в своїй недоладній бахматій робі скидалося на незграбного підлітка. Тепер же здавалася дорослішою і навіть гарною.

Володя був здивований і вражений. Однак він ні на мить не забував про їхнє становище, і досада знову сповнила його серце.

— Що за дитячі витівки! Знайшла час милуватися собою! — вигукнув спересердя. — Чи в такому одязі збираєшся тікати через пів-Німеччини?

Таня почервоніла, на очах у неї виступили сльози, губи затремтіли від образи, мов у дитини.

— Ти ж сам сказав, що маємо часу досить…

— Маємо, маємо… А якщо трапиться непередбачене і доведеться тікати негайно? Що тоді?.. Не під вінець же збираєшся!

— Це я знаю. Куди мені… такій? — знічено сказала дівчина і кинула капелюшок у шафу. — Одні кістки та шкіра!

Володі стало шкода її і соромно за свій різкий тон.

— Ну, ну, не ображайся, — промовив лагідніше. — Сама пристала до мене — тож слухайся… Одягайся в хлоп’ячий одяг! Ось він тут!

— В хлоп’ячий?

— А чому б ні? В дорозі в ньому зручніше — доведеться пробиратися лісами, горами, спати в кущах, у сіні… Ось — бери! — І він вийняв із шафи одяг підлітка. — І не гайся!

Він знову вийшов на кухню. А через кілька хвилин двері розчинилися, і на порозі з’явилася Таня. І цього разу одяг так змінив її, що годі було й впізнати. У сірому піджаку з темно-зеленим комірцем, високому синьому кашкеті, у черевиках на грубій підошві з рантами вона скидалася на підлітка-німчука.

— Ось і я! — сказала весело. — Готова до подорожі!

"Що за легковажність!" — подумав Володя, а вголос сказав:

— Гм, до подорожі… А якою вона буде, ти хоч уявляєш? В кращім випадку — небезпечна, виснажлива дорога довжиною в тисячу кілометрів! По чужій ворожій країні, без їжі, без води, без притулку. В гіршім — нас жде концтабір, а то й шибениця!.. Ти подумала про це?

— Подумала… Мені не звикати!

— Тобто… Як це — не звикати? Може, ти хочеш сказати, що бувала в подібному становищі?

— Так.

— А саме?

— Це довга історія…

— А ти коротко… Хочу знати, з ким доведеться верстати шлях!

— Ну що ж, ти маєш рацію. Після того, що трапилося в цьому будинку, ми не маємо підстав не довіряти одне одному…

— Цілком слушно. Отже, ти…

— Таня Іванова, народилася в Москві в сім’ї робітника, комсомолка, після закінчення десятого класу добровільно поступила на курси радисток. Двічі закидали мене в тил ворога. На жаль, третього разу мені не поталанило… Це було в Білорусії. Я опустилася прямо в зону карателів. Рація і живлення потрапили до їхніх рук, а я якимось чудом вислизнула, довго пробиралася лісом, болотом, перепливла річку й на світанку опинилася, зовсім знесилена, на невеликому хуторі. Куди йти? Де шукати партизанський загін? Без допомоги місцевих жителів я не могла обійтися, тому постукала у вікно невеликої хатини, що стояла під лісом. З хати вийшов похмурий сивобородий дід. Побачивши, що я мокра мов хлющ і тремчу від холоду, сказав, ні про що не питаючи:

— Заходь!

В хатині було тепло. В печі палахкотів вогонь. Немолода виснажена жінка сиділа на ослоні й чистила картоплю. На скрип дверей підняла на мене смутні очі.

— Ось привів! — сказав старий. — Партизанка!

Я заперечила:

— Звідки видно, що я партизанка?

Старий суворо глянув на мене.

— Видно… Та ти не бійся — ми не викажемо! — і, пошкрібши негнучкими пальцями потилицю, додав: — Карателі йдуть по п’ятах?

— Так, — відповіла я.

— Де вони?

— За річкою.

— Отже, незабаром будуть тут, — промовив сам до себе і зразу кинув на мене сердитий погляд: — Хто ж ти така? І не хитруй — тут кожна хвилина дорога! Чому німці женуться за тобою?

Становище моє було критичне, і я зважилася відкритися старому:

— Я радистка… Мене скинули з літака… Не туди… Помилково…

Старий пильно подивився на мене.

— Скинули тебе туди, — промовив з притиском. — Та, на твоє лихо, напередодні каратели витіснили звідти партизанів… Гм, що ж робити? Тікати?.. Не втечеш — навкруги непрохідні болота, а вони скоро нагрянуть… Хіба ось що, — старий заметушився, з невеликої скрині дістав білизну, якусь ношену-переношену лахманину, латані черевики, — переодягайся! Та хутчій!.. Ти так схожа на нашого внука Сашка…

— На Сашка? — здивувалася я. — Ви хочете, щоб я видала себе за хлопця?

— А чому б ні? Вони ж шукають радистку! А ти станеш хлопцем! Підлітком! Одягайся! — прикрикнув суворо.

Я ступила в темний куток, за піч, швидко скинула свій мокрий одяг, одяглася в сухе.

— Тепер сідай на ослінчик, — сказав старий, беручи ножиці. — Доведеться тобі пожертвувати своїми розкішними косами…

Він обстриг мене, а коси, мокрий одяг та чоботи вкинув у піч.

— Запам’ятай: я твій дід. Мене звати Андрієм Івановичем Мотричем, бабусю — Акулиною Іванівною, ну, а ти будеш Сашком Мотричем… Залазь на піч — грійся, а я піду подивлюся, чи не залишилося після тебе слідів на траві. Якщо залишилися, проведу по них корівчину до водопою… Та тютюнцем потрушу… Від собак…

За півгодини зійшло сонце, а незабаром нагрянули й каратели. Перенишпорили хати, потім зігнали всіх на вигін.

— Де парашутистка?

Люди мовчали.

— Хто староста? Де радистка?

На мій превеликий подив, наперед виступив мій рятівник Андрій Іванович.

— Не було в нас радистки, — відповів спокійно. — Оце всі наші!

— Всі наші! — загули люди.

— Не признаєтесь — чоловіків у тюрму!

— Воля ваша, а чужих тут немає, — знову за всіх відповів дід Мотрич.

— Взяти їх! — наказав офіцер.

Каратели відібрали чоловіків, серед них діда Мотрича і мене, і погнали в місто… Там кинули в тюрму, де ми сиділи кілька днів, ждучи найгіршого… Не знаю, чим би закінчилася ця історія, якби не успішний наступ наших військ… Німці почали тікати, а нас запхали в вагони й повезли на захід… Так потрапила я в Німеччину, в трудовий табір… Володя сумно похитав головою, з неприхованим жалем заглянув дівчині в очі.

— Справді, нелегко тобі довелося, — він підійшов до неї й потиснув невеличкі рученята. — І пробач мені, що був іншої думки про тебе… Гадав — дівчисько, дитина майже… А виходить — солдат!.. Пробач, будь ласка…

— Охоче пробачаю, — усміхнувшись, відповіла Таня і, непомітно випручивши руки, перевела мову на інше. — А наш старий одяг? Його не варто залишати тут. Знайдуть — наведе на слід…

— Ти маєш рацію, — погодився Володя. — Найкраще — закопати, як і блокфюрера, у вирві. Гадаю, там ніхто не шукатиме…

Вони зібрали своє лахміття, закопали у ямі і, перелазячи через руїни, почали обережно скрадатися до недалекого узгір’я, поросло зеленими кучерявими деревами.

Зразу за містом пірнули в густий чагарник, піднялися до пустинної недобудованої автостради і, перетнувши її, здерлися на вершину гори. Там, серед кущів, сіли на теплому, нагрітому сонцем камені. Звідси було видно хрещату ейзенахську долину, розбите, сплюндроване місто і синій Тюрінгенський ліс, що мрів удалині. Тут вирішили ждати ночі.

Володя долонею витер спітнілого лоба, глянув на безмежний простір, що відкрився перед ними. Зітхнув.

— Таке чисте небо… Ех, літака б нам!

Таня підвела на нього очі.

— Літака?.. Ти — льотчик?

— Льотчик…

— Як же ти… опинився тут? Розкажи!

— Як я опинився тут?

Здавалося б, просте Танине запитання, мовлене тихим голосом, різким болем озвалося в його серці.

…Як він опинився тут?

Розділ другий

1

— У вересні 1941 року, вилікувавшись після поранення, я потрапив у запасний полк і, всупереч бажанню повернутися в свою ескадрилью під Ленінград, був направлений на південь, у зовсім незнайому частину.

Мій настрій одразу зіпсувався. Мені хотілося повернутися до друзів-побратимів, з якими після прискореного випуску з училища захищав небо Ленінграда, і раптом... Посилають хтозна-куди!

Я почав проситися, але у відповідь почув категоричне: поїдете туди, куди посилають, ви там потрібніші, це треба розуміти!

Я розумів, але наполягав на своєму. Тоді командир полку тицьнув мені в руки документи і гаркнув:

— Кругом! Кроком руш!

У пригніченому настрої, з важким серцем їхав я на південь. Лежав на верхній полиці вагона, не встрявав у розмови і мовчки дивився в вікно. Пожвавішав тільки тоді, коли на видноколі забіліли мазані хатки, а біля них розкинулися вишневі садочки. Полтавщина! І додому недалеко, бо родом я з-під Києва... Та шляху туди немає — там уже окупанти!

Одного імлистого осіннього ранку зійшов я з поїзда на пероні чималої степової станції і відразу ж попростував до військового коменданта, щоб дізнатися, як їхати далі.

Тут було людно, і я засмутився від думки, що доведеться цілий день обтирати стіни цього непривітного, прокуреного цигарковим димом приміщення. Та мене зовсім несподівано виручив незнайомий льотчик, старший лейтенант, що саме вийшов з дверей кабінету.

Був він невисокий, але широкий у плечах, міцний. Мав покрапленого ластовинням кирпатого носа. З-під пілотки вибивалося руде волосся. В карих очах іскрився привітний усміх.

Вродливим його не назвеш, швидше — навпаки.

Проштовхавшись крізь натовп до виходу, він у самому хвості черги побачив мою похнюплену постать.

— А-а, повітряний флот! Здорово, браток! — і ляснув мене по плечі. — Тобі куди? Часом не до нас?

Його карі очі привітно усміхалися, і від того все обличчя стало добрим, привабливим. Я назвав номер частини. Старший лейтенант аж руками розвів.

— Так це ж до нас, браток! Просто чудово! Винищувач?

— Винищувач!

— Я теж. Мене звати Марком Архипенком. А тебе?.. Володя?.. Чудово!.. Де воював?.. Під Ленінградом?.. О-о! Так це ж чудово!.. Ходімо, браток, зі мною — поїдемо!

— Як — поїдемо? Куди? На чому?

— До нас, звичайно. На аеродром… Машиною… Я тут у відрядженні…

Ми вийшли на вулицю, і я побачив "тритонку". В кабіні сиділи двоє: водій, літній уже чоловік з пишним русявими вусами, і красива чорнобрива дівчина-лейтенант.

Архипенко відчинив дверцята.

— Ніночко, цей хлопець поїде з нами. Винищувач. З госпіталю. Звати його Володею… тобто Володимиром Булатовичем.

Дівчина-лейтенант простягла з кабіни руку, її потиск був міцний, енергійний.

— Ніна Бережна. Ми всі будемо раді, що нашого полку прибуває.

Я хотів щось відповісти, але Архипенко підштовхнув мене ззаду:

— Ще матимете час наговоритися… Поїхали!

Ми стрибнули в кузов, зручно вмостилися серед якихось мішків, тюків, ящиків — і машина відразу рушила. Коли виїхали за містечко і з грейдера звернули на польову дорогу, я, кивнувши головою на кабіну, запитав:

— Теж льотчик?

Архипенко, мабуть, встиг задрімати, бо спочатку не зрозумів, а потім усміхнувся:

— А-а, он ти про що! І тобі наша Ніночка впала в око? Не дивно — красуня! Чудова, скажу тобі, дівчина! Весь наш полк закохався в неї!.. Але відразу хочу застерегти — закохуватися можеш, нікому це не забороняється, а рукам волі не давай! Хлопці ревниво стежать!.. У нас неписаний закон: Ніночка вибере сама, кого захоче… Оце щоб знав!.. А дівчина вона чудова! Я теж, правду сказати, вклепався в неї по самі вуха. Та що з того? Не з моєю пикою освідчуватися їй у коханні… От коли б мав твою зовнішність, братику! Тоді б, може, і посмів… Та, правда, є в нас красені, а облизня теж упіймали!

Я відчув, що червонію від простодушної похвали балакучого старшого лейтенанта, і, щоб приховати зніяковіння, спитав:

— І що ж вона робить у вашому… тобто у нашому полку?

— Як — що? — здивувався Архипенко. — Винищувач! Як і ми з тобою! Та ще й який!.. Ти скількох збив?

Запитання було несподіване і, як на льотчика, не зовсім тактовне. Гіркий початок війни показав, що далеко не кожному льотчикові, незважаючи на масовий героїзм і самопожертву, щастило збити ворога. Не вистачало бойового досвіду, а літакам — швидкості. І я знову почервонів.

— Тільки одного. Та й то з допомогою напарника…

— Ну от, бачиш, — а вона трьох! — незворушно вів далі Архипенко. — Так що перед нею носа не задирай!.. А розумна — достобіса! За словом у кишеню не полізе. Якщо заробиш, то вибатькує, особливо в повітрі, так, що будь здоров! Згадуватимеш до нових віників!

— Гм, ось вона, значить, яка! — непевно протягнув я.

Архипенко образився і, хапаючись руками за борт, щоб на вибоях не вилетіти з кузова, сердито сказав:

— Не поспішай з висновками! Зовсім вона не "така". Душа в неї ніжна, як у ластівки, а любляча й чутлива, як у дитини… Ти думаєш, чого оце вона приїздила до міста? Виявляється, виросла у дитбудинку. І от, дізнавшись, що тут зараз живе її старенька няня, у якої загинув у Білорусії єдиний син, робить усе, аби скрасити її одиноку старість — пише листи, переслала їй свій атестат, а це, коли ми перебазувалися на новий аеродром, приїздила сама… Ми всі склалися, хто скільки міг, теж допомогли. То така була рада! Казала: "Хлопчики, я вас усіх за це перецілую… Тільки почекайте, будь ласка, до закінчення війни…" Така наша Ніночка, щоб ти знав! От!

2

Перший, кого я зустрів на аеродромі, був Ферапоня Жердін, співучень по льотному училищу. По паспорту — Ферапонт, а ми прозвали його Ферапонею, чим завдавали йому немало прикрощів. Своє ім’я він люто ненавидів і на випускному вечорі, в перший день війни, заявив, що раніше терпів його по молодості літ, зараз терпить з огляду на війну, а зразу ж після перемоги, якщо, звичайно, залишиться живий, назве себе офіційно Віктором або, в крайнім випадку, Федором.

— Чому саме Віктором? — запитали ми його. — Або Федором?

— Як чому? — здивувався він, округлюючи красиві чорні очі. — Віктор — переможець по-нашому… Звучить!.. Ну, а Федір теж, як і Ферапонт, починається на "фе" — звик все-таки… Звичайно, найзручніше було б назватися Фердінандом… Ферапонт — Фердінанд… Ніхто не розібрав би й уваги не звернув би на зміну… Так не можу — стільки ж тих фердінандів воює проти нас!.. Ні, буду Віктором або Федором!

Жердін ніколи не був моїм другом чи близьким товаришем. Однак, побачивши, як він майже підбігцем поспішає до "тритонки", я спочатку не повірив своїм очам, а потім зіскочив на землю і вигукнув:

— Ферапоня-я! Ти-и?

Жердін ураз зупинився, ніби його вдарила в груди якась невидима сила, обличчя спалахнуло злим рум’янцем. Він пильно подивився на мене, довго не впізнаючи. Потім вигукнув:

— Володя? От не ждав! — Він простягнув руку і понизив голос: — Тільки ти, браток, мабуть, забув, що мене звати Федором… Тобто Федею… Зрозумів?

При цьому він крадькома підморгнув мені і скосив око на Ніну, котра, вилізши в цей час з кабіни, розгладжувала на собі пом’яту шинелю і, здавалося, не помічала Жердіна. Однак через якусь мить, поки я думав, що б те все означало і як відповісти на таку заяву товариша, вона раптом весело засміялася, від чого на щоках утворилися дві невеличкі ямочки, і сказала:

— Ферапоня!.. Як мило звучить!.. Ферапоня!.. Тобто Ферапонт? — і звернулася до Жердіна: — Ти даремно відмовився від цього імені, Жердін! Ферапонт! Несподівано й оригінально! Не якийсь там Федір!.. І ласкаво — Ферапоня! За одне таке ім’я перша-ліпша дівчина закохається в тебе, не кажучи вже про очі й кучері!

Вона говорила це серйозно, без натяку на глузливість. Але я бачив, як густо наливається злою кров’ю обличчя Жердіна. І що найдивніше, це зло було скероване проти мене.

Коли Ніна, не дочекавшись відповіді, пішла, він, розчервонілий, люто блиснув антрацитовими очима і наскочив, мов півень.

— Ну, браток, удружив! Підвів під дурного хату! Довіку не забуду!

Потім, нахиливши голову, круто повернувся і побіг геть.

Я закліпав очима і стояв ні в сих ні в тих. З остовпіння мене вивів Архипенко.

— Тепер начувайся! Жердін не пробачить тобі такого пасажу[1] та ще й у присутності Ніночки!

Я повернувся до нього.

— Може, хоч ти поясниш до пуття, що ж, власне, сталося? Чим я провинився? Га?

— Ну, як же! Федя Жердін упадає за дівчиною. Зовсім голову втратив. А ти раптом бовкнув при ній — Ферапоня!.. Ха-ха-ха!.. Щоб ти знав, всі його у нас звуть Федором, Федею, хоча по документах він пишеться Ферапонтом… Але щоб Ферапонею — я не чув! Ти перший назвав… Тепер піде по всьому полку!

Я почервонів. Справді, вийшло негаразд. Мені стало ніяково.

— Слухай, Архипенко, ніхто в полку не повинен знати про цю розмову! Прошу тебе!

— Але ж не я один чув, — здивувався Архипенко. — Нас було четверо!

— Я мовчатиму. Жердін — теж. Шофер нічого не чув, бо не вилазив з кабіни, а з Ніною я зараз поговорю… Залишаєшся один ти!

— Я мовчатиму як риба! Даю слово! — пообіцяв Архипенко. — А ти наздоганяй Ніночку. Тобі в штаб — з нею по дорозі…

Ми розсталися. Я побіг услід за дівчиною і скоро наздогнав її. З валізкою у лівій руці, вона швидко йшла полем до крайніх хат села, що бовваніли на узліссі.

— Можна з вами, товаришу лейтенант? — спитав я. — Архипенко сказав, що ви до штабу. А я тут новачок…

— Будь ласка. Ходімо разом.

Вона трималася просто, без манірності. Карі очі дивилися ласкаво, по-дружньому. І мені раптом здалося, що я знав її давно-давно, ще з передвоєнних років, зі школи.

— Звідки ви, товаришу лейтенант?

— Звіть мене Ніною, — сказала вона. — Поза службою так звуть мене всі… А родом я з цих країв.

— Ну ж, безперечно, — стукнув я себе долонею по лобу. — Архипенко ж казав, що ви провідували свою стару вчительку.

— Няню, — поправила вона мене. — Бо я з дитбудинку.

Я трохи помовчав, підбираючи фразу, заради якої і наздоганяв дівчину. Не хотілося необережним словом образити її.

— Ви знаєте, незручно у мене вийшло з Жердіним, — почав я.

Та вона перебила мене.

— Чому ж незручно? Вашої вини ні в чому немає. Звідки ж ви могли знати, що Жердін перейменував себе з Ферапонта на Федора?

— Звичайно… Але прошу вас — нікому ні слова про те прізвисько, що так необачно злетіло у мене з язика.

— Я вже забула його. Заспокойтеся.

— Спасибі вам, Ніно.

— Нема за що.

— Не за що, а за кого… За Жердіна.

— А мені байдуже: не люблю я його.

— Чому?

— Пристає… А таких я не люблю… Хоча загалом він непоганий льотчик. Сміливий. Гарний… А все ж — не люблю!

Розмова обірвалася. Ми підійшли до крайньої хати, що стояла в саду.

— Нам сюди, — сказала Ніна і ступила на ганок.

У чималій кімнаті, за звичайним селянським столом, сидів кремезний чорнявий майор і, приклавши до вуха телефонну трубку, щось уважно слухав. Побачивши Ніну, він зрадів і пальцем показав дівчині, щоб сіла на лаву. Та Ніна продовжувала стояти, а коли майор, закінчивши телефонну розмову, поклав трубку, хвацько піднесла до пілотки праву руку.

— Товаришу командир полку, лейтенант Бережна прибула з короткочасної відпустки.

— Ніночко, це просто чудово, що ти з’явилася так вчасно! — вигукнув майор. — Всі хлопці в повітрі, а я одержав дуже термінове завдання. Летіти треба на двох машинах. Тож полетимо ми з тобою! Я вже думав летіти сам…

— Як, товаришу майор! — вигукнула Ніна. — Невже більше нікому, крім вас, летіти? А Жердін?

— Він захворів…

— Тоді полечу я сама!

Тут виступив наперед я:

— Дозвольте мені полетіти з Бережною, товаришу командир полку… Льотчик-винищувач Булатович. Після поранення прибув для проходження служби.

І подав свої документи.

Майор з цікавістю подивився на мене, а потім почав розглядати папери.

— О-о!.. Ти знаєш німецьку?

— Знаю.

— Звідки?

— Батько, агроном, працював у німецькому колгоспі "Роте фане", то я серед колишніх колоністів вивчив…

— Гм, льотчику, звичайно, німецька ні до чого, а от коли б ти був розвідником… Та що про це говорити… З-під Ленінграда?

— Так точно.

— У боях участь брав?

— Так точно.

— Гм, — майор задумався. — Значить, хочеш з корабля — і відразу на бал?..

— Комусь же треба летіти, товаришу майор. То хай буду я!

— Літати не розучився?

— Ні, не розучився.

— Гм, — майор знову задумався, а потім, прийнявши рішення, несильно вдарив долонею по столу. — Гаразд, полетиш на пару з лейтенантом Бережною. Веденим. Завдання — розвідка. У штаб армії надійшли відомості, що німці перекинули на нашу ділянку свіжу танкову бригаду. Відомості є, а бригада зникла. Мов крізь землю провалилася!.. Тож виявити її за всяку ціну! Шукати ось у цьому квадраті! — Він підійшов до карти, що висіла на стіні, і окреслив чималу територію в тилу ворожої лінії оборони. — У бої не встрявати! Зрозуміло?

— Зрозуміло, товаришу майор. Можна виконувати?

— Виконуйте!

Ми рушили до дверей — попереду Ніна, позаду я. І тут майор раптом гукнув мене:

— Лейтенант Булатович, залишся на хвилину!

Ніна вийшла. Я знову став перед командиром полку.

Він підвівся з-за столу, підійшов до мене майже впритул і пильно глянув у вічі, ніби зважував — чого я вартий. Потім тихо сказав:

— Ніночку ми всі любимо. Весь полк у неї закоханий… Якщо з нею щось трапиться… Розумієш? Кажу це не для того, щоб налякати тебе або що люблю її більше, ніж хлопці, а для того, щоб ти зрозумів: сам погибай, а Ніночку виручай! На війні, звичайно, всяке буває, та все ж…

— Ясно, товаришу майор! — твердо сказав я.

— Ну, коли ясно, тоді йди!

3

День стояв безхмарний. Видимість була добра. Два винищувачі перетнули фронт і полетіли на захід.

Ось і заданий квадрат. Внизу пропливали сірі, принишклі села, зелені соснові і пожовклі листяні ліси, опустілі поля, холодні олов’яні ріки. Видно, здається, все — дерева, підводи, навіть людей, а от танкової бригади, як ми не дивилися, не побачили. Мов у воду впала.

— Що за чортівня! — пролунав у шоломофоні Нінин голос. — Не могла ж вона зникнути безслідно! Як ти гадаєш, Володю? Га?

— Треба розширити квадрат пошуку, — відповів я. — Розвідувальні дані, мабуть, запізнилися, і танки ворога за цей час могли значно переміститися на південь або на північ.

— Ти так гадаєш? Напевно, ти маєш рацію... Тоді зробимо так: я полечу на південь, а ти повертай на північ. Прочешемо ще кілометрів сто по фронту? Згода?

— Ні, ми полетимо разом, товаришу ведучий, — відповів я. — Тільки разом!

— Але ж ми втратимо багато часу! Я наказую!

Я пригадав розмову з майором і сказав рішуче:

— Ви не можете віддавати такий наказ, товаришу лейтенант, бо він суперечить наказові командира полку! Сам я не полечу, бо не обізнаний з місцевістю і навіть не знаю, чи зможу потрапити на наш аеродром, і вас одну не залишу, як собі хочете!

Ніна вилаялась, але якось по-жіночому, не образливо. Та й голос у неї був якийсь особливий — приємний, мелодійний.

— Чортів ти син, Володю! Хитрун! Дипломат! Крутій!.. Повернемося додому — намну я тобі вуха! Начувайся!.. А зараз, — так тому і бути, — лети за мною!

Ми повернули на південь, де менше лісів і де танкам більший простір, перетнули залізницю, річку, що ясніла між низькими берегами, і буквально через п’ять хвилин знайшли те, що шукали. По лісовій дорозі, дотримуючись суворого інтервалу, рухалися танки.

— Ось вона, танкова бригада, хай їм дідько! — радісно вигукнула Ніна. — Знайшли-таки! Тепер — додому!

Вона зробила крутий віраж — і ми повернули на схід.

І тут зовсім несподівано нас атакували чотири "Месершміти". Чи вони наткнулися на нас випадково, а чи ми намозолили німцям очі — не знаю. Та так чи інакше — факт був неприємний.

Ніна пірнула майже до самої землі. Я повторив її маневр. Та втекти, відірватися не пощастило. "Месери" напосіли на нас з усіх боків. Вогненні списи перетнули нам шлях. Залишалося одно — приймати бій.

— Атакую! Прикрий! — почувся у шоломофоні дівочий голос.

Серце моє стиснулося. Хоч Архипенко й казав, що Ніна — льотчиця досвідчена, але було мені якось не по собі від думки, що ведучий — дівчина.

Тим часом Ніна свічкою пішла вгору і там, круто змінивши напрям, схопилася з одним із ворогів, якому на допомогу вже мчав другий.

"Месери" мали подвійну перевагу і були впевнені в легкій перемозі. Один із ворожих пілотів показав мені жестом, що я зараз буду збитий і піду штопором. Мені навіть здалося, що він вигукнув:

— Капут!

Мене охопила злість. Я давно не був у повітрі, і тепер все моє єство бажало перемоги за будь-яку ціну! Звичайно, тут грало роль також те, що я повинен був захистити Ніну. Повинен!

Набравши висоту, я оглянувся. Два "Месери", мов люті пси, закружляли навколо Ніни у смертельній каруселі. Я кинувся їй на допомогу. В моєму прицілі з’явилося темне "пузо" ворожого літака. Я натиснув на гашетку — із нього бризнули цівки вогню. Потім вогонь охопив крила, кабіну, — і вже далеко внизу було видно, як той палаючий клубок врізався в землю.

В цей час і Ніна прошила кулеметною чергою "свого" супротивника. Він задимів і, кинувши машину в піке, швидко пішов на захід.

— Молодець, Володю! — почувся в навушниках радісний дівочий голос. — Тепер їх залишилося тільки двоє! Бий їх, гадів!

Я згадав про наказ командира полку і крикнув у мікрофон:

— Ніночко, виходь з бою! Я прикрию! Затримаю їх! Виходь негайно!

Та дівчина не відповіла.

Я оглянувся — і похолов від жаху. Її літак раптом перехилився на ліве крило і якось поволі, мовби нехотя, почав падати. "Месер", що підкрався і збив її, робив унизу розворот.

"Ах ти ж гад! Фашистська нечисть! Ти таки підстеріг дівчину!.. Ну, від мене не втечеш! Сам загину — а тебе знищу!" — промайнула думка.

Руки міцніше стиснули штурвал. Слухняний літак ніби відчув мій душевний стан і пішов у піке. Я зрісся з машиною і ні про що більше не думав — ні про Ніну, ні про себе. Прагнув одного — знищити ворога! Наздогнати убивцю, збити негідника!

Ось я ловлю його в приціл, наближаюся. Він помітив мене, намагається вивернутися, бере штурвал на себе, щоб круто піти вгору. Та я стежу за кожним його маневром і, коли він раптом потрапляє у саме перехрестя мого прицілу, б’ю одночасно з гармат і з кулемета. Сильна віддача, літак на якусь мить, здається, зупиняється, кров шугає мені в голову, аж тьмариться в очах, — але радість перемоги гарячою хвилею заливає груди, бо "Месер" вибухає і розлітається на шматки!

Я вирівнюю машину. Оглядаюся. Де ж четвертий? Підстерігає мене? Ні, вражений загибеллю товаришів, щосили тікає на захід. "Слабак! Нерви не витримали!" — думаю я.

І тут моє серце мало не вискочило від радощів із грудей: під білим куполом парашута побачив Ніну. Вона махала мені рукою. Підлетівши ближче, я зрозумів — наказує повертатися на аеродром, до своїх. Я заперечно похитав головою. Мовляв, як же покину тебе саму? У відповідь побачив міцно стиснутий дівочий кулачок: виконуй наказ!

Ця мова жестів була нам обом зрозуміла. Я знову заперечно похитав головою і продовжував робити коло за колом, аж поки вона не приземлилася на болоті, в рідкому верболозі.

Я бачив, як вітром шарпонуло парашут, як потягло дівчину поміж кущами по купинах, як вона підтягувала стропи і, нарешті, відстебнула лямки…

Отже, жива, але на чужій території! Хіба міг я покинути її там? Щоб потрапила в полон? Щоб з неї знущалися і глумилися нацистські виродки?

Я промчав понад землею, вибираючи майданчик для посадки.

Всюди кущі, купини, поодинокі дерева. Ніякого сумніву — розіб’юся. Єдиний вихід — сідати на вузьку смугу твердого берега над річкою. Щоправда, брав сумнів — чи не загрузнуть колеса?

Та вибору не було. Я пролетів ще раз, пильно приглядаючись до місця, куди збирався сісти, а потім, розвернувшись, пішов на посадку.

Літак сів щасливо. Я похапцем вибрався з кабіни і побіг щодуху до невеличкої темної постаті, що, припадаючи на ліву ногу, шкандибала до берега.

— Ніночко, ти поранена? — гукнув здалеку. — Чекай! Не витрачай сил! Я допоможу тобі!

Вона продовжувала шкандибати.

— Що з тобою? — спитав я, підбігаючи.

— Ет, дрібниця… Вивихнула ногу… Обійдеться!

Лице її зблідло. Вона схитнулася.

Ні слова не кажучи, я схопив її на руки, притис до грудей і рушив до річки.

Дівчина запручалася, сердито вигукнула:

— Ти що! Здурів? Відпусти негайно!

— Мовчи! — прикрикнув я здавленим голосом, бо йти було важко: висока трава плуталася в ногах. — Тримайся міцніше за мене! А то впущу!

— Залиш мене! Я сама! Як ти смієш!

Вона вперлася кулаками мені в груди, намагаючись вирватися з несподіваних обіймів.

— Перестань, чортеня! — розгнівався я. — Дуже ти мені потрібна, красуня! Аякже!.. Але ж мушу, бо загинемо обоє!

Я ще міцніше притис її до грудей і раптом відчув, що вона принишкла, потім її ліва рука охопила мою шию, а права — плече. Йти відразу стало легше.

— Так би відразу! — буркнув я спересердя, відчувши, як її кучері, вибившись з-під шолома, лоскочуть моє обличчя.

Наші погляди зустрілися. Дівчина дивилася на мене з переляком і подивом. І тут я помітив, яка вона вродлива. Тугі зблідлі щоки поволі почали наповнюватися рум’янцем, темно-оксамитові очі, опушені довгими віями, були виразні й іскристі, а крізь розтулені пухкі губенята пробивалася снігова білизна рівних зубів.

Видно, вона помітила, що я розглядаю її не без захоплення, бо враз спалахнула і відвела погляд.

Зненацька з узлісся заляскали постріли. Над нами просвистіли кулі.

— Німці!

Я кинувся бігти. Поспішав, щоб якомога швидше злетіти в повітря, адже непорушна машина — то прекрасна мішень для ворога.

Вже зовсім недалеко. Сто кроків, п’ятдесят, двадцять… Я дійшов до літака, допоміг Ніні здертися в кабіну, потім забрався сам. Мотор працював.

Стрілянини не чути, зате видно, як від узлісся по купинястій жовтій рівнині, помережаній рідкими кущами, біжать темні постаті.

Я піддав газу. Мотор заревів, і літак, зрушивши з місця і залишаючи позад себе сліди на траві, почав набирати швидкість. Короткий розгін — і машина в повітрі. Тепер тільки б не зустрітися з ворожими "мисливцями", що ширяють у пошуках легкої здобичі!

Нам поталанило. Притискуючись до землі, я повернув на схід, перетнув лінію фронту, дотягнув до аеродрому і, незважаючи на те, що пальне майже вичерпалося, благополучно приземлився.

Заглушив мотор, допоміг Ніні вибратися з кабіни і спуститися на землю. До нас уже бігли. Мчав "Віліс" командира полку…

І тут, на виду у всіх і несподівано для всіх, а особливо для мене, Ніна раптом підняла руки, обняла мене і — поцілувала…

4

Ох, цей Ферапоня!.. Бойовий льотчик, — мав на своєму рахунку чотири чи п’ять збитих літаків, безстрашно кидався в атаку на ворога, — а по натурі виявився дріб’язковим, мстивим і безчесним.

Звичайно, нерозділене кохання — то болюча для серця рана. А Ферапоня, мабуть, сильно кохав Ніночку. Та все ж у будь-якому становищі, на мій погляд, треба бути людиною! Те, що Ніна вибрала

саме того, кого вподобала, тобто мене, а не його, не могло бути підставою для ненависті, заздрощів і брехні. А Ферапоня не зміг, як інші, — бо, повторюю, в Ніночку був закоханий весь полк, — піднестися над своїми почуттями і став їхнім рабом. Почуття заполонили його серце, і він почав керуватися ними, а не розумом.

Що ж зробив Ферапоня?

Це трапилося невдовзі після того, як Ніна видужала і приступила до польотів. Поки вона хворіла, я кожного дня відвідував її, розповідав про бої, про перемоги і втрати. Дівчина ставала мені все дорожчою і милішою. Ми й незчулися, як покохали одне одного...

Тим часом у зв’язку зі змінами на фронті (німці шалено рвалися на схід) наш полк перебазувався на новий польовий аеродром. Вночі пройшов сильний дощ, льотне поле розквасилось, і ми, льотчики, "загорали", а техніки "штопали" наші подірявлені ворожими кулями й осколками літаки.

Я лежав на ліжку і з цікавістю гортав грубезний том "Народоведения", присвячений Африці. Книга була багато ілюстрована, і перед моїми очима пропливали племена, що населяли той екзотичний континент. Розкішнішого видання, ніж це, я не зустрічав у своєму житті і подумки дякував долі, що натрапив на цю ще дореволюційну книгу в глухому селі. Переді мною відкривався новий, незнаний і великий світ.

Раптом відчинилися двері — і на порозі з’явилася Ніна. Схвильована, заплакана, губи тремтять, щоки зблідли... Ніколи такою не бачив її.

Я відклав книжку, миттю схопився з ліжка, взяв дівчину за руки, посадив на стілець.

— Ніночко, що трапилося?

Вона схлипнула. Підборіддя тремтіло.

— Цей твій друг… Ця свиня… — вона не могла говорити.

— Чекай, чекай! Яка свиня? — я нічого не второпав.

— Ферапоня…

— Ферапоня?.. Що ж він зробив?

Ніна скинула пілотку, поправила розкуйовджене волосся, потроху почала заспокоюватися.

— Щойно зустрів мене на вулиці… біля клубу… п’яний… Налаяв… Замалим не бив… Як він брудно лаявся! Ніхто при мені не дозволяв собі так лихословити! А він… Та найбільше мене вразило…

— Що?

— Він сказав…

Я стиснув їй пальці, струснув усю.

— Ну, кажи ж!..

— Він сказав, що ти… що у тебе є дома дівчина… Що ти їй пишеш… Збираєшся одружитися… А зі мною тільки так… бавишся… мов кіт з мишею…

Вона знітилася і не підводила на мене очей. Видно, їй було і боляче, і соромно, її горда душа бунтувала проти моєї безчесності, проти ганебної зради. Бідна Ніночка! Яким же поганим, підлим здавався я їй в ті хвилини!

Я був приголомшений. Як Ферапоня міг сказати таке! Звідки він узяв, що я маю дівчину і хочу на ній оженитися? Адже це дурний і злісний наклеп! Брехня! Я ніколи ще ні з ким не зустрічався! Ніколи у мене не було дівчини! Ніночка перша і, я вірив, єдина!..

Спочатку я хотів виправдовуватися. Спростувати цю брехню! Вигородити себе в очах коханої… Сказати їй, що все це — нерозумна вигадка… Та тут згадав про Жердіна і зрозумів, що починати треба не з цього кінця. Я рушив до дверей.

— Ти куди? — схопилася Ніна.

— Де зараз може бути Ферапоня? — замість відповіді запитав я.

— Не роби дурниць, Володю! — вигукнула Ніна. — Що ти надумав?

— Це моє діло!

— І моє також! Я піду з тобою!

— Не треба… Сиди тут, заспокойся… Я скоро повернуся… І не бійся за мене — голови не втрачу.

З цими словами я вийшов.

У моєму серці гула кров. Лунко стукала в скроні. В ту хвилину, всупереч запевненню, що голови я не втрачу, я був готовий на все — налаяти Ферапоню, вдарити, навіть застрелити. З таким наміром і йшов.

Було тепло і сиро. В долині, понад річкою, стояв рідкий сірий туман. Під ногами чавкала грязюка.

Швидка хода не остудила мене, а ще більше розпалила. Я уявляв свою наступну зустріч з Ферапонею, підбирав слова, які йому скажу. Міцні слова!

Здибав я його не біля клубу, а неподалік сільської крамнички. Ферапоня стояв у гурті льотчиків, серед яких я впізнав Марка Архипенка, і, збуджено жестикулюючи, щось розповідав.

Побачивши мене, враз затнувся, замовк. Хоч і п’яний, а, видно, докумекав, що з’явився я тут неспроста.

Привітавшись до товаришів, я протиснувся в центр кола.

— Ферапонте, — сказав, дивлячись йому прямо в вічі, — півгодини тому ти образив Ніну Бережну, налаяв її гидкими словами і набрехав на мене, буцімто я маю дівчину, листуюся з нею і збираюся женитися, а Ніночці знічев’я просто баламучу голову… Скажи, навіщо ти це зробив?

Командири здивовано дивилися на нас. Для них це була несподівана новина. А Ферапоня дурнувато кліпав своїми красивими віями і не знав, що відповісти.

Я скипів.

— Чого ж мовчиш?.. Перед дівчиною розпустив язика, а тут мов у рот води набрав!..

Ферапоня раптом зблід, його обличчя перекосилося, з очей бризнула неприхована лють. Він визвірився на мене:

— А яке твоє десяте діло, що я кому говорю? Хоча б і твоїй Нінці!.. Га?.. Знайшов за кого заступатися!.. За полкову дівку!..

Товариші обурено загули. Ніхто не ждав таких слів.

Я не повірив своїм вухам. За полкову дівку?.. Кров з новою силою шугнула мені в голову. Не тямлячи, що роблю, я затопив кулаком Ферапоні по пиці та так, що він відлетів і торохнувся спиною об тин — аж той затріщав.

Марко Архипенко схопив мене за груди.

— Володю, ти що? Здурів?

Тим часом Ферапоня, все ще висячи на тину, розстебнув кобуру, дістав пістолет. Однак чи то сп’яну, чи від запаморочення ніяк не міг відтягти запобіжник.

Залишивши мене, льотчики — і Архипенко з ними — кинулися до нього, вирвали зброю. Хтось заломив йому назад руки. Всі враз зрозуміли, що незначна, як здалося спочатку, сутичка переросла в серйозну справу.

— Ти що, ідіоте, під трибунал захотів? — вигукнув Архипенко. — На кого зброю підіймаєш? П’яна свиня!

Ферапоня зів’яв, скис, а потім, схилившись на ворину, зарюмсав, як хлопчисько. Ми стояли над ним мовчки, ждучи, поки він заспокоїться. А коли його схлипування стихло, Марко Архипенко, оглянувшись, чи ніхто зі сторонніх його не чує, сказав:

— От що, братця, слухайте, що я скажу!.. Справа, як бачите, заварилася серйозна. Один з нас звів брудний наклеп на Ніночку Бережну. А що це наклеп, гадаю, ні в кого не виникло найменшого сумніву — адже Ніну ми знаємо не перший місяць. І кожен з нас міг би вчинити те, що зробив Булатович, захищаючи честь дівчини, — дав би в пику брехунові!.. Замість того щоб визнати себе винним і попросити у

Ніни і у Володі пробачення, Жердін схопився за зброю... І хтозна, чим би все це скінчилося, коли б хлопці здибалися сам на сам десь у глухому закутку... Чи так я кажу?

— Так, так, — підтвердили товариші.

— Тоді слухайте далі... Якщо ця історія дійде до начальства, бути біді! Обом нашим товаришам не уникнути неприємностей... Тож, обміркувавши ситуацію, я пропоную прикрити це діло. Як? А так, щоб жодна жива душа, крім нас, не знала, що тут трапилося! Зрозуміло?

— Зрозуміло.

— Всі згодні?

— Всі, всі.

— Ти, Володю? — спитав мене Архипенко.

— Я згоден, — відповів я. — Але при одній умові: якщо Жердін попросить вибачення у Ніни Бережної.

— А інакше бути не може!.. Про Жердіна зараз поговоримо окремо, — посуворішав Архипенко і, обвівши поглядом мовчазних товаришів, сказав: — Я думаю ще ось що... Зачеплено честь Ніночки Бережної. А це, як ви розумієте, торкається всіх нас... Чи так я мислю?

— Так, так, — загули всі.

— От і добре... Тоді я пропоную тут же судити Жердіна судом честі! Згодні з моєю думкою?

— Згодні, згодні.

— Гаразд. Отже, я висуваю проти Жердіна два обвинувачення. Перше — він образив Ніночку Бережну, друге — звів наклеп на свого товариша… У тебе, Жердін, є що-небудь проти цього? Визнаєш ти свою провину?

— Визнаю, — похмуро обізвався той, ні на кого не дивлячись. — Сп’яну бовкнув…

— Визнаю, визнаю, — передражнив його Архипенко і стягнув до перенісся свої руді брови. — Сп’яну бовкнув… Ну, хай на Булатовича ти злий і сп’яну бовкнув, а на Ніночку як у тебе язик повернувся? Га?

Ферапоня ще більше насупився. На очах у нього знову виступили сльози. Він тихо сказав:

— П’яний я, товариші… От язик і повернувся… А взагалі, я люблю її, Ніночку… От що!..

— Люблю, люблю! — спалахнув Архипенко. — А хто з нас її не любить? Питаю я тебе — хто? Знайди такого! Мовчиш?.. Ото ж бо й воно, братику, що всі її люблять, бо є за що любити! Гарна, чесна, сміліва наша Ніночка! І кожен з нас у небі собою закриває її від ворожих куль! Один ти, дурень, знайшовся, що бовкнув: полкова дівка!.. Та за одні ці слова тобі, йолопе, треба ще раз затопити, бо Володиного мало! Щоб до нових віників пам’ятав!

— Ну й затопіть! — і Ферапоня виставив наперед своє обличчя.

— Затопіть, затопіть… Як треба буде, то й затопимо! А зараз я вношу пропозицію: за образу Ніночки зобов’язати Федора, тобто Ферапонта Жердіна, вибачитися перед дівчиною, а з нашого боку — дати йому доброго ляпаса, щоб у майбутньому розумніший був! А оскільки Володя вже дав йому в зуби, то вважати, що присуд виконано, і на цьому поставити крапку!.. Як гадаєте, товариші!

— Гм, мудро ти розсудив! Як цар Соломон! — на обличчях льотчиків з’явився усміх. — Тепер Жердін хай не ображається на Володю, бо ляпаса одержав по суду! Оце здорово!

— А що? — усміхнувся й Архипенко. — По суду! Хай тепер спробує образитися на Володю — дзуськи! Це ми постановили гуртом — і хай ображається на всіх нас!.. А взагалі, нам не до взаємних образ! Завтра чи післязавтра в бій, у небо, а там, супроти спільного ворога, ми всі друзі, всі товариші. Чи так я кажу?

— Так, так! Молодець Архипенко! Мудро розсудив! — почулися голоси.

Всі весело засміялися, і навіть на похмурому заплаканому обличчі Ферапоні з’явився ледь помітний кислий усміх.

5

Хлопці дотримали слова: ніхто не проговорився, і в полку так і не дізналися про нашу з Ферапонею сутичку. Він вибачився перед Ніночкою — і інцидент, здавалося, було вичерпано. Ми зі своїм коханням уже ні від кого не крилися, бо вирішили одружитися. Навіть і день призначили — в двадцяту річницю народження Ніночки (вона була тільки на рік молодша за мене).

Що це за почуття — кохання! Його треба самому пережити, самому відчути. Ніякі слова не в змозі передати й частини того, що відчував я тоді.

Образ Ніночки весь час стояв перед очима, і мені здавалося, що ми ніколи не розстанемося. Навіть у бою, коли мені випадало літати не в парі з нею, я, мов наяву, бачив перед собою її таємничі чорні очі, густе закучерявлене волосся, її повні рожеві уста, чув її глибокий грудний голос, що воркотів, як весняний струмок, і бентежив мене своєю

незвичайністю і чарівністю, вдихав приємний запах її кіс і парфумів, які весь наш полк самовіддано діставав для неї всіма правдами і неправдами.

Знаю, що вона відчувала те ж саме, що й я. І був щасливий. Незважаючи на незгоди воєнного часу, на майже щоденні бойові польоти, на смертельну небезпеку, що підстерігала нас на кожному кроці, я був щасливий, бо кохав і мене кохали. А хіба це не найвище щастя?

Додалося й тривог. Думав тепер не про себе — чи повернуся сьогодні цілий, неушкоджений? А про Ніночку — про її життя, здоров’я, безпеку. Коли вона була в повітрі, а я на землі, мої очі не відривалися від неба. Що з нею? Чи все гаразд? І не йшов з аеродрому доти, доки не приземлявся її червонозоряний Як і я не подавав їй руки, допомагаючи вибратися з кабіни.

Та всьому буває кінець — щастю теж.

Вилетіли ми вчотирьох: я з Ніночкою, а Жердін з Архипенком. Ніщо не віщувало біди. Стояв погожий осінній ранок. У голубому небі — ні хмаринки, сліпучо сяяло сонце. Під крилами наших літаків привільно розкинулися неосяжні степи, луги й ліси українського Лівобережжя.

Ми наблизилися до фронту, що гримів тисячами громів, і тут зовсім несподівано зустрілися лоб у лоб з групою німецьких "Юнкерсів", що саме лаштувалися скинути свій смертоносний вантаж на голови наших піхотинців.

— Атакуємо, друзі! — гукнув старший, Архипенко, і перший кинувся на ворога.

Для німців наша поява була теж не меншою несподіванкою. Вони заспішили, заметалися і почали бомбити без прицілу, безладно, так що бомби вибухнули в болоті, піднявши вгору тонни торфу і багнистої твані.

Та збити хоч одного стерв’ятника нам не пощастило — на нас напало вісім "Месерів".

"Карусель" закружляла якраз над лінією фронту. Нам добре було видно і звивисті окопи, і кулеметні та мінометні гнізда, і навіть маленькі постаті солдатів, що — із нашого боку, і з німецького — припинили стрілянину і стежили за повітряним боєм.

З першого ж заходу мені пощастило підпалити свого супротивника. Обгорнувшись хмарою бурого диму, він втратив швидкість і пішов на зниження.

— Браво, Володю! — похвалила Ніна. — На одного мерзотника менше! Але будь уважний — з тилу заходить ще один!..

Я оглянувся: з тилу заходило зразу двоє! Один ладнався зайти мені в хвіст, а другий, той, що йшов знизу і якого Ніна не могла бачити, явно мав намір напасти на неї. Він уже брав її в приціл. Що робити?

— Ніночко, бережись! — гукнув я.

В ту ж мить зробив віраж і, замість того щоб зчепитися зі "своїм" супротивником, пішов навперейми Ніноччиному. На таран.

Він таки не встиг дати чергу. Я виринув перед ним зовсім несподівано і розтрощив йому пропелер. "Месер" відразу клюнув носом донизу. Але й мій літак почав падати.

Я ще встиг помітити і перекошене від жаху обличчя фашистського льотчика, і те, як він вивалюється з кабіни, і моє праве крило, що,

відірвавшись від літака, переверталося в повітрі, — і тоді, зрозумівши, що врятувати машину вже ніяк не зможу, викинувся з неї і розкрив парашут.

Сильний поштовх — і я, погойдуючись на тонких білих стропах, завис майже поряд зі своїм супротивником. Нас розділяло якихось сто чи сто п’ятдесят метрів.

За якусь мить я оговтався від несподіваного повороту в своїй долі. Перша думка: де Ніночка? Я оббіг поглядом усе довкола і знайшов її літак, — вона вела поєдинок зразу з двома "Месерами". Архипенко і Жердін теж билися, мов леви. Архипенко підпалив свого супротивника, і він, залишаючи позад себе пасмо густого диму, повернув убік і пішов на зниження.

Потім до мене прийшла інша думка: де ж я приземлюся? Адже ми з німцем спускалися прямо над фронтом.

Земля швидко наближалася. Уже зримо проступали на її зораному обличчі звивисті окопи, круглі вирви від снарядів і бомб, кулеметні й мінометні гнізда. І тут я помітив, що опускаюся на позицію ворога, а німець — на наш бік.

"Оце так відкриття! Чорт забирай! — промайнуло в голові. — Ще цього не вистачало — потрапити в полон!"

По мені не стріляли, хоча в подібних випадках наших льотчиків німці розстрілювали просто в повітрі. Неважко було здогадатися, що причиною цього було те, що збитий мною ворожий льотчик опускався в розташування наших військ.

Яка досада! Ми потрапили в протилежні повітряні потоки — і нас несло туди, куди нам менше всього хотілося. Гадаю, що й німець

почував те ж саме, і нашим взаємним бажанням було єдине — помінятись місцями. Але помінятись ніяк! Та ось і земля!

Опустився я ледве не на голови фашистам — в окоп переднього краю. Мене зразу схопили, відібрали пістолет, руки зв’язали мотузком.

— Рус, тобі пощастило, що нашого льотчика занесло на ваш бік, а то ми тебе прикінчили б! — сказав ламаною російською мовою немолодий уже унтер-офіцер і наглядно показав, як би вони це зробили: — Паф! Паф! І — капут!

Я не звернув на його слова ніякої уваги, бо дивився в небо, де саме розігрувався трагічний сюжет. Там троє моїх товаришів билися з п’ятьма "Месершмітами".

Розпізнати літак Ніни було зовсім неважко, адже я прекрасно знав її почерк польоту і повітряного бою. І поглядом прикипів до нього.

Можна уявити мій душевний стан у ті хвилини! Сам я, полонений, зв’язаний, сиджу в окопі противника. Довкола мене — десятки ворожих солдатів. Задимлені, запилені, зарослі, вони люто поглядають на мене, пантрують кожен мій порух... А в небі — Ніночка, і на неї напало зразу двоє... От уже справді залишалося тільки вигукнути словами нашої чудової пісні: "Чому я не сокіл, чому не літаю?.." Ех, чому я не сокіл?! Чому не в небі?! Як би я стиснув штурвал машини і кинувся на допомогу коханій! Та що я міг зробити! Лише всім серцем поспівчувати їй і побажати перемоги!

Тим часом у високості стояло ревище. Вісім моторів працювали на граничному режимі. Льотчики витискували з них усе, що могли. Короткі й довгі вогнисті стріли розпанахували ясну голубінь.

Клюнув носом і задимів ще один "Месер". Його підбив Ферапоня. Я готовий був пробачити невдасі-супернику всі прикрощі, яких завдав він

нам з Ніною. Адже збив ворога! Тепер у німців залишилося тільки чотири літаки з восьми! А ми втратили один — мій. Рахунок на нашу користь! І солідний!

— Ура, Ферапоня! Молодець, Ферапончику! — скрикнув я, простягаючи вгору, до неба, зв’язані руки. — Так їх, сучих синів!

Міцний удар по голові перервав мій захоплений крик.

— Проклятий рус! Радієш? Я уб’ю тебе! — проревів наді мною унтер-офіцер і торохнув ще раз — цього разу в щелепу.

Удари були сильні — і в голові у мене замакітрилося. Мабуть, на якийсь час я знепритомнів. Бо коли прочумався, то в небі залишилося шість літаків — три наші і три німецькі. Але по обшивці одного з наших літаків — по Ніноччиному — раптом зазміїлися малинові язики полум’я.

Ніночка горить! Краще б унтер-офіцер убив мене, щоб я не бачив цього! Краще б я не приходив до пам’яті!

— Ніночко, стрибай! Завертай на свій бік і викидайся з літака! — знову крикнув я, ніби дівчина могла мене чути.

Тепер мене ніхто не бив. Німці раділи — розмахували руками, щось горлопанили, навіть почали стріляти з кулемета… А мені було нестерпно боляче. Я закусив губу. Ну чому ж ти не викидаєшся? Ніночко!

І ось вона, ніби почувши мене, скерувала літака на схід, туди, подалі від фронту, і він, охоплений полум’ям, швидко почав знижуватись, потім пішов у піке і раптом за горбом вибухнув…

Все! Кінець!

Я затулив обличчя руками, глухо заридав і впав на вогке, запльоване, зачовгане фашистськими чоботищами дно окопа… Так, це був кінець… Для неї. Для мене. Для нашого кохання…

Я уявив, як вона в цю хвилину горить, і заплакав ще дужче. Від злості, від ненависті, від безсилля… Я розумів, що втратив її навіки, що ніколи не зустріну її, не загляну в темні, як ніч, привабливі очі, не почую її мелодійного голосу, не доторкнуся до ніжної, але міцної руки…

Навіщо ж тоді жити?

Отямився я від радісного ґелґотання німців та автоматних черг, що раптом пролунали довкола. І завмер: у небі тепер ширяв тільки один наш літак — Архипенків. Круг нього вилися три ворожі "Месери". А над позиціями спускався на парашуті Жердін, якого вітер зносив на ворожий бік. Це по ньому стріляли німці.

Отже, і Ферапоня…

З чотирьох залишився один Архипенко. Хоч би ж він тікав! Кінчається пальне, ось-ось не стане боєзапасів… Це ж безглуздя в таких обставинах битися одному проти трьох!

— Марку, друже, тікай! Тікай! — шепотів я.

Архипенко кинув свого літака донизу і понад землею — на бриючому польоті — шугнув на схід. Німці не переслідували його. Зробивши над полем бою круті віражі, вони повернули на захід і незабаром зникли за виднокраєм.

А я…

Стояв, спершись грудьми на сирий бруствер окопу, і безтямно дивився на чорний стовп густого диму, що здіймався в небо там, де впала Ніна. І моє серце краялося на шматки.

Навіщо я залишився живий?..

Розділ третій

1

Володя замовк. Таня теж довго не порушувала тиші. Сиділа згорбившись, заглиблена у свої думки.

Сонце схилилося до обрію, і нижній краєчок його великого червоного диска вже торкнувся зубчастої лінії далекого небокраю. Ейзенах, що лежав у долині, поволі вкривався сизою імлою, тонув у густих вечірніх сутінках. Повівав свіжий вітрець, остуджуючи розпашіле за день каміння і нагадуючи, що ніч на вершині гори буде не дуже тепла. Першою порушила мовчанку Таня.

— Що ж далі?

Володя усміхнувся.

— Поки що все. Про те, що було далі, розповім, якщо захочеш, іншим разом… А зараз будемо готуватися в дорогу. Найсприятливіша пора доби для нас — від десятої вечора до п’ятої ранку. За цей час ми повинні відійти від Ейзенаха якомога далі…

Рушили, як добре стемніло. Обережно спустилися до автостради, нової, з подвійним полотном, найсучаснішої дороги, яку німці будували перед самою війною, але не встигли закінчити: в деяких місцях, особливо в гірських, не вистачало мостів через ріки, ущелини й прірви, не було під’їзних шляхів, а на узбіччях і на нешироком внутрішньому

газоні, що розділяв навпіл обидві смуги, нерідко громадилися купи будівельного матеріалу.

Пішли просто по бетонних плитах.

Ніякого руху на дорозі не було. До того ж вона ніде не перетиналася з іншими дорогами, обминала всі міста й села, пролягаючи по безлюдних узгір’ях і лісах, — тому втікачі почували себе вільно, майже в повній безпеці.

З гір котилася вечірня прохолода, шурхотів під ногами бетон, а в темно-синьому безхмарному небі все дужче і дужче розгоралися дрібні, мов мак, зірки.

— Отак би до самого кордону! До Польщі! — сказала Таня.

— Залізницею їхати ще краще. Причепитися б тільки на той ешелон, що йде на фронт або в Польщу. За два дні були б на місці!

— Або в гестапо.

— Це вже як пощастить, — погодився Володя. — Можемо і в гестапо опинитися. Тоді, вважай, нам каюк! Особливо коли знайдуть пістолет. Він зразу наведе на слід Нушке...

Таня довго мовчала, щось міркуючи, а потім сказала:

— Домовимося: відстрілюватися до останнього! Покладемо кількох фашистів — і то велика допомога нашим... А якщо вже, всупереч усьому, потрапимо в пазурі ворогів, стояти на одному: я тебе не знаю, ти мене не знаєш. Відстали від ешелону, що йшов зі Сходу. Зустрілися випадково.

— Так нам і повірять!

— А що ми можем придумати інше?

Нічого іншого Володя справді придумати не міг. Та й як передбачиш усе, що тобі готує майбутнє? Тож, не обтяжуючи себе зайвими думками, він поправив за спиною рюкзак і наддав ходу.

Дві чи три години минули щасливо, і позаду залишився добрий десяток кілометрів, перший з тієї тисячі, що пролягла перед ними.

Десь опівночі трапилася несподівана пригода. Таня, котра йшла попереду, раптом зойкнула і зупинилася. її піднята нога зависла над чорною прірвою. Моста не було. Дорогу несподівано перетнула глибока ущелина, і дівчина замалим не шугонула в неї.

Вони спустилися вниз. Тут було темно і сиро, як у ямі. Шумів гірський потік. Довелося роззутися і, обережно ступаючи по слизькому камінню, перебрести на другий берег. Підбадьорені холодною купіллю, знову взулися, здерлися на гору і ще швидше попростували на схід.

Близько п’ятої години ранку почало світати. Зійшло сонце. Перші його промені скропили далекі вершини гір, бризнули в глибокі міжгір’я, і втікачі зупинилися на відкритій місцині, зачудовано споглядаючи прекрасні краєвиди.

— Тюрінгенський Ліс, — вражено прошепотів Володя. — З висоти пташиного лету яка краса!

Перед ними справді лежав Тюрінгенський Ліс, один з найкращих куточків Німеччини. Невисокі мальовничі гори, вкриті лісами. Розлогі долини, по яких струмують воркітливі потоки. Вузькі звивисті стрічки асфальтних доріг. На стрімких шпилях — середньовічні замки феодалів, а довкола них — невеликі села й хутори з охайними червоно-білими або

червоно-жовтими будинками. І високі, гострі, мов списи, дзвіниці сільських кірх...

Все це лежало перед ними, осяяне сонцем, як на долоні.

Для Володі, котрий не раз і не два бачив землю з літака і вранці, і вдень, і ввечері, і вночі, котрий пролітав і над степом, і над горами, і над морем, і над лісами, таке прекрасне видовище не було, звичайно, чимось несподіваним, але й він завмер, споглядаючи з високої гори, куди вивела їх автострада, як малинові стріли сонця пробивають в зелених долинах сизо-білястий ранковий туман і як той туман тане, розсіюється, відкриваючи зорові то сірі скелі, то червоні черепичні дахи далеких містечок, то смужки різнобарвних нив, вкраплених у густу зелень лісів.

Для Тані ж така буйна краса відкрилася в житті вперше, і вона, захоплена нею, довго не могла вимовити й слова.

На передньому плані, за широкою долиною, по якій звивалися рейки залізниці, на високій горі, порослій кучеряво-темним лісом, здіймався в небо масивний середньовічний замок. Могутні стіни, стрілчасті вікна будівель, стрімкий дах, звивиста крута дорога, що вела з долини до перекидного мосту через рів і до замкової брами... А там, далі, у рожевому світлі ранку, скільки сягало око, привільно розкинулася гориста країна, помережена хребтами та зеленими долинами, поцяцькована старовинними, як правило, двоповерховими будинками під червоними дахами, покраяна вузькими стрічками асфальтних шляхів. І ліс, ліс, ліс... Море лісу! Хвилястого, закучерявленого, запашного, свіжого, в ранковій смарагдовій росі...

Так ось яка ти, Німеччино! Чиста, дбайливо прибрана, гарна! Недарма на твоїй прекрасній землі народилася світла музика Баха і Бетховена, мудра й висока поезія Гете і Гейне! Недарма...

Та враз темна, глуха хвиля ненависті хлюпнула Володі в серце.

— Так ось яка ти, Німеччино! — промовив він уголос. — Сентиментальна і водночас люта, мов передісторичний ящур!..

Очі його палали. Змучене голодом і непосильною працею тіло тремтіло, ніби його била пропасниця.

Таня з подивом глянула на свого старшого супутника, а потім торкнула за руку.

— Ти що, Володю! Схаменися! Ні ця земля, ні ця краса не винні в тому, що тут вилупився фашизм!

— Земля не винна, але ми пробираємося по ній, як загнані звірі! Нас кожної хвилини може зупинити шмаркач із гітлерюгенду, а жандарм — ввігнати у череп дев’ять грамів свинцю! Ось що для нас ця земля!.. Я ненавиджу її!

Вони звернули з дороги вбік, спустилися в долину і, вибравши затишний куточок між кущами, сіли, щоб перепочити.

Володя дістав з рюкзака окраєць хліба, розрізав його навпіл і подав Тані.

Хліб був черствий, та молоді зуби швидко з ним упоралися. Потім втікачі напилися з струмка води і, прилігши на траву, поснули.

Першим прокинувся Володя. Сонце хилилося на захід, посилаючи жовтогарячі промені на розімлілу від спеки землю. Таня ще спала. Лежала горілиць, розкинувши руки. Дихала рівно, спокійно. На верхній губі і на лобі висіялися дрібненькі крапельки поту.

Володя мовчки дивився на свою супутницю по втечі, яку так несподівано послала йому доля.

Вона була дуже гарна, ця дівчина. Утихомирене сном обличчя чисте, з правильними рисами, з тонкими, виразними темно-русими бровами. Голова обрамлена коротким шовковистим чубком, схожим за кольором на повісмо добре витіпаного і вичесаного льону. А шия, що виглядала з коміра бахматого піджака, біла і ніжна, як у дитини… Їй би сидіти за студентською партою десь у технікумі чи інституті, а не поневірятись по лісових хатах чужої, ворожої країни…

Мимоволі Володя подумав, що тепер він, як старший і досвідченіший, як мужчина, має дбати і про цю дівчину, провести її майже через усю Німеччину, врятувати від небезпек, що чатують на втікача на кожному кроці і про які Таня, напевне, має дуже туманне уявлення…

— Вставай! Пора! — торкнув він її за плече.

Вони вмилися з рівчака холодною водою. Страшенно хотілося їсти. Заглянули в рюкзак — там лежав невеличкий шматок хліба, а в торбинці кілограмів зо два бобів. Не густо! Вирішили хліб залишити як НЗ, а тому пожували сухих і твердих, мов камінці, бобів і, трохи втамувавши голод, рушили поміж кущами до залізниці. Як не добре було йти по автостраді, та залізниця притягувала до себе, наче магніт. Ще б пак! Доба чи дві їзди — і позаду залишиться Німеччина й половина Польщі! Варто було ризикнути!..

2

До самого вечора лежали в рівчаку, під бузиною, метрів за сім чи вісім від насипу. Було душно. Кусали комарі. І страшенно хотілося пити. Ось тут вони зрозуміли, що, крім їжі, потрібно мати з собою і воду. Без їжі днів два чи й три можна триматися, без води не витерпиш і дня.

Кожних п’ять хвилин в один або в другий бік пролітав ешелон. Гуркотіли колеса, дзвеніли рейки, дрижала земля. І гостро пахло таким знайомим запахом диму, змішаного з парою.

Дуже багато йшло на схід військових ешелонів — пасажирських з солдатами й офіцерами, вантажних — з танками, артилерією, кухнями. Ех, причепитися б! Забратися б під брезент — і лежати до самого фронту! А там тихцем сплигнути — і до своїх!

Однак мрія — одно, а дійсність — зовсім інше. Не сядеш на поїзд — скажена швидкість. Та й вартові удень помітять. Отже, або треба вибрати такий перегін, коли колія йде на підйом і швидкість знижується до мінімуму, або ж, що найбільш доцільно, вночі пробратися на яку-небудь станцію, де такі ешелони зупиняються, і, непомітно прокравшись до вагона чи платформи, залізти в затишний куточок.

Найближчою такою станцією була Гота, і, як тільки на землю упали густі сутінки, втікачі залишили своє тимчасове сховище й рушили туди. На стару асфальтну дорогу, що з’єднувала Ейзенах і Готу, звертати побоялися. Дуже вже небезпечно: можна запросто напоротися на німців. Тому попростували по шпалах, по лівій колії, назустріч рухові поїздів.

Йти було легко: світив місяць. Коли б не голод і не спрага, особливо спрага, що ставала нестерпною, вони почували б себе зовсім добре.

Але спрага мучила все дужче. Пекла вогнем нутрощі. У горлі пересохло. Першою не витримала Таня.

— Я більше не можу… Хоч би ковток води!

Володя безпорадно розвів руками.

— Де ж її тут візьмеш?

— В долині повинен же бути якийсь рівчак!

— Долина широка. Може, десь і є, та звідси хіба побачиш?

— Тоді звернемо вбік.

Струмка вони не знайшли, зате натрапили на обнесені металевими сітками мініатюрні садки й городи міських жителів, любителів покопатися в землі. Здалеку в нічній імлі ці садки здавалися просто лісом чи чагарником, а виявилося, що тут ціле багатство для втікачів — груші, яблука, сливи, а ще — горох, картопля, шпинат…

Володя на мить остовпів від радощів, а потім кинувся вздовж огорожі до гіллястого дерева, що звісило важкі віти через сітку. На гілляці, обтяжуючи її і пригинаючи мало не до землі, жовтіли проти місяця груші-лимонки.

— Таню, сюди!

Яка насолода! Соковиті груші танули в роті, як мед! Наївшись їх досхочу, в потім перелізши через сітку, бо хвіртка була замкнена, в садок, нарвали повен рюкзак — про запас.

Яблука й сливи їм сподобалися менше — видно, ще не достигли. На городину, що росла на грядці, зовсім не звернули уваги. Були раді не тільки тому, що наїлися, а й тому, що несподівано для себе знайшли досить надійне джерело харчування. Адже таких городів і садків вдосталь усюди: їх не важко відшукати в околицях першого-ліпшого великого міста.

Таке відкриття порадувало і підбадьорило їх.

— Тепер будемо з їжею, — сказав Володя. — Якраз середина літа — не пропадемо! Груші, яблука, сливи, картопля, помідори — все нам пригодиться!

— Треба тільки завидна натрапити на них, — погодилася Таня.

Перепочивши кілька хвилин на східцях садової хатини, де господарі зберігали інструмент та деякі домашні речі, вони підвелися і тим же шляхом — через тин — перестрибнули на посилану гравієм доріжку.

І тут раптом перед ними виросла темна постать.

— Гальт!

Кроків за десять з мисливською рушницею-двостволкою в руках стояв сторож. Сутулуватий, у крислатому капелюсі з пером, у крагах, що блищали проти місяця, в інший час він здавався б смішним. Але тепер було не до сміху. Прямо в груди дивилися темні дула рушниці.

— А-а, попалися, голубчики! — прошепелявив старий. — Прокляті злодюги!.. Хто ви — поляки, французи чи, може, росіяни?..

Втікачі вражено переглянулись. Оце втекли! Ну й у дурне становище потрапили! Що робити?

Володя благально простягнув наперед руки.

— Послухай, старий, опусти рушницю! А то з-за десятка груш, чого доброго, всадиш нам у животи порцію шроту!

— І всаджу! Будьте певні!

— Але ж, батьку, май совість! — вигукнув Володя. — Невже ти, коли був молодим, ні разу не заглянув до чужого саду? Га?

Німецька мова, видно, спантеличила старого. Він закліпав безвіїми повіками, пожував цупкими старечими губами.

— Ти мені баки не забивай!.. Чому не заглядав? Заглядав! Лазив і я, звичайно… Тільки ж не таким лобурем, як ви зараз, а хлопчаком, підлітком… А таким, як ви, я вже працював!

— І ми працюємо…

— Можна повірити! По чужих городах!

— Та ні, працюємо кочегарами на паровозах. А це одержали повістку до армії, — все сміливіше брехав Володя. — Не сьогодні, то завтра станемо солдатами фюрера — і ф’ю-ю-ть!..

Він не пояснив, що буде, — повезуть кудись чи уб’ють. Але, як не дивно, саме цей вигук розжалобив старого. Він раптом заморгав очима, опустив рушницю, дістав з кишені хустину і витер очі.

— Ось як!.. Тоді інше діло… А я думав… Звідки ж ви? З Ейзенаха чи з Готи?

— З Герштунгена, — відповів Володя, пригадавши назву вузлової станції за Ейзенахом.

— З Герштунгена? Далеченько… Та для кочегарів це запросто. Проїзд безплатний…

— То ми можемо йти?

Старий махнув дулом рушниці.

— Ідіть. Та вдруге сюди не потикайтеся, а то натрапите на іншого…

— Спасибі. А вдруге, слово честі, не будемо тут, — цілком щиро запевнив Володя. — Ще раз дякуємо, старий!

— Е-е, за що дякувати. За якісь там груші… Коли тут Німеччині кінець… Всьому кінець! — І махнувши безнадійно рукою, старий закинув за спину рушницю і перший рушив геть.

Його худа, сутулувата постать поволі віддалялася, щедро скроплена сріблястим місячним сяйвом. В такт крокам похитувалося високе перо на капелюсі, блискали наглянсовані краги, тихо шурхотів гравій.

Коли старий зник десь у темряві, втікачі знову переглянулись.

— Нічого не розумію, — прошепотіла, полегшено зітхнувши, Таня.

— Що ж тут розуміти? На цей раз пронесло… Передусім виручило моє знання німецької мови. На перший раз я переконуюся в тому, що знати — це значить могти, бо знання — то могутня сила… А по-друге, німці стали не ті. Чула, що старий сказав? Що там, мовив, якісь нещасні груші, коли Німеччина терпить тотальний крах!.. Це сьогодні він так каже. А два роки тому, коли його сини марширували до Москви чи на Кубань, він би так зі мною не говорив, а всадив би в живіт заряд шроту — і будь здоровий! Я їх перебачив за ці роки!.. Ого!

Вони підійшли до залізниці, здерлися на крутий насип і повернули ліворуч, на схід. Розмова сама собою припинилася.

Старовинне місто Гота привільно розкинулося на рівнині, біля Тюрінгенського Лісу, що могутнім гірським кряжем підходив майже до самого вокзалу.

Сюди втікачі добралися на четверту ніч, перед ранком, і, зморені й голодні, бо запас груш вичерпався, лягли спочити просто на землі, притрушеній сухою глицею.

Коли встало сонце, схопилися і, цокаючи зубами від холоду, зійшли на голу вершину гори й сіли в затишку, щоб погрітися в ранковому промінні. Звідси було добре видно вокзал. Від нього на схід мчав ешелон.

На платформах — танки, гармати, самохідні гармати, автоцистерни. У відчинених дверях вагонів маячать сірі солдатські постаті. Паровоз свистить і, вилискуючи масними чорними боками, вивергає з димарів клуби бурого диму.

— Прокляття! Скільки їх пре на нашу землю! — вигукнула Таня. — Ех, було б чим — пустили б ми таку цяцьку під укіс! Але ж голими руками чи пістолетом нічого не зробиш!..

— Голими руками не зробиш, — погодився Володя. — А от сісти на ешелон тут можна… Глянь — від лісу до вокзалу з кілометр пройти полем. Потім в оті кущі, що ростуть понад залізницею. Далі — через міст… Оце найнебезпечніша ділянка… Зате вже й станція поряд… А там аби пощастило сісти на той ешелон, що нам треба…

Сонце підбивалося все вище і вище. Ставало тепліше. Від нічного холоду залишився один спомин: їх зморило, і вони, перебравшись у тінь, під густі ялини, міцно поснули.

Прокинулися десь години о п’ятій. Навколо стояла тепла лісова тиша. Гостро пахло смолою і прілою глицею.

Таня глибоко вдихнула той різкий смолянистий аромат і раптом відчула якусь незрозумілу слабість — мовби зашуміло в голові. З чого б то? Невже від голоду, що, як люта вовчиця, гризе нутрощі?.. Мабуть. Бо з учорашнього вечора, коли поїли все, що залишалося в рюкзаку, в роті не було й ріски.

— Ех, коли б роздобути де-небудь хоч півхлібини, — зітхнула, вилазячи з-під лапатого гілля.

— А добрий шмат сала до того хліба не хочеш? — пожартував Володя. — Гадаю, було б і смачніше, і тривніше!

— Жарти жартами, а їсти хочеться — аж душа болить!

Вони вилізли з-під ялин і сіли на голому шпилі, над урвищем, звідки відкривався чудовий вид на місто і його околиці.

— А ти не думай про їжу, — порадив Володя. — Поки не стемніє, все одно зі своєї криївки ми не можемо, не маємо права вилізти. Робити нічого — давай поспимо.

Тільки коли добре стемніло, вони спустилися з гори і попростували до станції по рівному полю, засадженому картоплею.

Ніч швидко опускала на землю свої темні шати. Навкруги стояла тепла літня тиша, пахло лісом і полем — смолистою глицею з гір, духмяним зіллям з ярів та достигаючим, подекуди висохлим картопляним бадиллям.

Неподалік вокзалу Володя сказав:

— Я піду розвідаю що і як.

Таня задумалася.

— Я чомусь боюся. Краще давай не розлучатися. Тож іди попереду, а я за тобою назирці. Не поспішай, не відривайся від мене. Якщо загубимо один одного, повертаємося на місце нашого нічлігу… І дай мені пістолет. Я страхуватиму тебе…

— Згода. Ходімо, — сказав Володя, віддаючи дівчині зброю.

Станція і вокзал жили своїм звичайним життям. Час від часу, коли прибував поїзд, спалахували ліхтарі. Сичали парою темні окаті паровози. Брязкали буфери… На перонах групками стояли пасажири — старі, жінки, підлітки. Подекуди серед них виднілися високі офіцерські та солдатські кашкети.

Здершись на крутий насип, не поспішаючи перетнули міст над асфальтною дорогою і відразу опинилися серед безлічі колій, що широким віялом розсипалися за семафорами.

Володя повернув ліворуч — назустріч рухові поїздів. Там стояли чотири ешелони, що йшли на схід.

На який же сісти?

Як правило, на кожному вагоні, що належав "імперській" залізниці, в правому кутку прикріплювалась невеличка металева сітка. Під неї закладався супровідний лист із зазначенням станції призначення.

Володя відразу знайшов її.

— Таню, посвіти!

Вони стали спинами до поля, а обличчям до вагона, і Таня запалила сірник, тримаючи його в стулених долонях і направляючи жмут світла на сіруватий бланк з червоною смужкою по діагоналі.

— Тьфу, чорт! — вилаявся Володя і швидко дмухнув на сірник. — Берлін! Туди нам не треба!

Таким же чином дізналися про маршрут другого ешелону. Цей ішов на південь, до Праги. Отже, теж не по дорозі.

Третій доходив тільки до Лейпціга. Це зовсім поряд, якихось кілометрів сто — сто п’ятдесят. Отже, теж не підходить.

І тільки четвертий виявився "їхнім", бо йшов до Бреслау. А там рукою подати до Польщі.

Вони зраділи. Тепер вибрати затишне місце, найкраще б — відкриту платформу з таким вантажем, де можна було б заховатися від стороннього ока, або вагон без даху. В критий забиратися небезпечно — нічого не видно, нікуди тікати…

Вони рушили уздовж ешелону, скрадаючись повільно, обережно. Попереду знову Володя, а кроків за десять позаду Таня.

В обох тривожно-радісно билися серця. Ще б пак! За кілька хвилин сядуть на поїзд, і він повезе їх далеко-далеко від тих місць, де на них чигає тюремна камера, шибениця, куля.

На великій залізничній станції ніколи не буває тихо. Десь заляскають буфери, засопе паровоз, загримкотять колеса; подасть свій голос вокзальний дзвін; почується гомін людських голосів чи заграє ріжок стрілочника. Але всі ці звуки якось не помічаєш, бо всі вони зливаються в один суцільний гамір…

Раптом серед цього станційного шуму, припиняючи плин райдужних думок, пролунало коротке, але грізне слово:

— Гальт!

Воно пролунало майже над самим вухом, і Володя зупинився. Перед ним, хтозна-звідки взявшись, виросла темна постать поліцая, окоренкувата, огрядна, з гостроверхим шпичаком на касці, що мала два козирки — попереду й позаду.

— Гальт! — повторив свій наказ поліцай і підняв руку з пістолетом. — Хто такий? Відповідай, а то стрілятиму!

— Я робітник зі Сходу! Моє ім’я Володимир! — відповів Володя. — Не стріляйте!

— Остарбайтер? — перепитав поліцай. — Звідки ти? Чому тут опинився в такий час? Крадеш?

Володя знав, що за крадіжку, навіть за крадіжку шматка хліба чи кількох кілограмів картоплі, чекає концтабір.

— Ні, я не краду. Як бачите, у мене нічого немає. Просто я повертаюся після роботи у свій табір.

— Який табір? — поліцай наблизився майже впритул, щоб краще роздивитися затриманого, але пістолета не опускав.

Збрехавши раз, Володя мусив брехати й далі.

— Залізничний табір, — відповів він, миттю пригадавши дощані бараки неподалік станції.

— Ти кажеш правду, рус?

— Клянусь честю!

— Гм, не дуже я вірю твоїй честі, хлопче. Іноді сам собі не можеш вірити, а ти хочеш, щоб тобі поліція вірила. Такого не буває! Ходімо зі мною!

— Куди?

— Як куди? В табір. Там я пересвідчуся, чи ти сказав правду. Якщо правду, тобто якщо ти справді так пізно йдеш з роботи, то спокійно ляжеш спати; якщо виявиться, що ти мав намір щось украсти, то дам двадцять п’ять гарячих в одне місце; а якщо втікач, тоді твої справи, хлопче, кепські — тільки засвистиш у концтабір! Будь певен, я вже подбаю про це! Через мої руки не один такий субчик прямим ходом відправився туди! Кругом! Кроком руш! — Поліцай боляче штовхнув Володю дулом пістолета між, лопатки. — Іди!

4

Густа темрява скрадала неясні обриси ешелонів. Під ногами шарудів щебінь. Десь, випускаючи спрацьовану пару, глухо сичав паровоз.

Володя йшов поволі, похнюпившись. Гарячково міркував: "Що робити? Де поділася Таня?"

Поліцай не відставав. Важко сопучи, штурляв пістолетом у спину, покрикував:

— Іди! Іди!

"Де він узявся, чорт? Невже кожного вечора приходить на вокзал і промишляє тим, що вистежує і ловить втікачів? Може, з цього має якийсь зиск? Може, фашистська влада платить за кожного спійманого?.. Чи просто сліпий випадок звів нас у вузькому проході між ешелонами?

Як би там не було, справи твої, хлопче, як каже поліцай, кепські".

Думаючи так, Володя поволі брів вузьким темним проходом, спотикаючись на шпалах і на крупному щебені. "На втечу — годі й сподіватися! Старий — досвідчений жук: не відстає ні на крок і пістолетом штурляє прямо між лопатки, в хребет. Не встигнеш і оком змигнути, як пальне тобі в спину чи в карк — і каюк!"

Ешелон, що стояв по ліву руку, раптом рушив. Натужно заскреготів колесами паровоз, заляскали буфери… І ніхто, звичайно, на станції не почув, як у цю мить пролунав короткий тріскучий постріл.

Поліцай тихо охнув і засторцював головою донизу.

— Тікаймо, Володю! Швидше на поїзд! — почувся позаду голос Тані. — Кожна секунда дорога!

І першою стрибнула на підніжку вагона.

Але Володя схопив її за руку, потягнув до себе. Дівчина не втрималася — й опинилася в обіймах у юнака.

— Куди? Хіба не бачиш, що цей поїзд іде на захід? Та й не можемо ми залишати тут напризволяще труп поліцая, якщо хочемо тікати залізницею. Не встигнемо далеко від'їхати, як його знайдуть, — і на всіх станціях, по всіх поїздах почнуться обшуки, облави. Нас відразу схоплять…

Таня обережно вивільнилася з його несподіваних обіймів.

— Де ж ми його подінемо?

Володя на мить задумався. Мимо них повільно пропливали порожні вагони товарняка.

— Швидше! Допоможи мені! — скрикнув приглушено.

Він схопив поліцая попід плечі, Таня — за ноги, і вони разом швиргонули його у темний отвір дверей.

— Зачекай на мене тут! Я зараз! — і Володя стрибнув у вагон, де лежав труп поліцая.

Його не було кілька секунд. Потім він вистрибнув, причинив двері і підійшов до дівчини.

— Ну от, і з цим покінчено… Забрав пістолет і документи. Пістолет пригодиться, — і він поклав до кишені важкий парабелум, — а документи знищимо, щоб задати поліції загадку. Хай через два чи три дні, коли знайдуть труп, спробують опізнати його! Думаю, без документів це буде нелегко. При нинішній спеці він так розбухне, що й рідна мама не впізнає…

— Що ж ми? — спитала Таня. — Куди тепер?

— А нам одна дорога — на схід!.. І чим швидше, тим краще!.. Ось, здається, і наш поїзд рушає! — Поряд з ними заторохтіли колодки гальм, заляскали буфери. Попереду, десь у темряві, натужно зачмихав паровоз. — Чіпляймося!

Він допоміг дівчині вистрибнути на обніжок, а потім, ухопившись лівою рукою за металевий поручень, пружно відштовхнувся від землі й також опинився на вузенькій площадці.

Поїзд тим часом розвинув швидкість, прогримкотів на стрілках, проминув семафор, принишклий табір для "остарбайтерів" і, все частіше поцокуючи колесами на стиках рейок, помчав у темряву ночі…

Трохи відпочивши, Володя оглянувся й помітив, що вони на платформі, заставленій якимись чималими дерев’яними ящиками. "Непогано, — подумав з полегкістю. — Якраз те, що потрібно. Є де заховатися, і видно все довкола".

Пробравшись наперед, знайшли вільне місце. Тут не віяло, було досить затишно, щоб прилягти й поспати.

Та спати не хотілося, бо за день виспалися. До того ж давалася взнаки нервова напруга.

Вони сіли, обіперлися спинами на тверді кострубаті ящики і якийсь час їхали мовчки, все ще перебуваючи під впливом щойно пережитої пригоди.

Володя, мов наяву, і досі відчував між лопатками твердий доторк пістолета, а в серці — неприємний холодок. Добре, що Таня підстрахувала його і не розгубилася в небезпечній ситуації! Яка дівчина! Це ж уже вдруге за короткий час рятує його від загибелі! Така маленька, тендітна й ласкава, мов весняна кульбабка, — і така несподівано спритна й хоробра!

Він у темряві знайшов її руку і з почуттям потиснув.

— Дякую, люба… Ти ще раз виручила мене з біди… Поки й житиму — пам’ятатиму!

— Не будемо рахувати, хто скільки разів кого порятував. Це ж обов’язок кожного з нас. Хіба не так? — відповіла Таня.

— Безперечно, — погодився Володя.

— І не називай мене, будь ласка, любою… Ну яка я тобі люба? Ніну ти кохав — і вона для тебе була любою… Я не хотіла, — з легкою провиною в голосі промовила Таня і, якусь мить повагавшись, погладила його рукав. — Ти пробач, що я завдала тобі болю, нагадавши про неї… Я не хотіла цього… До речі, про Ніну ти так більше нічого і не дізнався? А раптом вона не загинула! Буває ж…

Володя заперечно похитав головою.

— Загинула… Я знаю напевне… Жердін казав. А він з висоти бачив, що вона не встигла вискочити з літака і згоріла разом з ним…

— Жердін? — здивувалася Таня. — Отже, він живий, і ти з ним зустрічався?

Природне запитання дівчини знову сколихнуло душу юнака, повернуло на три роки назад. Перед очима зринули знайомі лиця, постали картини пережитого — так яскраво, ніби все те було вчора…

Розділ четвертий

1

Настрій був такий — хоч кулю в лоба. Ніночка загинула, а ми з Жердіним, якого поранили в ногу, коли він спускався на парашуті, вже другий день плетемося в колоні полонених. Я сяк-так перев’язав йому рану, і він, опираючись на моє плече, шкандибає по розгаслій осінній дорозі. Майбутнє здається темним, безнадійним. Кажуть, женуть нас до Хорола, в табір. А там?..

В одному селі приєдналася ще одна колона. В колоні є підвода для поранених. Я примостив на ній Жердіна, котрий зовсім уже не міг іти, і сам не відставав від неї, тримаючись за полудрабок.

Жердін вдячно потиснув мою руку.

— Тікай, Володю! — шепнув запеченими губами. — Як тільки трапиться нагода — тікай!

— А ти? — я подивився в його чорні змучені очі. — Як же я тебе покину? Тікатимемо разом…

Справді, без мене, хоч я сам вибивався із сил, він не протягнув би й півдня. Його вже давно пристрілили б конвоїри, котрі без жалю добивали в дорозі хворих, поранених і тих, хто пристав.

Про нашу недавню неприязнь ми не згадували.

— Е-е, що про мене говорити… Ногу пече вогнем.

— Дійдемо — тебе покладуть у госпіталь, зроблять перев’язку… Вилікуєшся… А зараз як же я тебе кину?

В цю мить я помітив, як розплющив очі немолодий уже, заросли чорною щетиною чоловік, що лежав на возі, і почав прислухатися до нашої розмови.

Наші погляди зустрілися.

— Куди ми їдемо, товаришу лейтенант? — спитав він. — Де ми?

— Як — де? В полоні…

— В полоні? У німців? — незнайомець був страшенно вражений, він спробував підвестися, щоб подивитися довкола, та, побачивши на узбіччі дороги цибатого німця-конвоїра, замовк.

— А в кого б іще? — я не приховав подиву. — Хіба це для вас новина?

До нас повернув голову їздовий — огрядний, теж немолодий капітан медичної служби, що правував кіньми.

— Іване Григоровичу, не хвилюйся, — сказав він. — Слава богу, що прийшов до тями…

Той, кого назвали Іваном Григоровичем, вигукнув:

— Капітан Ступак? І ти тут?.. Що зі мною — я поранений?

— Ні, товаришу Смольников, ти не поранений, — відповів капітан Ступак. — Але контужений і майже добу був без пам’яті…

— Майже добу! А де ж мої документи? Де мій…

Лікар зашипів:

— Ш-ш-ш!.. Все на моїй совісті: і твої "шпали", і документи, і навіть те, що живий і їдеш на цій підводі… Все зберіг!

— Зрозуміло, — кивнув головою Смольников, помацавши свої петлиці. — А чому ж ти свою "шпалу" не зняв? І льотчики при своїх "кубарях"..

— У мене — зовсім інше: я лікар… А от льотчикам треба зняти хоча б емблеми.

— І не подумаю! Навіщо? — вигукнув я.

Лікар сумно усміхнувся.

— Скажи йому, Іване Григоровичу.

Той, кого лікар назвав Смольниковим і в кого власноручно зняв "шпали" з петлиць, пильно глянув на мене.

— Раджу тобі зняти, лейтенанте. І твоєму другові.

— Чому?

— Є людоїдський наказ Гітлера — знищувати комісарів, євреїв і радянських льотчиків. Видно, ви фашистам у повітрі добре насолили... Хочете жити — зніміть!

— Нізащо!

Смольников поклав свою руку на мою, притиснув до полудрабка. Ледь помітний усміх розпогодив його суворе обличчя.

— Розумію і поділяю твої почуття, лейтенанте... Але... зніміть!.. Скажу інакше: хочете боротись далі і перемагати — зніміть! Ви ще будете літати!.. А зараз — рятуйте життя!

Він притягнув мене до себе і, обережно повідгинавши "вусики", зняв з петлиць пропелери й кубики. Лікар Ступак проробив цю операцію з Жердіним.

Надвечір привели нас до Хорола. Пройшов дощ, і похмура мовчазна колона прокотилася по брудному брукові центральної вулиці, поминула

сірі принишклі будиночки і, піднявшись на гору, звернула праворуч, до старої цегельні.

Звідти долинув якийсь неясний гул — ніби шумів далекий морський прибій, а в цей шум вплітalися людські голоси.

Що воно?

Виростала, наближалася висока заводська труба. Ось уже постали облуплені стіни печі, продірявлені дахи навісів, де колись сушився сирець. І разом з тим посилювався той гул.

Я ніяк не міг утоpопати: що це за шум? Звідки він виходить? Чому від нього так тривожно стискається серце?

Біля воріт цегельні якесь замішання. Крики. Але ці крики не мають ніякого відношення до того гулу, що йде звідкись здалеку, ніби з-під землі. Тут кілька німецьких солдатів прикладами рушниць і замашними киями підганяють до воріт змучених, голодних і спраглих полонених.

— Давай!

— Швидше!

— Гальс мюль, дрекліхе швайне! Заткнись, брудна свиня!

Лікар Ступак перед Хоролом поступився мені місцем на возі, і з нього видно те, чого не бачать інші. Березові кийки падають на голови людей, мов білі блискавки.

Збоку стоїть красивий, випещений офіцер у чорному шкіряному пальті і високому кашкеті і незворушно дивиться, як солдати без ніякої на те потреби лупцюють усіх, хто потрапляє під руку.

Мені вже видно його досить вродливе обличчя — біле, довгасте, з виразними очима і міцно стуленими губами. Йому років сорок. На його чорних петлицях, що виглядають з-під пальта, зміяться дві сріблясті зигзагоподібні літери "СС" — есесівець.

Офіцер побачив нашу підводу і щось сказав вухатому капралові. Той підняв кийок, кинувся розштовхувати натовп.

— Куди преш, вилупку? — гаркнув на мене. — Хто дозволив? Ану завертай голоблі назад!

Я натягнув віжки. Розвернутися було ніяк — віз опинився в густому натовпі, що обтікав його з усіх боків.

Капрал рішуче простував назустріч. Полонені розступалися, даючи йому дорогу.

— Кого везеш?

— Поранених.

— Поранених? — у його голосі вчулося здивування. — Який ідіот направив їх сюди, замість того щоб пристрілити на місці?

— Оті ідіоти, — я кивнув на конвоїрів.

В ту ж мить важкий удар упав мені на плечі. Другий влучив по голові. Я схитнувся і гепнув з воза на землю. В очах замиготіли іскри, потекла кров. Поранені зчинили крик.

— Замовкніть, свині! — капрал бив не цілячись.

Крики посилились.

— Дурень!

— Мерзотник!

— Чума! Фашистська чума! — вигукнув голосно солдат із забинтованою головою.

Капрал вирячив очі. Слово "чума" чимось вразило його.

— Тшума? Вас іст дас — тшума?

Підбіг перекладач — пояснив. Німець побагровів.

— Свиня! Я уб’ю тебе!

Кийок зі свистом опустився на забинтовану голову немолодого вусатого солдата. Пов’язка злетіла, з рани хлинула кров. Смертельна блідість покрила обличчя нещасного.

— Чума! Будь ти проклятий! — прохрипів той.

Поранені зчинили ще дужчий крик.

— Замовкніть, брудні свині! — лайнувся Чума, а потім наказав солдатам: — Перекидайте воза!

Він сам перший ухопився за полудрабок, підважив плечем. Йому допомогли міцні солдатські руки.

Віз поволі піднявся і з гуркотом перекинувся. З нього зі стогоном і прокльонами покотилися на землю поранені.

— Затягніть цих свиней у табір! А підводу заберіть — вона знадобиться!

Я кинувся до Жердіна, звів на ноги. Лікар Ступак підтримував Смольникова.

— Швидше! Швидше! — ззаду стусонули прикладом.

Жердін обіперся мені на плече. У тісняві, шкандибаючи, поминули ворота, широкий двір і опинилися перед другими дротяними воротьми, розчиненими навстіж.

Я здригнувся — мені стало моторошно. Нас заганяли у величезне, з високими прямовисними стінами глинище. Там вирував багатотисячний натовп, що безперервно ворушився, мов мурашник. Над ним угору, до сірого низького осіннього неба здіймався глухий, протяжний, якийсь болісно-тривожний людський крик: "А-а-а!.."

Так от звідки той незрозумілий гул!

Здалеку здавалося, що виходив з-під землі. Так воно й було: гул виривався з глибокого кар’єру і, мов шум морського прибою, линув удалину. Той гул сплітався з вигуків, викриків, з розмов багатьох тисяч людей, кинутих у цю страшну яму, за колючий дріт.

Потік новоприбулих заніс нас на середину глинища, де починався пологий схил до яру. Я вибрав на горбочку суху вільну місцину, і ми сіли. Біля нас примостилися Ступак і Смольников.

Жердін стогнав, просив пити. У нього піднялася температура, нестерпно боліла рана.

Посудини у нас не було. Та й де набрати води?

Однак я швидко помітив, як полонені п’ють просто з калюж, що виблискували в глині. Одні лягали животом на землю і припадали сухими, запеченими губами до каламутних озеречок. Інші зачерпували воду пілотками або пригорщами…

— Зачекай, я зараз, — і, знявши з голови пілотку, попростував до калюжі.

Коли через якийсь час повернувся, то побачив, що лікар Ступак забинтовує Жердіну ногу.

— Ну що, лікарю?

Той скрушно похитав головою і не сказав нічого.

Я дав Жердіну попити, і він, трохи заспокоївшись, затих.

Підкрався вечір. У глинищі зразу посутеніло, війнуло холодом. Я прикрив пораненого шинелею, сам сів поряд. Навколо снувало, хвилювалося багатотисячне людське море. На нас ніхто не звертав уваги. Кожен заклопотаний власним лихом, хоча, коли подумати, воно тут в усіх було спільне.

Тим часом густа осіння пітьма налягала на землю. Мжичив дрібний дошкульний холодний дощ. Наступила наша перша ніч у Хорольській ямі.

2

Наступні дні минули під знаком нестерпного голоду. На кільканадцять тисяч чоловік привозили з поля дві чи три підводи цукрових буряків і картоплі, варили ріденьку баланду, якої не вистачало і для половини в’язнів. Люди жували траву, бур’ян, намагаючись хоч чим-небудь втамувати голод. Але це, звичайно, не допомагало…

Особливо тяжко доводилося пораненим та хворим. Вони танули на очах, і кожного ранку крізь ворота виїжджали підводи, навантажені трупами. Мертвих ховали тут же, на горбі, за глинищем.

Я відчував, що сили мої гаснуть. Здавалося, лютий звір роздирає нутрощі,— так хотілося їсти. Несила було дивитися на Жердіна, котрий мучився не тільки від голоду, а й від рани. Ногу йому пекло як вогнем. Губи зчорніли, пошерхли. Не спав він ні вдень ні вночі… Лікар Ступак розводив руками, похитував головою, але допомогти нічим не міг. В його польовій сумці не залишилося жодного бинта, жодного жмута вати. Довелося рвати білизну.

Капітан Смольников, хоча сам після контузії ледве тримався на ногах, весь час стовбичив біля воріт — хотів потрапити у команду, яку німці набирали щодня для роботи в полі. Та йому ні разу не пощастило, і він повертався ні з чим. Лише одного разу зумів схопити окраєць хліба, перекинутий через огорожу жінками, що кожного дня з ранку й до ночі сновигали попід табором у надії впізнати чоловіка, сина чи брата. Той окраєць він розділив між нами…

На п’ятий день, коли становище стало нестерпним, прийшла ще одна біда: під час чергової перев’язки лікар Ступак довго оглядав рану, принюхувався до неї, особливо уважно перев’язував, а потім, вибравши хвилину, шепнув Смольникову й мені:

— Погано… Зовсім погано…

— Що таке?

Ступак похитав важкою сивуватою головою.

— Газова гангрена…

— Газова гангрена? Це небезпечно?

— Дуже небезпечно… Потрібна негайно ампутація ноги. Та хіба тут зробиш? Коли б у лікарню… У яку-небудь лікарню… Ну, є ж у Хоролі районна лікарня, сподіваюся, і лікарі там є або хоч фельдшер чи сестра… Я зробив би операцію…

— Треба спробувати, — сказав капітан Смольников. — Іване Григоровичу, йди до воріт і поясни тим ідіотам, що умирає поранений… Що у нього гангрена і зволікати — смерті подібно… Словом, спробуй розжалобити… Може, натрапиш на порядного чоловіка, — не всі ж серед них нелюди, сподіваюся!

— Гаразд, — погодився Ступак. — Це єдиний вихід, зрештою.

До воріт вони пробралися гуртом. Тут завжди було людно. Хто сподівався одержати черпак баланди, хто просився в робочу команду, щоб у полі поживитися буряком, капустиною чи качаном кукурудзи, а хто поглядав на юрби жінок, маючи надію впізнати дружину, сестру чи матір…

Дротяні ворота були зачинені. Але зразу за ними стояли кілька солдатів з автоматами. Капітан Ступак сміливо взявся руками за дріт, просунув руку і поторкав найближчого німця за рукав.

— Чого тобі? — той оглянувся і сердито глипнув на полоненого.

— Я лікар. Капітан Ступак… Я хочу говорити з вашим начальством… Прошу…

Солдат (це був підстаркуватий червонопикий чолов’яга) не розумів, що говорить цей заросли росіський офіцер, і загукав:

— Тольметчер! Тольметчер!

Але перекладач десь запропастився.

Тоді я став поряд зі Ступаком і швидко переклав його слова.

— Навіщо тобі наше начальство? — спитав солдат.

— Я лікар… Розумієте? У таборі є поранені. Їх треба лікувати… У лікарню треба…

— Ах, чоловіче! Це не моя справа! Ось іде капрал — з ним говори.

До воріт підійшов Чума. Обличчя вузьке, аскетичне, вуха відстовбурчені, очі горять. Дізнавшись, чого хоче радянський лікар, спитав:

— Що з пораненим?

— У нього газова гангрена… Треба негайно помістити в лікарню. Йому потрібна операція… Інакше помре…

Чума уважно дивився на Ступака. Не відповідаючи на його слова, він, трохи повагавшись, ніби роздумуючи, проказав:

— Гм, нам потрібні лікарі. — І наказав солдатам: — Відчиніть ворота — хай вийде сюди!

Ворота відчинилися — і Ступак опинився за ними.

— А пораненого? — спитав він.

— Чоловіче! Невже ти гадаєш, що ми можемо всяку свиню з газовою гангреною поміщати в госпіталь? Я знаю, що таке газова гангрена! Вона швидко возносить людину на небеса… Та й інших може заразити! Хай здихає…

Ступак намагався щось заперечити, довести, але його штовхнули прикладом межи плечі і погнали геть.

Ми з Смольниковим довго стояли мовчки біля воріт, пригнічені тим, що трапилось. Нам було ясно, що з Ступаком нас розлучили і, може, назавжди. І розлучив нас Чума, котрий, як ми вже помітили, майже кожного дня ходив по табору, приглядався до полонених і двох — трьох завжди забирав з собою.

— Куди повели нашого лікаря? — намагався допитатися я у охоронників.

— Йди геть! — відмахнувся від мене найближчий солдат. — Заткнись!

3

— Ви повинні тікати! І негайно, — сказав Жердін, вислухавши розповідь про те, як забрали лікаря Ступака. — Ще мине кілька днів — і буде пізно! Ви охлянете з голоду так, що про втечу годі буде й думати...

Смольников заперечно підняв руку, а я вигукнув:

— Федю, про що ти говориш! Як я можу тікати без тебе?!

Жердін обняв мене за плечі, притягнув до себе і раптом поцілував у щоку.

— Друже, я все знаю... Хіба я сліпий?

— Що ти знаєш?

— По тому, як лікар принюхувався до рани, я зрозумів, що у мене гангрена… Отже, залишається тільки ждати кінця…

— Ну, що ти!

Він ще міцніше притис мене до грудей, а другою рукою притягнув до себе Смольникова.

— Не будемо, друзі, обманювати себе, — заговорив з натугою. — Зараз війна, і смерть широко ступає по нашій землі… Її не обминеш і не втечеш від неї… Мені шкода тільки, що не в бою доведеться померти, а в цій смердючій ямі… Та не про те зараз мова… Я хочу сказати ось що… Вам треба тікати! Тікати негайно!.. Не думайте про мене — мені вже однаково… Чи сьогодні, чи завтра… А ти, Володю, пробач мені… Сам знаєш за що… Пробач… А тепер допоможіть мені підвестися… Я хочу трохи пройтися… Бо залежався… Ми з Смольниковим підвели його, Жердін зіперся на міцний кийок, що служив йому за милицю, підморгнув мені — мовляв, усе гаразд! — ніби ненароком схилився на плече Смольникова і міцно потиснув йому руку вище ліктя, а потім, шкутильгаючи, попростував до воріт.

— Жердін, куди ж ти? — гукнув я.

Але він, оглянувшись, відповів коротко:

— Не турбуйся, я зараз… — і зник серед сотень полонених, які сновигали по глинищу.

Минуло кілька хвилин. Ми з капітаном Смольниковим мовчки сиділи на своєму горбочку, який облюбували в перший день перебування в таборі, і спостерігали життя за колючим дротом.

Тисячі людей — військових і цивільних — густо населяли Хорольську яму: сиділи або лежали просто на землі чи безцільно сновигали по

табору. Хоча вже почалися осінні дощі, холоди й заморозки, у більшості не було верхнього одягу, а в декотрих — навіть пілоток чи кашкетів. Зарослі, худі, з запалими щоками й блискучими від хвороб і голоду очима, збиралися вони в купи, щоб зігрітися. А декотрі, хто мав каску чи казанок, рили в глиняних стінах нори і залазили туди, рятуючись від холоду.

Цілі натовпи стояли побіля дротяної загорожі. За нею була воля. Тільки п’ять чи десять кроків усього — і воля!.. Але яка вона далека й недосяжна! Не один сміливець поплатився за неї життям, коли темної ночі намагався непоміченим пробратися попід загорожею в поле. Прошитий кулею з автомата чи розтерзаний собаками, він кілька днів лежав під дротом або далеченько за ним, ніби застерігаючи живих: "Коли хочеш жити, не лізь!" Та сміливці не переводилися, і майже щоночі заливалися в шаленому гавкоті дресировані вівчарки-людолови і зі сторожових веж лунали постріли.

У таборі було немало "доходяг". Вони лежали всюди: в долинах і на горбах, посеред табору і попід дротом. І навіть біля самих воріт. Чомусь їх там було чи не найбільше. Може, тому, що "доходяги" збиралися тут в надії чимось поживитися або вийти з табору на роботу в поле. І, витративши на це останні сили, падали на землю і більше не вставали.

З ранку до вечора спеціальні команди підбирали мерців, вантажили на підводи і вивозили за ворота. їх звалювали в довгі глибокі ями, мов дрова, а потім — раз на кілька днів — засипали землею…

Над вогнищем шугнув холодний вітер, сійнув дрібним дощем. Я глибше натягнув на голову пілотку, заховав руки в рукава. Це ж саме зробив і Смольников.

Капітан дуже змінився. І раніше він, видно, не відзначався особливим здоров’ям. Був середнього зросту, худорлявий, з тонким обличчям, обтягнутим жовтуватою матовою шкірою, з прямим,

зачесаним назад чорним волоссям. На високому злегка похилому назад лобі — глибокі залисини. Тоді він виглядав років на тридцять п’ять чи сорок… Тепер же згорбився, обличчя заросло бородою і вусами, під очима залягли темні тіні, а від носа — через обидві щоки — прорізувалися дві зморшки. Все це так змінило його, що капітан скидався на старого діда.

Все в нього було темне: колір шкіри, очі, волосся. І я не раз думав, як його прізвище — Смольников — влучно відповідає зовнішності. Весь темний, як смола…

Одна усмішка у нього була ясна, білозуба, але капітан в останні дні зовсім не усміхався. Був похмурий, заглиблений у свої думки…

Мені було важко на серці. Якась неясна тривога закрадалася в нього. Де Жердін?..

З того часу, як ми потрапили в полон, у цю страшну Хорольську яму, у нас з ним установилися товариські взаємини. Я не міг покинути його в біді, допомагав, як міг, і він оцінив це правильно — проникся до мене дружніми почуттями. Про Ніночку не згадували, хоча я бачив, що його, як і мене, її загибель страшенно вразила, і ми обидва мовчки страждали. Тому його останні слова: "Володю, пробач мені, сам знаєш за що" — не йшли з думки. Чому він так дивно подивився на мене? Чому саме зараз попросив пробачення?

— Іване Григоровичу, щось довго не повертається Жердін. Як би з ним чогось не трапилось… Піду пошукаю…

— І я з тобою, — підвівся Смольников.

4

Жердіна я побачив здалеку. Він стояв біля дротяної загорожі, лівою рукою, щоб не впасти, тримався за мокрий, обплутаний колючим дротом стовп, а правою — спирався на кийок. На нього ніхто не звертав уваги, а він напівзаплющеними очима уважно стежив за тим, що робиться за воротьми.

Його рука ковзнула по слизькому мокрому стовпу донизу. Колючки, мабуть, кололи його в передпліччя, але він не міняв пози, мовби не відчував болю. Його обличчя і вся постать були спокійні, як у людини, що прийняла тверде, остаточне рішення.

Що він намислив?

Я рушив було до нього, та Смольников притримав мене, зробивши мовчазний знак, щоб я лишався на місці.

В цю мить заскрипіли ворота. З табору виїздила похоронна команда — три підводи, навантажені трупами. На мерців страшно дивитися — вони лежали на возах, як безладно накидані дрова. Вищирені зуби, покорчені руки й ноги, зарослі, худі, брудні обличчя… Зараз їх скинуть у рів тут же, за табором, і черговий офіцер довго стоятиме над обривом і дивитиметься, чи не ворухнеться котрий. І якщо хтось із них виявить найменшу ознаку життя — хлипне ротом чи конвульсивно махне рукою, — куля із пістолета прикінчить його.

Підводи виїхали, але ворота залишилися розчинені. В них ввійшло п’ятеро: попереду Чума, за ним — офіцер-есесівець у шкіряному пальті у супроводі двох солдатів і перекладача. У руці Чуми — замашний дубовий кийок, яким він прокладає дорогу серед натовпу.

— Чума йде! Чума йде! — лине крик попередження, і кожен намагається втекти з дороги, щоб уникнути зустрічі, яка може обернутися каліцтвом або смертю.

Чума, нескладний, худорлявий, вухатий, йде поволі, і на його довгастому обличчі грає самовдоволена посмішка. Він явно втішається тим, що перед ним розступаються тисячні натовпи "унтерменшів"[2], як він називає полонених.

Чума пильно приглядається до заросліх облич, до запалених очей. Іноді зупиняється, пальцем киває полоненому, щоб підійшов, щось розпитує через перекладача. І тоді полонений або повертається у натовп, або один з поліцаїв виводить його з цегельні. Жоден з відібраних назад не повертався, тому утвердилася думка, що їх розстрілюють.

Жердін не тікав. Навпаки, коли всі відхлинули від воріт, він, пропустивши Чуму, ступив кілька кроків назустріч офіцерові. Той повернув до нього голову і зупинився, напевно, гадаючи, що полонений хоче звернутися до нього з проханням. Але Жердін раптом різко заніс над собою кийок і з усієї сили, яку мав, двічі уперіщив есесівця по голові. Тон зойкнув і впав, заюшений кров’ю.

В ту ж мить, поки солдати вовтузилися зі своїми рушницями, з сторожової вежі ударив кулемет. З-за дротяної загорожі затріщав автомат… Прошитий кількома кулями, Жердін упав на землю. З його руки випав кийок.

Солдати підхопили офіцера попідруки і понесли до караульного приміщення. Кулемет на вежі замовк: кулеметник боявся влучити в своїх.

— Ферапоня! — скрикнув я розпачливо.

Смольников затулив мені рукою рота, зашипів:

— Тс-с-с! Почують — уб’ють! — і потягнув від воріт.

— Навіщо він зробив це?

— Я розумію його… Він свідомо пішов на смерть, щоб розв’язати нам руки! Щоб ми тікали, — відповів Смольников.

— Такою ціною!

— Він був приречений… Газова гангрена — теж певна смерть! І він знав це. Тому й не хотів відтягувати… До того ж умерти від кулі легше, ніж від гангрени. Він свідомо пішов на такий крок — заради нас і заради себе…

5

Минали безконечно довгі й страшні дні й ночі. Ми наполегливо шукали шляхів до втечі, але не знаходили. І нас поволі почав огортати відчай.

Сили танули, насувалася глибока осінь, а там не за горами й зима. Що робити?

Одного разу над табором прошуміла сильна злива. Почалася вона опівдні й тривала до вечора. Холодні дощові потоки аж сичали й шкварчали, вдаряючись об тугу, вщерть напоєну вологою землю. Хто був спритніший, той заховався під дахом навісу, котрий, одначе, не міг вмістити всіх. Більшості ж довелося приймати небажаний душ під відкритим небом.

Ми зі Смольниковим промокли до нитки і, цокаючи зубами, стояли під високим обривом, де не так дошкуляв поривчастий вітер, і дивилися, як серединою глинища з ревом котив бурхливий потік рудої води. Він сердито пінився, клекотів і стрімко мчав донизу, в яр, порослий чагарником і бур’янами, риючи на своєму шляху глибокий рів.

— Гляньте, Іване Григоровичу, — прошепотів я, вражений несподіваним відкриттям. — Попід дротяною загорожею вже можна пролізти… Аби тільки вода спала…

Смольников стиснув мені руку. Очі його заблищали радістю. Справді, там, де в два ряди стояли соснові стовпи, обплутані густим мереживом колючого дроту, вода котилася так шпарко, що прорила попід загорожею глибокий рівчак. Ним можна було не те що пролізти — пройти на повен зріст.

— Вода нам не страшна — все одно мокрі, — відповів схвильовано Смольников. — Діждатися б тільки ночі! Та щоб німці не помітили і не загородили ту лазівку, яку так несподівано приготувала для нас природа!

Ми почали нетерпляче ждати вечора. Злива припинилася, та дощ не стихав — сіявся і сіявся, мов крізь сито, затягуючи і землю, і небо непроглядною сірою пеленою.

Похмурий осінній день короткий, та для нас він здавався безконечно довгим. Через кожні п’ять хвилин я дивився на годинника — чи скоро?

Ми сиділи на мокрій землі і пильно приглядалися до крутих схилів балки, там, за дротом, де нам вночі доведеться пробиратися.

Час тягнувся нудотно довго. Мені здавалося, що нашому чеканню не буде кінця і що в останню хвилину все може піти шкереберть.

Тим часом день поволі гаснув. Сірі осінні сутінки тихо кралися з глибокої балки і покривали землю холодним туманом. Незабаром зовсім стемніло.

— Пора, — прошепотів я.

— Пора, — погодився Смольников.

Ми підвелися і почали спускатися до яру. Серця наші билися напружено. Нерви бриніли, як туго натягнуті струни. Що буде через кілька хвилин — сподівана воля чи смерть?

Не доходячи півсотні кроків до загорожі, спустилися в рівчак, проритий дощовою водою.

Смольников ліз попереду. Рівчак круто спускався в глибоку балку, і це допомагало нам: без особливого напруження ми прослизнули попід дротом і опинилися за межами табору. Швидко скотилися вниз, де вже стояла густа пітьма, і не розбираючи дороги, кинулися бігти. Шелестів під ногами бур’ян, колючі тернини чіплялися за одяг, боляче шмагали по обличчях. Та дороги вибирати ніколи: хотілося якнайшвидше відійти з небезпечної зони, де нас могла ще наздогнати ворожа куля.

Коли вийшли в степ, було вже зовсім темно. Позаду залишилися Хорол і Хорольська яма. Там мерехтіло кілька жовтавих вогників. По боках — суцільна пітьма холодної осінньої ночі, що важко налягала на принишклу землю. Попереду ж — невідомість…

Постало питання — куди йти?

— До фронту! — сказав я.

Смольников задумався.

— До фронту? В такому вигляді? — він мав на увазі наш мокрий, брудний військовий одяг, який ми добре викрутили, але який від того не став сухим і мало зігрівав нас, а також нашу неймовірну виснаженість. — Не дійдемо. Відразу схоплять… Та й не витримаємо такого шляху, — ти, може, й витримаєш, а я — ні… Треба відпочити, зодягнутися відповідно… Ні, так не дійдемо… До того ж якщо охорона табору

кинеться на розшуки, бо, я певен, сьогодні не тільки ми втекли, то передусім шукатиме на шляхах, що ведуть на схід…

— Що ж ви пропонуєте?

— Що я пропоную? — каштан задумався. — По-перше, втекти якомога далі, щоб нас не спіймали. Це головне… По-друге, знайти притулок, де б ми хоч трохи "відійшли" від фашистських "курортів". Такий притулок я можу знайти тільки в Києві, бо я там довгі роки служив і маю знайомих, котрі нам допоможуть… А ти?

— А я — ніде… Не можу ж я повернутися в своє село, де жили майже виключно німці-колоністи. Там мене відразу запроторять у табір, як льотчика, як комсомольця і як сина агронома-комуніста…

— От бачиш… Залишається Київ… До того ж мені дуже хочеться дізнатися, чи встигла евакуюватися дружина з донькою. Якщо ні, то я їх заберу з собою або влаштую десь у знайомих на селі… Для мене це теж дуже важливо…

Опівночі хмари розійшлися, небо всіялося холодними дрібними зорями — і раптово вдарив мороз. Земля зразу затужавіла, підмерзла. Йти стало легше, але й одяг наш теж затвердів і почав при найменшому рухові торохтіти, мов панцир.

Щоб не замерзнути, ми наддали ходу. Орієнтуючись по Полярній зірці, попростували на захід. Села, що траплялися по нашому шляху, обминали: хотілося відійти від Хорола якнайдалі.

Під ранок вийшли до Сули. Праворуч бовваніли в сірій імлі солом’яні та очеретяні дахи приземкуватих хатинок якогось села, трохи далі темнів залізничний насип і міст через ріку.

Попереду стояли лапаті, в рясному інеї, кущі верболозу.

Через міст іти побоялися. А раптом охороняється?

Поки добралися до берега і пересвідчилися, що перебратися на той бік річки ніяк не можна, бо по воді йде сало, почало сходити сонце. Після недовгої наради вирішили повернутися назад і зайти в село: потрібен був спочинок. А головне — нестерпно хотілося їсти.

Вибрали крайню хату, що стояла біля самого лугу. Довго сиділи в кущах, тремтячи від холоду. Стежили, чи нікого нема підозрілого. Було б украй нерозумно знову потрапити за колючий дріт.

Потім наважилися. Смольников залишився надворі, а я прочинив двері і вступив до хати.

— Добрий ранок, — привітався, швидко оббігши поглядом невелику кімнату, яка правила одночасно і за кухню.

За столом сиділо четверо: чоловік, жінка і двійко дівчаток, що враз поклали ложки і спідлоба зиркнули на мене.

— Доброго ранку, — відповів за всіх господар, ще не старий, але якийсь кістлявий, змучений чолов’яга. — Проходь, хлопче… Сідай… Бачу — не зблизька мандруєш…

— Не зблизька…

— Їсти хочеш?

Я ковтнув слину, жадібно глянув на стіл, де на цупкому настільникові лежала велика підсмажена хлібина, а в череп’яній глибокій мисці парувала товчена з салом та цибулею картопля.

Чи хочу я їсти? Ще б пак!

По жовтому обличчю господаря пробігла ледь помітна посмішка, і він сам собі відповів:

— Ну, звичайно ж, хочеш… Тоді роздягайся, мий руки і сідай до столу. Я сам, брате, нещодавно звідти…

— Звідки? — спитав я насторожено.

— Ну, як звідки? Відомо — з Хорольської ями!

Я закліпав очима. Всього сподівався, тільки не такої проникливості.

— Як… як ви дізналися?

Господар знову усміхнувся. Від цього шкіра на його обличчі зібралася зморшками.

— Видно пана по халявах!.. Та ти не бійся — не продам! Сідай до столу!

Я все ще нерішуче стояв посеред хати. Потім наважився сказати:

— Я не сам… Ми удвох.

— Так гукай свого товариша — хай заходить! Чого вже там!..

Коли зайшов Смольников і ми роздяглися і вмилися — уперше за багато днів, — на столі стояла ще одна миска з картоплею, глечик кисляку, а хлібина була повністю покраяна на чималі скибки.

Нічого смачнішого, здавалося, ми не їли в своєму житті. Дівчатка з подивом дивилися на нас, вражені тим, що ми враз спорожнили посуд, з’їли весь хліб і, розморені від ситості й тепла, ледве сиділи на лаві.

— Співчуваю вам, — сказав господар. — Бо сам і досі не можу прийти до тями… Спасибі жінці — виручила. Кілька днів бродила попід загорожею, поки побачила мене. Там же вийняла з ушей золоті сережки — віддала німцеві… Випустив… А вам як пощастило вирватися — втекли?

— Та ні, теж випустили, — схитрував Смольников.

Але господар не повірив:

— Знаю, як там випускають!.. Та ви не бійтеся. Якщо ми один одному не довірятимемо, то як і жити на світі? Я вже не кажу — як нам тоді із тією нечистю боротися… — І, не ждучи відповіді на свої досить прозорі й сміливі слова, додав: — Ну, ось що, братця, нікуди ми вас сьогодні не відпустимо! Зараз нагріємо пару чавунів води — скупаєтесь! І на піч — спати! Бо на вас страшно глянути… Брудні, зарослі, худющі. Одна шкіра та кістки… Ніяк не кращі за мене…

Він засміявся і наказав дружині приставити в піч, до вогню, два великі чавуни з водою. На заперечення Смольникова, що нам треба йти, бо, мовляв, ще далека додому дорога, відповів:

— Домівка не вовк — у ліс не втече! А якщо боїтесь, то повторюю: не бійтеся! Гарних людей у нас більше, ніж поганих. Це треба знати…

За годину викупані, підстрижені, поголені, переодягнуті в чисту білизну господаря, ми зі Смольниковим залізли на піч і миттю поснули. Прокинулися тільки перед вечором. На нас уже ждала смачна вечеря — борщ, вареники, а також пляшка самогону. Я від чарки відмовився, а Смольников з господарем перепустили по одній. Після вечері знову забралися на піч і проспали непробудним сном до ранку.

Вранці виявилося, що господиня прокип’ятила і попрала нашу білизну, а господар, замість військового, дав нам свій старий одяг.

Пробули ми в цій гостинній хаті ще дві доби. За цей час трохи набралися сил, оговталися після Хорольської ями і одного дня після сніданку вирушили в путь. Від господаря дізналися, що через Сулу можна перейти просто по залізничному мосту, який німцями не охороняється.

Щиро подякувавши гостинним господарям, ми попростували левадами до Сули. Ранок був сонячний, морозний. Злегка припорошена снігом земля дзвеніла, як дзвін.

Міст справді не охоронявся. Ми незабаром опинилися на високому правому березі річки і по шпалах попростували на захід.

За годину підійшли до залізничної станції. Біля брудного перону стояв товарняк. Паровоз сичав парою і подавав сигнал. В порожніх вагонах і на площадках виднілися мовчазні фігури безплатних пасажирів — жінок і чоловіків, старих і малих. Війна, здається, підняла на ноги весь народ — кожному потрібно було кудись їхати.

Тут же, на пероні, сновигало кілька німецьких солдатів. Один з них, молодий, рудий, веснянкуватий, зганяв людей з поїзда, штурляючи кованим чоботом тих, хто чимось йому не сподобався. Та зігнані через хвилину мовчки стрибали на площадку з другого боку або залазили в інший вагон. Солдат лаявся і зганяв їх знову.

Ми переглянулись.

— Порожняк іде на Київ, — шепнув капітан. — Причепимося?

— А чому б ні? — відповів я. — Тільки ходімо звідси… Щоб цей рудий чорт і нас не зігнав…

Ми почекали, поки паровоз подав гудка і ешелон, заляскавши буферами, рушив з місця. А тоді швидко стрибнули в розчинені двері останнього вагона.

І тут раптом почулося:

— Вер іст да? Хто тут?

Ми заклякли, сторопіло вдивляючись у напівтемряву, бо ніяк не сподівалися, що в товарняку їде німець.

Тікати чи залишитись?

Тікати — небезпечно: здійметься тривога. Залишитися — хтозна, чим ця зустріч закінчиться.

Поки ми вагалися, поїзд набрав швидкості. А з кутка, куди майже не проникало світло, виступила наперед довготелеса постать у шинелі з синім коміром і хвацько загнутому доверху кашкеті зі срібним орлом. Це був есесівець. Він зупинився й похмуро втупився в нас важким поглядом якихось безбарвних, мовби білих очей.

Ми зі Смольниковим остовпіли: перед нами стояв Чума.

Він держав руку на важкій кобурі, що висіла на широкому ремені з лівого боку живота, і пильно дивився на нас.

Бліде аскетичне обличчя з запалими щоками, блискучі очі, надірвана ніздря, відстовбурчені вуха…

Чума!

— Хто такі? — пролунав знову його різкий голос.

Потрібно було щось відповідати. І відповідати швидко й правдоподібно.

— Ми з батьком повертаємося додому, — промовив я, кивнувши на Смольникова і надаючи своєму голосові жалісливого відтінку. — З окопів… Розумієте, копали окопи і протитанкові рови…

В очах Чуми промайнув усміх.

— Гм, протитанкові рови… Окопи… І ви справді вірили, що цим зупините танкові армади фюрера?

Я здвигнув плечима і промовчав.

— Куди ж ви їдете?

— До Києва.

— До Києва? Виходить, нам по дорозі. Я теж до Києва… Як же тебе звати?

— Володя.

— Володья? Ага, Володья, Володья… Тобто — Вольдемар? А твого батька?

— Іван.

— О! Іван, Іван! — він робив наголос на першому складі.— У росіян усі Івани, як у нас Ганси… Я, наприклад, Ганс. Шарфюрер військ СС Ганс Ціммерман… Ну що ж, будемо їхати разом. Правда, без комфорту, бо Росія — бідна країна. Асфальтованих доріг нема, пасажирських вагонів — теж нема. Одні телячі. І до всього — холодно, мов на полюсі!.. І як ви тут жили?

— Та якось уже жили, — відповів я, потрапляючи йому в тон. — От тільки не розумію, чого ви сюди прийшли і по що, коли ми такі бідні і коли тут так холодно?

Ганс Ціммерман гучно зареготав.

— Га-га-га! А ти, хлопче, кусючий! І добре по-німецькому говориш… Ти, часом, не німець? Не фольксдойч? Дуже вже скидаєшся — і очі голубі, і чуприна русява, і весь вигляд, як у справжнього арійця!

— Точно такий, як у вас, — серйозно сказав я, зиркнувши на його вуха і надірвану ніздрю.

Шарфюрер зареготав ще дужче.

— Га-га-га! Та ти ще й жартівник!.. Вид точно такий, як у мене! Га-га-га!.. Ну, та гаразд! Я не ображаюсь за те, що ти покепкував з мене. Я справді не красень, хай йому чорт! Та ще колись у бійці позбувся добрячого шматка ніздрі, за що й одержав прізвисько Рвана Ніздря. Увесь Гамбург звав мене так, тобто всі мої друзі, — і він хитро підморгнув при цьому, даючи зрозуміти, що друзі в нього були особливі.

— Я не хотів вас образити, повірте мені, — удав я зніяковіння.

— Ну, про що мова! Хіба можна розумного чоловіка образити такою дурницею! — замахав руками Ціммерман. Суворе обличчя його трохи розпогодилося. Видно, він любив погомоніти. — Ображатися на такі слова — це все одно, що ображатися на природу-матінку, яка втелющила тобі отакі недоладні вуха, хай їм біс, і вузьку, мов оселедець, пику, і незграбну постать… На кого б я мав ображатися, так це на батьків. Але, мабуть, і вони ні в чому не винні. Вірю, що їм хотілося бачити свого Гансика красенем.

— Безперечно. Для батьків ви були найкращим!

— Ну от, бачиш… І досить про це! Скажи ліпше, як порятуватися від цього клятого морозу?

— Це ще не мороз!

— Ти хочеш сказати, що буде більший?

— Аякже! Буде! І п’ятнадцять, і двадцять, і навіть тридцять градусів у нас буває нерідко.

— О! Тридцять градусів! — Ганс Ціммерман закотив очі під лоба. — Бр-р-р!

Поїзд набирав швидкості. Крізь відчинені двері було видно, як пропливають вдалині присніжені поля, смутні, принишклі села, далекі безлисті гаї. Ганс Ціммерман, наїжачившись від холоду, став у отворі дверей і, запаливши цигарку, глибоко затягнувся.

— Скучні краєвиди, — буркнув він, похитуючись на широко розставлених ногах. — Рівнина. Степ. Ні гори, ні лісу…

Я з відразою дивився на його великі сизі вуха, на довготелесу постать, і в моєму серці поволі закипала лють.

Хто він, цей Ганс Ціммерман? Прикидається добряком. А руки його в крові! Фашист із емблемою СС на петлицях. Садист, що без всякої причини знущався з наших людей у таборі. Замалим не вбив мене… Ворог, завойовник!

Моє тіло напружилося, готове до стрибка. Кулаки стиснулися. Сильний стусан у спину — і Чума полетить з вагона, як лантух, під колеса поїзда або під укіс.

Одним фашистом стане менше на світі!

Але в цю мить рука Смольникова важко лягла на моє плече.

— Ти що, хлопче? Здурів? — прошепотів капітан. — А раптом не пощастить зіпхнути? Він же при зброї! А якщо й зіпхнув би, то не виключена можливість, що залишиться живий, добереться за півгодини чи за годину до найближчої станції — і нас, мов зайців, злапають у цьому вагоні.

Я був вражений.

— Звідки ви дізналися, що я хотів зробити?

— Видно по тобі, — усміхнувся одними очима Смольников. — Але без мене, будь ласка, нічого поки що не затівай! Домовилися? Жертвувати життям варто заради чогось більшого, ніж цей глист. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Ото ж бо! Не поспішай попереду батька в пекло! Радься зі старшими!

Ціммерман не звертав на нас ніякої уваги. Та, мабуть, і не чув нашого шепоту, бо у вагоні стояв шум від ляскання і грюкоту буферів та ритмічного перестуку коліс.

На першій же зупинці, коли товарняк загнали на запасну колію, щоб пропустити зустрічний поїзд, він прудко вискочив з вагона і незабаром повернувся з листом іржавої бляхи та кількома цеглинами. Вкинувши все це у двері, гукнув:

— Хлопче, ходи зі мною!

Я пішов слідом за ним.

Ціммерман завернув у найближчий провулок і почав трощити дощаний паркан. Сухі, посірілі від негоди штахетини з тріском відлітали від ворин, ламаючись навпіл під ударами кованого чобота.

— Збирай і неси до вагона! — командував шарфюрер. — Зараз розкладемо таке багаття, що й чортам стане жарко!

Ми принесли два великі оберемки дров.

Ціммерман, незважаючи на незграбність, виявився енергійною, рухливою людиною. Миттю поклав посеред вагона цеглини, на них — бляху, звів на ній пірамідку з дров, настругав ножем трісок і підпалив запальничкою.

Сухе дерево спалахнуло, мов солома. Від багаття відразу війнуло приємне тепло, прокотилося в найдальші закутки вагона. Дим потягнувся у напіввідчинені двері.

Ціммерман простягнув до вогню почервонілі руки, задоволено замуркотів:

— М-м-м, як хороше! Ось що значить німецька винахідливість! Ви б, руси, мерзли до самого Києва, а тепер, дякуючи мені, проїдете з комфортом, у теплі!.. Правда, дим трохи їсть очі, але то вже дурниця у порівнянні з морозом.

— Спасибі, — подякував я, теж простягаючи до вогню руки. — Це справді винахід, достойний похвали! Ми з батьком, безумовно, не додумалися б до такого, а головне, не посміли б. А вам, німцям, дозволяється все, і не тільки розводити вогонь посеред вагона...

Ціммерман не зрозумів іронії і бундючно зауважив:

— Нам, німцям, дозволяється все! Ми з фюрером перевернемо світ і встановимо на землі новий порядок! І хто буде з нами, той житиме, а хто проти нас, того ми знищимо! — і несподівано запитав: — А ти, хлопче, хотів би бути серед яких — живих чи мертвих?

Він знову засміявся.

— Звичайно, серед живих, — серйозно відповів я.

— Тоді ти повинен підтримувати наш новий порядок, повинен допомагати нам! І матимеш усе: життя, хліб, майбутнє… Тобі неважко це зробити: адже ти прекрасно говориш по-німецьки! Де вивчив?

— Мені пощастило в цьому: моїм учителем німецької мови був німець.

— Тим краще. Отже?

— Це так несподівано…

— Подумай, подумай… А хто твій старий?

Я переклав запитання Смольникову. Той відразу відповів:

— Шофер, автослюсар.

— О, це дефіцитна спеціальність у Києві, — задоволено відзначив Ціммерман. — Серед вашого люду не густо шоферів та автослюсарів. А які були, тих більшовики забрали до війська. Скажи батькові, що, коли він хоче, я допоможу влаштуватися водієм.

Вислухавши переклад, Смольников уважно подивився на незграбного есесівця. І тепер він здався йому не таким уже й

простакуватим чолов’ягою: в очах світилися розум і хитрість. Однак ця несподівана пропозиція могла дуже пригодитися в окупованому Києві.

— Звичайно, я хотів би працювати за фахом. І буду вдячний за протекцію… Але як же мені розшукати пана Ціммермана в такому великому місті?

— О, це дуже просто, — сказав шарфюрер. — Пан Іван знає, де знаходиться Ровнерштрасе?

— Ні не знаю.

— Ну, за більшовиків ця вулиця звалася бульваром Шевченка. А тепер Ровнерштрасе.

— Он як! — не втримався від вигуку Смольников. — Аякже! Знаю… Бульвар Шевченка як не знати!

— То хай пан Іван знайде в кінці цієї вулиці хлібозавод.

— Знаю. Вхід з Повітрофлотської…

— Ну, от і добре. Там я буваю по вівторках… Хай пан Іван запитає Ганса Ціммермана. Зрозуміло?

— Так.

— А Володья хай теж приходить. Хлопець мені дуже подобається. Справжній тобі німець!.. Одержить посаду перекладача.

— Спасибі.

Переглянувшись із Смольниковим, ми почали ламати штахети і підкладати у вогонь.

Так ось як повернулась наша несподівана зустріч з цим катом! Я знову задумався: хто він такий, цей Ганс Ціммерман? Чин має невеликий. Подорожує ось так — у товарняку — по неозорих степових просторах Лівобережжя. Був у Хоролі, на поїзд сів у Лубнах… Один день працює на хлібозаводі… А решту днів де?.. Безперечно, належить не до фронтових частин. Тиловик. На петлицях зміяться дві зигзагоподібні готичні букви СС — есесівець!..

І запрошує на роботу. Отже, має якісь повноваження?

Дивно.

Ми не знали, що жде нас у Києві. Смольников поривався туди, передусім щоб дізнатися, чи встигли евакуюватися на схід дружина з донькою. Тож про те, щоб улаштуватися на роботу та ще до фашистів, ніяк не думав. А тепер і він задумався. Справді, в Києві якось треба буде жити, легалізуватися, а отже, десь працювати… То чом би не скористатися з пропозиції Ціммермана? В усякім разі слід запам’ятати і його ім’я, і місце, де він призначив зустріч, і час її…

Від багаття йшло приємне тепло. Всі ми зігрілися і, сидячи навпочіпки, почали дрімати, кожен думаючи про своє…

6

Почало сутеніти, коли товарняк зупинився в Дарниці. Ціммерман відразу попростував в приміщення станції, а ми, пересвідчившись, що поблизу не видно ні німців, ні поліцаїв, вистрибнули з вагона і швидко пішли насипом до Дніпра. Побачивши біля пакгаузу вартового з рушницею, звернули на бруківку і прискорили ходу.

Попереду, у вечірній морозній імлі, неясно темніли високі київські гори, якісь чужі, непривітні, без жодного вогника. Дарниця і Труханів острів теж зачаїлися, темні і безмовні. Лиш вряди-годи прошмигне запізнілий подорожній та, крешучи кованими чобітьми об мерзлий брук, поважно пройде німець у сіро-зеленій шинелі з темно-синім коміром.

І знову тихо.

На одному з дощаних парканів я помітив кілька великих аркушів паперу. Це були об’яви. На них зверху чорнів хижий орел зі свастикою в лапах. Надруковано крупно — по-німецьки і дрібно — по-українськи:

"Жителям (усім особам) заборонено виходити на вулицю від 18 до 5 години за німецьким часом. Порушники цього наказу можуть бути розстріляні. Комендант м. Києва Ебергардт".

А на другій об’яві:

"Як репресія за акт саботажу сьогодні розстріляно 100 жителів Києва. Кожен житель є відповідальний за акти саботажу. Київ, 22 жовтня 1941 року. Комендант м. Києва Ебергардт".

Об’яви були явно застарілі, бо вже кінчався листопад, але від них війнуло могильним холодом.

— Отже, коли є акти саботажу, то це означає, що народ не скорився! — тихо промовив Смольников і, ніби відповідаючи сам собі на якесь внутрішнє запитання, рішуче рубонув повітря рукою: — Ні, радянські люди ніколи не примиряться з фашизмом! Ми знайдемо тут спільників! А не знайдемо — самі почнемо боротьбу!.. Ти уявляєш, Володько, що було б, коли б кожен з нас убив одного загарбника? Тільки одного! Навіть ціною власного життя! Тоді жодного з них не залишилося б на нашій землі!

Ми рушили, і я вже на ходу зауважив:

— Але ж ви чомусь не дозволили мені зробити це в поїзді. Була ж така зручна нагода…

— Бо ми з тобою, друже, повинні знищити їх значно більше: і за себе, і за тих, хто не може або не вміє цього зробити! Ми будемо діяти таємно, розумно і рішуче! Фашистському звірству протиставимо нашу священну ненависть, нашу правду і високу комуністичну ідейність! А ще — військову виучку! І хитрість! Без хитрості у тій війні, яку ми маємо вести, не обійтися.

— Мені б за штурвал винищувача, а не гратися в піжмурки з мерзотником Ціммерманом! — вигукнув я з тугою в голосі.— В небо! Там моя боротьба! Там моя стихія! А тут… ні зброї, ні досвіду!

Смольников обняв мене за плечі, як сина, тихо, але твердо проказав:

— Хто хоче, той і зброю здобуде, і досвідом збагатиться. Повір мені — настане наш час! Ми ще повоюємо! А де і чим — яке це має значення?

Швидко згущалися сутінки. На морозному безмісячному небі почали висіватися дрібненькі мерехтливі зірки.

Насувалася ніч.

Назустріч з імли виринуло двоє німців.

— Ві шпет іст ес? — спитав я їх. — Котра година?

Один, старший, глянув на годинника.

— Уже пізно. Почався комендантський час. Якщо не хочете, щоб вас постріляли, поспішайте додому!

Десь вдалині справді пролунав постріл. Потім — другий…

На вулиці залишатися було небезпечно. Але ж де подітися?

Звернули у бічну вуличку, що, петляючи, вела до Дніпра, на піщаний безлюдний берег. Постукали у вікно дерев’яного будиночка. Довго ніхто не відповідав. Потім почувся переляканий жіночий голос:

— Хто там?

— Пустіть переночувати!

— Що ви! Це ж не село, де німців немає. Розстріляють усю сім’ю!

Ми рушили далі. І всюди те ж саме, одна відповідь — розстріляють…

В крайньому від берега будиночку, що стояв на високих стовпах (на випадок весняної повені), теж дверей не відчинили.

— Але ж май совість чоловіче, надворі — мороз! Холодно! — сердито кинув у темряву Смольников.

З-за дверей почувся не менш сердитий голос:

— А в могилі, думаєш, тепліше? Або в ополонці… Застукає патруль — вам і нам куля в потилицю! У них розмова коротка!.. Ні, хлопці, не пущу! Ідіть далі!..

Далі йти було нікуди. Попереду — приметений снігом піщаний берег і замерзла ріка. Праворуч — темні кущі верболозу. А ліворуч, зовсім

недалеко, кроків за сто п’ятдесят чи за двісті, німці будують міст через Дніпро. Чується стукіт сокир, лунає глухе гупання важких сталевих баб, гомонять людські голоси, крізь які проривається різка німецька лайка, гавкають сторожові собаки… А над усім — сяють потужні електричні ліхтарі, поволі пропливає яскравий промінь прожектора, що освітлює не тільки обнесений дротом будівельний майданчик, а й далекі підступи до нього — і високий насип, і висаджений у повітря залізничний міст, і прибережні кущі, і крижану пустелю замерзлого Дніпра…

Що робити? Де сховатися? Залишатися на вулиці або в чужому дворі — небезпечно. Дійсно, патрулі не вияснятимуть, хто ми і чого тут опинилися, а відразу натиснуть на спусковий гачок…

Вийшовши з двору, стали під вербою. Різкий вітерець крижаним холодом опалив обличчя, миттю заліз під одяг.

Бралося на мороз. Сніг — мов металевий. Аж поскрипує, аж дзвенить! Небо, чисте, зоряне, але безмісячне, густим темно-синім шатром зависло над принишклою землею. І в тій тиші чується тільки, як гупає важка баба, забиваючи палі, та лунко лопається лід.

Знову понад Дніпром ковзнув сріблястий промінь прожектора.

— Ну, тут сховатися ніде, — сказав Смольников. — Ні від вітру, ні від фашистів…

Ми стали за стовбур трухлявої окоренкуватої верби.

Промінь ковзнув понад торосистим льодом і почав наближатися до нас. Ось він вихопив з темряви дощаний поміст через річку і одиноку постать на ньому. Хтось, видно, запізнився і поспішав додому.

Потрапивши в обійми променя, постать на якусь мить зупинилася, потім заметалася, мов заєць, і, нарешті, впала на поміст. Але відразу ж з

обох берегів, а також з будівельного майданчика ударили кулемети. Червонясті намистини трасуючих куль схрестилися там, де заліг припізнілий перехожий…

— Ну, от і обірвалося чиєсь життя, — глухо промовив Смольников.

Ми були приголомшені.

Прожектор ще довго освітлював нерухому постать, що, здригнувшись, завмерла на льоду, а потім промінь поволі поповз до берега.

Ми зі Смольниковим щосили притиснулися до трухлявого стовбура.

Промінь ковзнув по піщаному схилу й освітив на ньому широку темну воронку, що залишилася з літа, коли німці бомбили міст через Дніпро. Потім, не зупиняючись, перемахнув на піщану дюну, поросту кущами верболозу, на якусь хвилину зупинився на вербі, примусивши нас майже втиснутися в її холодний дуплистий стовбур, осипав світлом старі прибережні будиночки, а потім загасав по далеких пустирях, що тягнулися понад залізницею.

— Володько, гайда у воронку! Там безпечніше — ніхто не помітить! Та й затишніше — вітер не продуватиме! — промовив Смольников.

Ми пригинці перебігли піщані дюни і стрибнули у круглу темну яму. Скотилися по крутому засніженому схилові й опинилися на дні глибокої вирви, власне, не на дні, а на рівненькому, теж приметеному снігом льоду, бо ще з літа воронка майже до половини була затоплена ґрунтовими водами.

Підвелися. Обтрусили з одягу сніг. Виглянули зі своєї крижаної і не зовсім надійної схованки.

Над головами ряхтіло дрібними зорями морозяне небо, а за Дніпром темніли, мов примари, київські кручі з високим і гострим шпилем лаврської дзвіниці. Якісь похмурі, непривітні, чужі. Тільки один вогник сиротливо блимав з тих круч холодним оком. Звідки він? Хто біля нього — свій чи чужинець?

Зате поряд, біля мосту, було гамірно: цюкали сокири, вищали пилки, лаялися наглядачі, підганяючи знесилених полонених, гавкали вівчарки…

— Гарну хату маємо, — гірко пожартував Смольников. — І теплу, і затишну, і спокійну,

— До ранку задубіємо, — відгукнувся я, натягуючи глибше на вуха шапку.

— Не задубіємо! Всьому є кінець, а ніч, коли подумати, не така вже й довга. Вище голову, хлопче!

Я промовчав. Засунув закоцюблі руки в рукава, втягнув шию глибше в комір старенького пальта і почав пританцьовувати, щоб зігріти ноги. Намагався ні про що не думати — ні про мороз, ні про те, що ніч тільки почалася, ні про мовчазний, причаєний Київ, ні про минуле й майбутнє… Але не думати не міг.

Час тягнувся нестерпно довго. Я визначав його по сузір’ях — Великому Возові і Малому Возові, що, мов стрілки годинника, рухалися навколо Полярної зірки. Але сузір’я мов прикипіли до одного місця! Хоч убий — не хотіли здвинутися!

Це була неймовірно довга і страшна ніч. Іншої такої не траплялося в моєму житті. Навіть жорстокі дні й ночі в Хорольській ямі здавалися легшими, — можливо, тому, що не так люто дошкуляв холод.

Ми силоміць примушували себе стрибати, ворушити руками й ногами, танцювати. Цим "танцям", здавалося, не буде кінця.

Так дожили до ранку.

Було ще зовсім темно, коли почувся гомін голосів і заскрипів дощаний настил через Дніпро.

Отже, скінчився комендантський час!

Задубілі, ледь живі, ми видерлися з ями і, спотикаючись, перебралися по льоду на правий берег. Набережною дійшли до Подолу. Тут нас застав справжній ранок: бризнули перші скупі промені сонця. Поодинокі перехожі, згорбившись, поспішали кудись. Позаду задзеленчав трамвай.

Це нас здивувало: у Києві ще ходять трамваї?

Ми оглянулись. Наближався вагон. Той самий тринадцятий номер, що перед війною сполучав Поділ з вокзалом.

Вскочили на ходу.

Смольникову не терпілося дізнатися про долю сім’ї. Тому зійшли на розі Дмитрівської та Полтавської, безлюдною вулицею піднялися вгору, звернули праворуч і зупинилися під старим безлистим кленом насупроти пофарбованого жовтою охрою будинку.

— Володько, мені не варт заходити, бо прожив я тут кілька років, і мене можуть впізнати сусіди… Піди ти… Третій поверх, квартира номер чотирнадцять, спитай Смольникову Марію Іванівну. Якщо дома, нехай вийде. Якщо немає, відразу ж повертайся назад. Зрозумів?

— Так.

— Ну, тоді йди…

Я піднявся на третій поверх, знайшов чотирнадцяту квартиру. Постукав.

Ніхто не відгукнувся.

Постукав сильніше. Теж ніякої відповіді.

Я вирішив постукати втрете і, коли не відчинять, спускатися вниз, але тут почув, як позаду скрипнули двері. Швидко оглянувся — і завмер. На порозі сусідньої квартири стояв огрядний чолов’яга років сорока, в чорному драповому пальті, у хромовій шапці-вушанці і начищених до блиску чоботях. На лівому рукаві біліла широка пов’язка з написом "поліція".

Я завмер. Мов загіпнотизований, розгублено дивився поліцаєві в холодні допитливі очі, гарячково думав: от попався!

Що ж робити? Тікати?

Але тікати було ніяк: поліцай, ніби відгадавши мої думки, ступив кілька кроків наперед і відрізав шлях до втечі.

— Ти, молодий чоловіче, до кого?

Я збрехав:

— Прошу милостиню… Хочу їсти…

Але, видно, ці слова не переконали поліцая.

— Гм… Хочеш їсти! — передражнив він. — Подумати тільки — він хоче їсти, а тому добивається в порожню квартиру! Хіба ти, шибенику, не знаєш, що капітана Смольникова тут немає? Га? Не проживає вже такий! От!

Я внутрішньо здригнувся. У словах поліцая дзвеніла люта ненависть.

— Я не знаю ніякого капітана Смольникова.

— Брешеш! Чому ж тоді проминув мою квартиру і постукав саме сюди? Мабуть, родич якийсь? Чи знайомий?

— Ніякий я не родич! Мені однаково, хто дасть кусень хліба…

— Знайшов, де просити хліба! У Києві! Це ж не село. І не намагайся обдурити мене! Паршивець! Бачу — прийшов до капітана Смольникова!.. А то була птиця неабияка! В особому отдєлі служив, у військовому училищі. Енкаведист! Комуніст!.. Ось ти до кого прийшов! Або до його сім'ї… Тільки ж ти не знав, що його дружина з донькою дременули аж на Урал. Або й далі… А з тобою ми поговоримо де слід! Може, ти не таке ягнятко, як прикидаєшся? Га? Ану, ходи зі мною!

Я кинувся у вузький прохід між поліцаєм і стіною, але міцна рука схопила за комір, притиснула до одвірка. Під самим моїм носом блиснула сталь нагана.

— Ах ти, мерзотнику! Щеня паскудне! — загримів голос поліцая. — Тікати? Адзуськи!.. Від Хомки Підмогильного не втечеш! Не на такого натрапив!.. Ану, йди попереду і не озирайся! Та не здумай тікати! Бо вжену кулю в спину! Рушай!

Поліцай Хомка Підмогильний, як він назвав себе, не жартував. Злі колючі очі дивилися суворо, мов хотіли пропекти наскрізь, а ліва рука поки що не відпускала комір мого пальта.

У дверях з’явилася худа, невеличка жіночка з виплаканим обличчям. Вона злякано дивилася на чоловіка.

— Хомко, ти куди? Адже ж тільки з нічного чергування!

Підмогильний грубо відповів:

— Не твоє діло! Замкнися — і сиди! Я скоро повернуся… Піймав тут одного типа. Вештається побіля нас. Відведу в поліцію — і назад… Ну!

Жіночка зачинила двері. Глухо клацнув замок.

Поліцай штурхонув мене в спину.

— Йди!

Ми поволі спустилися по сходах вниз. Вийшли на вулицю, і Підмогильний наказав повернути праворуч. Саме тоді я побачив Смольникова, який на протилежному боці виглянув з-за дерева і миттю заховався, щоб поліцай не помітив.

— Швидше, стерво! Огинаєшся! — гарикнув Підмогильний.

Я, однак, не поспішав. Гарячково думав: що робити? Тікати?.. Але ж розумів, що досить одного необережного поруху — і куля пронизе мене наскрізь. Оглянутися, щоб дізнатися, де Смольников? Теж небезпечно…

Коли опинилися на перехресті, Підмогильний наказав:

— Праворуч! Нагору!

В ту ж мить поліцай голосно скрикнув і засичав від болю.

Я оглянувся і побачив, що капітан лівою рукою здушив його за горло, а праву його руку з наганом рвучко завернув назад. Наган брязнув на асфальт.

Я схопив його і щосили рукояткою вдарив Підмогильного по голові. Той упав.

— Тікаймо! Швидше! За мною! — гукнув капітан.

Ми кинулися вниз, до Дмитрівської. Кілька перехожих, що стали мимовільними свідками цієї сцени, миттю розбіглися. Вулиця опустіла.

Біля Дмитрівської стишили біг. Я непомітно передав наган капітанові, шепнув:

— Ваших немає… Виїхали. Квартира зачинена… А цей, Підмогильний, що живе насупроти…

— Знаю… Бачив… Потім усе розповіси, — перебив мене Смольников. — А зараз — у трамвай!

Ми вскочили у вагон, що рухався до вокзалу, і незабаром зійшли біля Галицького базару. Тут можна було зникнути, заховатися в натовпі,

загубитися серед людської круговерті. Тут ми відчули себе спокійніше. Нам здалося, що потонули в гомоні голосів, іржанні коней та пронизливих вигуків хлопчаків, котрі перепродували цигарки: "Гунія" — пара п’ять, "Рама" — пара три!.."

Смольников, розштовхуючи натовп, провів мене через весь базар, а потім поволі, щоб не привертати нічиєї уваги, попростував бульваром у напрямку Святошина. Він Київ знав добре, я — гірше.

— Ну от, замалим не потрапили в халепу, — сказав капітан неголосно. — Тепер нам треба знайти хоча б тимчасовий притулок, щоб відпочити, бо спати хочеться смертельно… Та й їсти теж… У мене було кілька добрих знайомих, однак усі жили в центрі, а центр міста поки що для нас протипоказаний. Та й невідомо, чи хто з них залишився з Києві. Швидше ні… Вся надія на Якова Петровича…

— Хто це? — спитав я, здригаючись від морозу, що, здавалося, ставав усе лютіший.

— Це один старий. З ним я познайомився кілька років тому на риболовлі. Він працював бакенщиком на Дніпрі, мав непоганого човна, знав усі рибні місця, — тож ми провели з ним не один день і не одну ніч, тягаючи вудочками пліток, окунів та крутобоких сазанів… Якщо він у Києві, то, вірю, допоможе нам… Але на цей раз до хати зайду я! З тебе досить!

— Це далеко?

— Ні, недалеко. На Шулявці.

— А якщо його немає, що робитимемо?

— Тоді й поміркуємо, а поки що не будемо сушити собі цим голови…

8

На Борщагівській, поминувши місток, ми повернули праворуч у вузький тупик, забудований ще до революції непоказними дерев’яними будиночками та сараями. В кінці тупика, перед старою, сірою від негоди хвірткою, Смольников зупинився, пильно оглянув сад. Од хвіртки до ґанку вела акуратно прокидана в снігу стежка. Отже, Яків Петрович дома.

Смольников відімкнув защіпку і попрямував до хати, зробивши мені знак, щоб залишався біля хвіртки.

На стук двері відчинилися — на ганок вийшов сивоусий, лисий, але кремезний чолов’яга у сірій сорочці, що щільно облягала його міцну постать, і в окулярах у тоненькій металевій оправі. Побачивши Смольникова, він якусь мить здивовано розглядав його, а потім, ніби не довіряючи своїм очам, звичним рухом підняв окуляри на лоба.

— Іване Григоровичу, братику, невже це ти? — спитав збентежено.

Смольников усміхнувся.

— Як бачиш, Якове Петровичу, це справді я… Важко впізнати? — і він провів рукою по своєму схудлому, зарослому чорною щетиною обличчю.

— От не сподівався!.. Заходь, прошу… Моя стара зрадіє!

— Але я не сам, Якове Петровичу, а… з сином…

— Із сином?.. Мені пам’ятається, у тебе була одна донька…

— А тепер є ще й син…

— Ну то клич його сюди! Ото він за хвірткою?

Смольников подав знак, і я піднявся на високий ґанок з простенькими дерев’яними бильцями, привітався. Старий пильно оглянув мене.

— Та ви обидва як із хреста зняті! Чи не хворі ви бува?

— Ні, не хворі, — відповів Смольников. — Просто перемерзли, не спали, голодні… Розумієш?

— Ну, як не розуміти. Звичайно ж, розумію. Не ви ж перші повертаєтеся… з того світу…

— Сказано точно — з того світу, — серйозно підтвердив Смольников.

— То заходьте ж, будь ласка! Прошу до хати! — заметушився Яків Петрович і широко відчинив двері.

Ми поминули вузенький коридорчик і зайшли до кімнати. Нам назустріч підвелася з-за столу, від шиття, підстаркувата жінка в старомодному чепчику. Невеличка, повна, зі зморшкуватим, але рум’яним від тепла, що пашіло від натопленої грубки, обличчям, вона здивовано дивилася на прибулих.

— Іван Григорович! Ви? Ой лишенько! — сплеснула руками. — Звідки? Та ви на себе не схожі!

В її очах заблищали сльози. Вона витерла їх хустинкою.

Але тут втрутився Яків Петрович.

— Годі, Онисимівно! Твоїми слізьми люди ситі не будуть! Став самовар та подавай, що є готового! А потім купатися і спати… Адже бачиш — вони ледве на ногах тримаються…

Онисимівна, охкаючи й приказуючи, пішла до кухні, звідки незабаром почувся брязкіт посуду, а господар хати, допомігши прибулим роздягтися, посадив їх на саморобний дерев’яний диванчик під теплою грубкою. Сам сів на стільці насупроти.

Він мав років шістдесят, але був, як і дружина, рум’янощокий, з молодим блиском у сірих допитливих очах. Залишки чуба на голові, вуса і клинцювата борідка відливали чистим сріблом і ще більше відтіняли здоровий рум’янець щік. Його міцні робочі руки спокійно й твердо лежали на колінах, а сам він подався наперед, ніби хотів уважніше роздивитися своїх гостей.

— Ну, що, братику, товаришу Смольников, відвоювався? — раптом спитав холодно, вдивляючись суворо у вічі капітанові. — Чи як розуміти твоє повернення в Київ? Га?

Смольников був здивований.

— Чому про це питаєш, Якове Петровичу?

— А про що інше зараз питати можна? Іде ж війна! А тебе, братику, я бачу ось тут, у цивільному. Без зброї… І кого ж — кадрового військового!.. Здається, хто-хто, а ти мав би там бути! — І старий непевно махнув кудись рукою.

— Серцем я там, дорогий мій Якове Петровичу, — усміхнувся Смольников.

— Серцем, серцем! — сердито буркнув старий. — Тут не серцем треба, а кулаком або чим-небудь міцнішим… Ось так, братику!

Слівце "братику" у нього, видно, було звичною примовкою, бо без нього він не міг обійтися.

Смольников усміхнувся ще ширше і, нагнувшись наперед, поплескав господаря по плечі.

— Пізнаю своїх!.. Але не бурчи, старий буркотуне! Повір, не для того я прийшов до Києва, щоб вислуховувати твої дорікання! І я радий, що не помилився, звернувшись у важку хвилину по допомогу саме до тебе… Адже ти допоможеш нам? Чи не так? Будемо відверті, як старі друзі!

Яків Петрович розгладив сріблясті вуса, примружив очі, а потім беззвучно засміявся.

— Гм, ось ти як говориш, братику… А я, старе опудало, подумав було про тебе, що ти скис! А ти, бачу, залишився такий, як і був. Твердий!

— Безперечно! Як же можна інакше? Зараз ми собі не належимо.

Старий посерйознішав.

— Як же ви сюди прибилися? Звідки?

Йому, видно, не терпілося дізнатися про все. І Смольников розповів, де воював, як був контужений і потрапив у полон і як там, у страшній Хорольській ямі, придбав собі сина і втік з ним на волю. А в Київ прийшов тому, що, по-перше, хотів дізнатися, чи евакуювалася сім’я, а по-друге, це місто для нього рідне, велике і в ньому так само легко загубитися, як і в лісі… А потім і розвернутися.

Останнє слово не сподобалося Якову Петровичу. Він скривився.

— "Розвернутися"! Це тобі, братику, не на току, де можна із ціпом розвертатися, як тобі заманеться! Тут спробуй розвернутися— відразу потрапиш у Бабин яр!

— У Бабин яр?

— Атож. Там кожного дня розстрілюють… Кажуть, уже близько ста тисяч полягло. Киян і некиян. Хто туди потрапив — не вертається… Так що розвертатися треба обачливо!

— І я так думаю. Якщо продавати життя, то якомога дорожче… До речі, у місті, напевне, існує підпілля. Нам би зв’язатися…

Смольников запитливо глянув на старого, але той заперечливо похитав головою.

— Чого не знаю, того не знаю. Відомо тільки, що німці лютують. — Яків Петрович вийняв з комода аркуш. — Ось гляньте.

Це було чергове оголошення коменданта міста. В ньому писалося:

"Дедалі частіші в Києві випадки підпалів і саботажу примушують мене вдатися до найсуворіших заходів. Тому сьогодні розстріляно значно більшу кількість жителів. 2 листопада 1941 року. Ебергардт, генерал-майор, комендант міста".

— Звіряча жорстокість! — стиснув кулаки Смольников. — Ти, Якове Петровичу, збережи цей листок і всі інші подібні, які потраплять тобі до рук! Приховай!.. Наш народ ще пред’явить рахунок фашистським варварам, і йому пригодяться такі документи! А минеться лихоліття — хай діти наші й онуки пам’ятають, що таке фашизм!

— Приховаю! Все приховаю — аж до приходу наших, — відповів старий бакенщик, обережно складаючи папір і ховаючи в шухляду. — Такі документи не повинні щезнути безслідно!

До кімнати з каструлею вареної картоплі і мискою солоних огірків зайшла господиня, і розмова обірвалася.

— Прошу. Чим багаті — тим і раді… А тим часом і самовар закипить, — сказала стара.

9

Кілька днів я відпочивав, насолоджуючись теплом, спокоєм і почуттям ситості. А Смольников зникав уранці й приходив по темному, якраз перед комендантською годиною. Шукав знайомих і зв’язків. Однак повертався ні з чим, похмурий, пригнічений, злий.

— Ніде і нікого, — сповіщав коротко. — А що робиться в місті — просто жах! Сьогодні бачив, як повісили трьох молодих хлопців, а на груди кожному почепили фанерні дощечки з написом: "Саботажник". Люди шастають по вулицях, мов тіні, озираючись. Ніхто не впевнений, виходячи з дому, чи повернеться назад, чи його схоплять як заложника і пошлють на шибеницю.

— Що ж робити? — спитав я, коли ми залишилися наодинці.

— Передусім треба влаштуватися на роботу, щоб легалізувати своє проживання в місті. А по-друге, щоб не об’їдати наших гостинних господарів.

— Отже…

— Отже, треба йти до Ціммермана… Якщо тебе візьме на службу, а мені допоможе влаштуватися водієм автомашини, то це буде просто прекрасно. Транспорт у руках — велика сила!

— Але ж я не хочу бути перекладачем! — вигукнув я. — А саме таку службу він обіцяв мені.

Смольников замислено подивився на мене. Мабуть, як на мої роки, я виглядав не зовсім солідно: худий, аж синій, з темними колами під очима, з кучмою давно не стриженого волосся на голові.

Голос його прозвучав твердо:

— І все ж ти підеш на таку посаду, якщо тобі запропонують!

Я розгубився, бо не ждав такого.

— Щоб я, льотчик… А як же люди будуть дивитися на мене? Що наші скажуть, коли повернуться?

— Я розумію твої почуття, друже, — лагідно промовив Смольников. — Але зараз наша особиста доля і наші почуття — ніщо в порівнянні з долею Батьківщини! Тисячі людей кожного дня віддають життя. Тож ми не повинні задумуватись над тим, що на нас чекає. Головне — принести користь, хоч невелику допомогу Вітчизні в її смертельній боротьбі з ворогом, а там — хай буде, що буде!.. Ми підемо на службу до ворога, щоб дошкульніше його бити!

— Я не уявляю, як ми це зробимо.

— Конкретно я теж іще неясно уявляю, але повір мені: комуніст Смольников і комсомолець Володя Булатович зуміють до кінця виконати свій обов’язок! А майбутнє покаже, як ми повинні діяти!.. На тебе я

покладаю чималі надії — ти знаєш німецьку… І вважай, що це — наказ, а наказ не обговорюють, а виконують! Зрозумів?

— Зрозумів, — тихо сказав я.

Та до Ціммермана ми пішли тільки тоді, коли одного разу Смольников, повернувшись з чергової вилазки до міста, поклав на стіл два аркушики цупкого паперу і з полегкістю сказав:

— Ось, дістав нарешті!.. Не паспорти, звичайно, та все ж справжні документи, що засвідчують особу. Зустрів знайомого, і він дав мені ці дорогоцінні бланки — з підписами й печатками…

Це були довідки для евакуйованих. Смольников тут же заповнив їх на моє прізвище, і ми стали батьком і сином Булатовичами.

А наступного дня вранці переступили поріг прохідної хлібозаводу.

— Ганса Ціммермана? — перепитав охоронник, пильно оглядаючи обох. — Почекайте. Я передам…

Незабаром у прохідній з’явився Ціммерман. На його худому, аскетичному обличчі вимальовувався непідробний подив: мабуть, не ждав приходу випадкових дорожніх супутників.

— Ви?

— Так, це ми. Добрий день.

— Отже, таки вирішили скористатися моєю допомогою?

— Так. Ми раді, що познайомилися з вами. І вирішили, що краще звернутися до вас, ніж на біржу праці.

— Ну що ж, правильно розміркували, — погодився Ціммерман і кинув охоронникові: Ці люди зі мною!

Ми зайшли на подвір’я. З цехів долітав смачний запах свіжовипеченого хліба. Та німець повів нас не до цехів, а до невеличкого одноповерхового будиночка, що стояв осторонь, у глибині двору.

В кімнаті, куди він нас завів, було жарко натоплено. Під протилежною стіною — великий письмовий стіл, за ним — добре-таки потертий шкіряний фотель. Обабіч — дивани і кілька стільців. На стіні — висячий телефон.

Ціммерман рукою показав на стільці, а сам сів у фотель. Під його вагою жалібно заскрипіли старі пружини.

— Отже, ви хочете працювати у мене? — запитав Ціммерман.

— Так, — відповів Смольников.

— Де ж ви живете?

Смольников відповів не роздумуючи:

— Ніде. Наше помешкання згоріло, і від квартири в районі Хрещатика не залишилося нічого. Лиш купа каміння. Не знайшли ми і нашої матері. Невідомо, чи жива вона, чи загинула.

Він хустиною витер очі.

Ціммерман зробив співчутливий вираз обличчя.

— Ну, ну, треба сподіватися, що вона жива і знайдеться. Зараз багато людей з Києва тікає на села. А за помешкання не турбуйтеся — порожніх квартир у місті достатньо.

— Дякую.

— Що ж до роботи, то за цим теж діло не стане… Володью я залишу при собі — мені потрібен перекладач. А ти, старий, сядеш на машину — розвозитимеш хліб. О! — німець підморгнув і, засміявшись, підняв угору вказівний палець. — Хліб… Сьогодні це велике багатство! Так що голодний не будеш.

— Куди ж розвозити?

— Тобі все покажуть, чоловіче. Передусім — у військові частини, на аеродром. Знаєш — Сольо… Сольомінка?..

— А-а, Солом’янка! Знаю, — кивнув Смольников.

— В лазарети, на вокзал, у тюрму.

— У тюрму? — вражено перепитав майбутній шофер.

Ціммерман зареготав.

— І в тюрму теж… Ерзац-хліб, правда, та все ж постачати треба, щоб в’язні не подохли раніше, ніж від них доб’ються зізнання! Отак! А ти ж думав! Крастимеш — сам туди потрапиш, голубе!

— Я не крастиму.

— От і добре. Мені потрібні чесні люди! І чомусь я тобі й твоєму синові вірю… Може, тому, що познайомилися ми при таких несподіваних обставинах. Коли ви й не думали про роботу.

— Спасибі. Я працюватиму сумлінно.

— От і гаразд. Тоді, як у вас кажуть, не відкладатимемо сир у довгий ящик, — він кумедно склеїв в одну дві приказки. — Поїдете зі мною — треба показати вас шефові… Штурмбанфюрерові Гольбаху.

Ціммерман сам вів машину. Поминув бульвар Шевченка, зруйнований, розчищений тільки посередині Хрещатик, виїхав на Печерськ і зупинився в одній із тихих вуличок перед невеличким красивим особняком, біля дверей якого стояли два есесівці.

— Виходьте!

Гранітними сходами піднялися в бельетаж і опинилися в просторому світлому приміщенні. Тут під стінами стояло кілька стільців. Біля столика з телефоном сидів немолодий, сухорлявий черговий солдат. Побачивши Ціммермана, він підхопився, привітався кивком голови і зник за масивними дверима. А вийшовши, сказав:

— Штурмбанфюрер дозволив зайти, пане шарфюрер.

Ціммерман пропустив поперед себе Смольникова і мене.

У чималому кабінеті за широким письмовим столом ми побачили офіцера з рудим коротким чубом, який саме, схилившись над шахівницею, розв’язував шахову задачу.

Ціммерман стукнув каблуками і, викинувши руку у фашистському вітанні, гаркнув:

— Хайль Гітлер!

Офіцер мовчки переставив фігуру, записав хід і тільки після того, підвівши голову, буркнув:

— Хайль!..

Ми зі Смольниковим вражено перезирнулися: перед нами сидів офіцер, якого ми добре запримітили в Хорольській ямі і якого, ідучи на добровільну смерть, луснув палицею по голові Жердін.

Ніякого сумніву — він. Власною персоною. Правда, його обличчя дещо спотворено: перенісся заліплене пластирем, під очима — синці, а на лобі красувалося довгасте садно, густо намазане йодом, — слід кийка, яким почастував його Жердін. Так, без сумніву, це був він!

Його чіпкі холодні очі спочатку довго обмацували Смольникова, а потім утупилися в мене.

— Що це за тубільці, Ганс? Ті, що ти доповідав?

— Яволь, пане штурмбанфюрер! — Ціммерман витягнувся. — Батько і син… Хлопець чудово говорить по-німецьки, а старий — шофер… Якраз те, що нам треба.

Гольбах знову пильно глянув на нас, мовчазних "тубільців", як він висловився. Потім звернувся до мене:

— Де ти вивчив німецьку мову, юначе?

— У школі, пане штурмбанфюрер.

Ще дома Смольников розробив легенду, згідно з якою перед війною ми жили в спаленому районі, що прилягав до Хрещатика. Там тепер ні кола ні двора, ні знайомих, ні сусідів. Піди перевір…

— Ти був старанним учнем?

— Так, мені легко давалася німецька. Я люблю цю мову. Моїм учителем був німець.

— І літературу знаєш?

— Безперечно. Люблю Шіллера, Гете, Гейне… — Останнє ім’я вирвалося у мене мимоволі. Я помітив це, але пізно.

Гольбах скривився.

— Ну, Гейне приплів ти сюди даремно… Це єврей…

— Але ж він геніальний поет! Пам’ятаєте його айн фіхтенбаум штет айнзам?.. Сосна стоїть одиноко.

Штурмбанфюрер скривився ще дужче, але голос його був лагідний.

— Не будемо сперечатися. Справді, у нього, мабуть, є кілька вдалих віршів, що подобаються ось таким недосвідченим читачам, як ти, але він ворог Третього рейху, і його твори несумісні з німецьким духом націонал-соціалізму. І вони згоріли на вогнищах разом з писаниною інших ворогів рейху!

Я прикусив губу. Знайшов перед ким захищати Гейне!

Гольбах розцінив мою мовчанку інакше.

— Зрозумів?

— Зрозумів.

— От і гаразд... Ти, бачу, хлопець тямущий, і Ціммерман швидко вивіє з тебе шкідливий дух юдо-більшовизму...

— Яволь, пане штурмбанфюрер! — відгукнувся Ціммерман. — Дозвольте зачислити його на службу?

— Так, гадаю, цей юнак підійде тобі краще, ніж який-небудь старий хитрун... Тут хоча б видно все нутро. А німецьку він знає досконало.

— Дякую, пане штурмбанфюрер. А цей шофер? Жду вашої санкції.

Гольбах перевів погляд на Смольникова.

— На яких машинах їздив?

— На "емці", на ЗІСі, на "газику".

Я швидко перекладав.

— Німецьких марок не знаєш?

— Не доводилося їздити. Але будьте певні — опаную...

— В Червоній Армії служив?

— Ні, мав звільнення по хворобі.

— Це добре. А працювати хочеш?

— Хочу. Ми люди робочі. Як же без роботи? Та й їсти щось треба…

— Маєш рацію. Великонімеччині потрібні робочі руки. Працюй — і вона оцінить твої старання.

Смольников злегка вклонився, жодним порухом лиця не проявляючи справжніх думок і почуттів.

— Все. Можете йти! — кинув Гольбах.

Ми вийшли. Гадаючи, що шарфюрер іде слідом за нами, я не причинив дверей, і з-за них долинув сердитий голос штурмбанфюрера:

— Ціммерман, ці люди — не те, за що ми одержуємо гроші! Вони, безперечно, теж потрібні, але тільки як груба робоча сила для хатнього вжитку… А ми повинні підібрати людей для виконання особливих завдань: сьогодні я розмовляв по прямому проводу з Берліном, і полковник Штольце заявив, що ми тут ніякого чорта не робимо, облежуємо боки! Що коли найближчим часом не підберемо сотню чоловік, то він пошле нас на фронт! Ось як!.. Ясно?

— Яволь!

— Отже, за роботу! Знову зв’яжися з київським та Дарницьким таборами. Цвеккер поїде в Умань, а Вольф — у Хорол. До Нового року ми повинні дати сто чоловік. Інакше, Ціммерман, я влаштую тобі довготривале відрядження в зимові окопи на Дінці… Ти мене зрозумів?

— Яволь, гер штурмбанфюрер!

Підійшов вартовий, причинив двері, і я перестав чути подальшу їхню розмову.

Ціммерман вийшов від Гольбаха похмурий, заклопотаний.

— За мною! — кинув коротко.

Спустившись вузькими сходами на перший, напівпідвальний поверх, поминув невелику залу, де за канцелярськими столиками кілька дівчат-німкень цокотіли друкарськими машинками, і в кінці напівтемного коридора відімкнув низькі двері.

— Заходьте!

Це був, як стало зрозуміло з першого погляду, його службовий кабінет. Нічого зайвого. Двоє заґратованих вікон, високий металевий сейф, стіл, крісло, телефон, диван, стільці, вішалка, на підвіконні — графин з водою, а на протилежній від столу стіні — адміністративна карта України.

— Сідайте!..

Ми сіли.

Ціммерман, не роздягаючись і не скидаючи з голови кашкета, відімкнув сейф, дістав два невеликі бланки з печатками і підписами, сів до столу, взяв ручку.

— Папери!

Ми подали посвідчення. Ціммерман повертів перед очима, прочитав уголос по складах, як людина, яка щойно навчилася читати:

— І-ван Гри-го-ро-витш Бу-ля-то-витш… Во-ло-ди-мир І-ва-но-витш Бу-ля-то-витш… Гут!

І почав писати.

Ми полегшено зітхнули, бо переступили дуже важливий для нас поріг.

А я при цьому відзначив у думці, що німці, поряд з нелюдською жорстокістю і педантичною пунктуальністю та не менш фанатичною вірою у німецьку зверхність над іншими народами, часто-густо проявляють незрозумілу легковажність, якої не допустив би жоден радянський командир чи більш-менш освічений і досвідчений простий радянський громадянин. Чому це? Може, так увірували в свою силу й непереможність? Чи почуття тієї зверхності над "унтерменшами", тобто "недолюдьми", як багато хто з них називав слов’ян, засліпило їм розум?

Як би там не було, випадкова зустріч у поїзді стала у великій пригоді і під час розмови з Гольбахом, і ось тепер, при видачі таких важливих для нас окупаційних документів.

Ціммерман витер картатою хустиною спітнілого лоба, налив повну склянку води і, одним духом випивши її, сказав:

— Ці документи — кенкарти — дають вам право на проживання в Києві і вільне ходіння по місту вдень і вночі. Бо така буде ваша робота… Тебе, старий, я зараз підкину на хлібозавод — там уже жде машина. А твоє, юначе, місце роботи тут, через коридор, двері навпроти… Все зрозуміли?

— Зрозуміли.

— Жити будете… — він назвав адресу. — Там є вільна квартира, що числиться за нашим відомством. Ось вам талони на хліб та інші продукти, а також гроші в рахунок майбутньої зарплати. Розпишетесь потім, бо зараз ми поспішаємо… І вважайте, що вам у житті поталанило!

Він поклав на край столу тугу пачку радянських десяток і жмут різнобарвних талонів. З грюкотом відсунув крісло, підвівся.

— Все. Поїхали!. Час не жде!

Швидко вийшли на вулицю, сіли в "Опель". Заклопотаність не сходила з обличчя Ціммермана. Від природи любитель поговорити, він тепер уперто мовчав, міцно тримаючи руками кермо і не зводячи очей з дороги. Місто, здавалося, вимерло — лежало під снігом зруйноване, похмуре, мовчазне. Над Хрещатиком кружляли зграї вороння. Поодинокі перехожі, забачивши машину, злякано озиралися і при першій же нагоді завертали за ріг чи в під’їзд найближчого будинку.

На Повітрофлотському, біля хлібозаводу, Ціммерман висадив Смольникова, провів його через прохідну, а вийшовши, ткнув мені в руки ще м’яку теплу булочку.

— Їж! — і другу запхнув собі до рота.

Ціммерман повернув на Керосинну і зупинився біля сірого дощаного паркану.

Один погляд — і я зрозумів, що тут табір для військовополонених. Колючий дріт. Вежі з кулеметами. Солдати з вівчарками. З воріт виходить колона — чоловік вісімдесят або й сто. Зарослі, худі, потемнілі. В очах — відчай і ненависть. По боках — есесівці з автоматами і гвинтівками напоготові.

Куди ведуть? На роботу? В етап? На страту?

Ціммерман показав вартовим при вході документи, коротко кинув:

— Цей хлопець зі мною.

І ось ми в таборі, власне, в тому його відділі, де зосереджені служби — комендатура, приміщення для охорони, кухня. Сама кошара розташована далі, і звідти, як і в Хорольській ямі, долітає глухий гомін тисяч людських голосів.

Біля комендатури Ціммерман сказав:

— Почекай на мене тут!

Коли він зник у дверях будинку, я оглянувся довкола. Серце моє стиснулося — яка знайома, жахлива картина! Хіба давно і я був людиною поза законом, приреченою на повільне вмирання від голоду та холоду? Хіба давно і я отак виглядав з-за дроту, як оті нещасні, що змученими очима зараз дивляться на мене?

Я довго стояв пригнічений і приголомшений тим, що бачив перед собою, і, замислившись, не помітив, як до мене, пильно приглядаючись, наблизився вусатий чолов’яга у чорному пальті з каракулевим коміром. Пальто було добряче, але явно з чужого плеча.

— Це ти, шибенику? От не чекав! Таки потрапив туди, де й слід тобі бути! — вигукнув чолов’яга.

Я оглянувся. До мене наближався поліцай Хомка Підмогильний. Безперечно, це він! На рукаві — пов’язка, за лівим плечем — гвинтівка, а в очах — зловісна втіха. Ще б пак, така зустріч!

З несподіванки я розгубився і не знав, що відповісти. Тікати? Нікуди. Та й не втечеш: Підмогильний стрілятиме. Вступити в розмову? Викручуватись? Але як? Без сумніву, Підмогильний добре запам’ятав мене, а ще більше запам’ятав удар по голові і втрату нагана… Миттю я відчув, як завмерло серце і в грудях прокотилася неприємна холодна хвиля. Тепер я пожалів, що ми зі Смольниковим поспішно втекли, не прикінчивши його там, на вулиці…

Підмогильний підійшов майже впритул. Схопив за рукав.

— Ну, чого ж мовчиш? Мов заціпило! Чи забув, мерзотнику, як я було тебе зцапав і вів у поліцію? Де твій дружок? Де мій наган?

"Що йому відповісти? — гарячково думав я. — Все заперечувати? Не повірить, гад!.. Дременути? Не втечеш. Ген скільки тут німців і поліцаїв! Відразу схоплять!"

Позаду нежданно почувся голос Ціммермана:

— Гей, досить тобі базікати! Ходімо зі мною!

— Я не базікаю. Цей добродій думає, що я втік із табору, і хоче знову запроторити мене за дріт, — сказав я, оглядаючись на шарфюрера і розуміючи, що зараз можу загинути.

Але раптом відчув, як Підмогильний випустив мій рукав. Обличчя поліцая витягнулося від збентеження і подиву, а коричневі очиці дурнувато закліпали. Видно, те, що я заговорив німецькою мовою та ще й до шарфюрера СС, страшенно вразило його і остаточно збило з пантелику.

— Що за дурниця! Геть звідси, вилупку! — гаркнув сердито Ціммерман, люто дивлячись на поліцая. — Кожне сміття корчить тут із себе пана!

Підмогильний, звичайно, не розумів по-німецьки ані в зуб ногою, однак дуже добре засвоїв словечко "век!", тобто "геть!". У нього не виникло ні найменшого сумніву в тому, що це універсальне слово стосується саме його особи. Прекрасно зрозумів він і те, що німець гнівається і причиною гніву є те, що він затримав цього незнайомця.

Поліцай знітився і позадкував од мене, пришелепкувато вимовляючи при цьому:

— Я що… Я нічого… Як пан каже… Може, я помилився…

— Век! — ще раз гримнув Ціммерман, а мені кивнув: — Ходімо!

Ми пішли до "кошари", а Підмогильний підібрав поли пальта і чкурнув до гурту поліцаїв. Там зупинився, поправив на голові шапку і втупив у мене свої невеликі пронизливі очі.

Удаючи, що не помічаю його, я відвернувся, але весь час, поки ми йшли до воріт, відчував на собі той важкий допитливий погляд.

10

Квартира виявилася зовсім невеличкою — кімната і кухня на п’ятому поверсі. Кухня спільна, теж невеличка і досить брудна, занехаяна. В ній порядкувала жінка років сорока. Брови підведені, на губах — яскраво-червона помада, а на щоках — рум’яна.

— Лідія Василівна, — відрекомендувалась вона при знайомстві і зразу ж поцікавилась: — Вас тільки двоє?.. Батько і син?.. А де працюєте?

Дізнавшись, що один із нових сусідів працює на хлібозаводі, вона стала дуже ввічливою і запропонувала свою допомогу по веденню господарства.

— Та яке там у нас господарство, — намагався відкараскатися од неї Смольников, у серце якого почала западати тривога.

Та жінка відразу пішла в атаку.

— Е-е, не кажіть! І протопити треба, і води зігріти, і попрати. А буде з чого — і борщу зварити… Без жіночих рук важко вам, одиноким мужчинам…

— Звідки вам відомо, що у нас не буде жіночих рук?

— Е-е, бачу! І як одягнутий, і як доглянутий — все видно…

Довелося Смольникову здатися.

— Гаразд, Лідіє Василівно, приймаємо допомогу. Чим зможемо — допоможемо і вам. Згода?

— Згода, згода. Знайомтеся з квартирою, — тут раніше жив інженер з дружиною, — а я тим часом зігрію чаю. З морозу не завадить погрітися. А потім і грубку затопимо, якщо знайдете дровець, бо там у вас, мабуть, не дуже тепло…

У кімнаті справді було не тепло. На шибках вималювалися візерунки, все припало легким шаром пилюки. З часу евакуації господарів сюди, мабуть, окрім Лідії Василівни, ніхто не заходив. Все стояло на своїх місцях, навіть фотографії висіли на стінах. З них дивилися на нових мешканців двоє щасливих молодят. Інженер, і його дружина. Видно, тільки побралися… А жити не довелося…

— Ну от, маємо своє помешкання, — сказав Смольников. — Добре, що вибралися від старих: дуже вже були там на виду. Сусіди почали цікавитися — хто та що.

— А тут ніхто не буде?

— Думаю, крім Лідії Василівни, ніхто, — Смольников понизив голос. — Не маю сумніву, що їй уже доручено слідкувати за кожним нашим кроком і кожним словом. Так що май це на увазі і будь обережний.

— А через стіну вона не підслухає нас?

— Зараз — ні, бо залишилася на кухні, а через двоє дверей навряд чи почує що-небудь… А взагалі, пильність і ще раз пильність. Говорити — тільки впівголоса. На провокаційні розмови не піддаватися. Де працюєш — не признавайся, скажеш — на біржі праці… Якщо Ціммерман знав про цю квартиру, то, безперечно, знає він добре і цю жіночку. В голодному і холодному місті за щедру подачку її неважко було завербувати…

— А ми не помиляємося? Може, вона чесна людина?

— Тим краще для нас… І для неї… Однак один необережний крок може коштувати нам життя! Тож будьмо пильні! А тепер коротко інформуй!

Ми сіли на дивані. Я упівголоса розповів про розмову Гольбаха з Ціммерманом, про відвідини табору військовополонених, про зустріч із Підмогильним, про відбір майже півсотні чоловік. Тут я не витримав, сказав:

— Іване Григоровичу, не можу я в чужій шкурі. Кожна чесна радянська людина плюватиме на мене, як на собаку!

Смольников обняв мене за плечі.

— Чекай, чекай! По-перше, забудь, що мене звати Іваном Григоровичем! Для тебе я тільки батько! Запам’ятай це!.. По-друге, кінець діло красить. Коли ми йшли до Ціммермана, то й гадки не мали, що зустрінемося з Гольбахом. А от зустрілися. І побачили, що це неабияке цабе! Якщо він для чогось відбирає військовополонених тут, то мені стає зрозуміло, чому він робив подорож на Лівобережжя. Напевне, займався цим самим в інших таборах… Гадаю, що і в Хорольській ямі побував також неспроста. Тільки там його таємну місію так несподівано перервав Жердін.

— Для чого ж вони вербують наших людей?

— Ось про це ми й повинні дізнатися. Чи для поліції, чи для розвідки, чи для диверсій?.. Уявляєш, в яке кубло нам пощастило проникнути? А ти кажеш — чужа шкура… Ні, синку, в цій шкурі ти можеш прислужитися Вітчизні не менше, ніж був би за штурвалом літака… Отже, давай домовимося — більше про це ні слова! Наказую тобі як старший у званні!

— Розумію, — тихо відповів я, хоча й без ентузіазму.

— А якщо розумієш — а розуміти повинен, бо ти ж людина військова, — тоді виконуй усі мої накази і вказівки! — і він перейшов на шепіт: — Перше, що ми маємо зробити, — це знешкодити Підмогильного! Уже двічі він стикається з тобою, не без підстав здогадуючись, що через тебе можна вийти на мене. Боюсь, що не сьогодні, то завтра гестапо чи поліція знатимуть цю історію… По-друге, дізнатися, для чого Ціммерман відбирає людей. І останнє — треба вияснити, чим, власне, займається Гольбах… Ось три нелегкі і дуже важливі завдання, які ми мусимо виконати! А я, крім того, шукатиму зв’язків. Мусять же бути! Ну, а тепер ходімо в кухню, бо тут мороз шастає поза плечима, а там тепліше.

Ми вийшли в кухню. Лідія Василівна зустріла нас привітно, як старих друзів.

— Ось і чай закипів. Прошу до столу. Повечеряємо. Правда, без цукру і без масла… Німці не дуже поспішають забезпечити нас продуктами. Та що ви з них хочете? Одно слово — фашисти! — І вона показала рукою на стіл.

Там стояла тарілка з вареною картоплею. Лежало три скибки чорного хліба. Стояли чашки.

— Ну, ви ще непогано живете — картопля, хліб, чай, — усміхнувся Смольников. — А якщо додати до цього мій сьогоднішній гонорар, то вечеря в нас буде зовсім непогана. Ось чим пригостили мене в офіцерській кантині, тобто їдальні!

З цими словами він витягнув з кишені пальта чотири рум’яні булочки, поклав на стіл.

Лідія Василівна сплеснула руками:

— Ох, яка розкіш! Аж не віриться, що все це ще існує на світі! Ну ж, прошу, прошу! Сідайте!

Ми скинули пальта, помили руки і сіли до столу.

11

З дому вийшли рівно о восьмій вечора. Час був не пізній, але над містом уже стояла густа зимова ніч, без місяця, без зірок. На вулицях — жодного перехожого. Поскрипує під ногами сніг, і тугий вітрець, що прилітає із задніпрянських степових просторів, морозяним вогнем обпікає обличчя.

Йшли швидко, мовчки. Патрулів не боялися, бо мали надійні документи. Однак домовилися, що, коли патруль надумає вчинити обшук, Смольников стрілятиме, а я, відповідно до обстановки, або допомагатиму йому, або тікатиму.

Моє серце билося прискорено. Мене непокоїла відсутність зброї. Один наган на двох — занадто мало! Що відчував у той час Смольников — не знаю. Він підняв комір, утягнув у нього голову і мовчки крокував суворими безлюдними вулицями нічного Києва.

План операції був простий. Ішли прямо на квартиру до Підмогильного. Іншого виходу не було. Боялися, що й так спізнилися і Підмогильний встиг повідомити кого слід. Однак жевріла надія: а може, не встиг? Тоді знищення зрадника забезпечувало нас від провалу і смертельної небезпеки.

На розі Обсерваторної зупинив патруль — підстаркуватий, судячи з голосу, фельдфебель і солдат. Наставили карабіни.

— Аусвайс!

Кенкарти, видані Ціммерманом, не викликали ніяких зауважень. Присвітивши ліхтариком, фельдфебель мовчки подивився, повернув.

— Век!

Ми полегшено зітхнули і прискорили крок.

На вулиці, біля будинку поліцая, уважно оглянулися. Ніде нічого підозрілого. Густа темрява. Тиша. Кучугури снігу.

Смольников витягнув із-за пазухи наган.

— Ходімо.

Шмигнули у вузьке підворіття. У дворі теж нікого. Тільки шумлять, потріскуючи обмерзлими верховіттями, старі високі тополі. Смольников знав тут кожен камінь, кожне дерево, тому, виждавши якусь хвилину і пересвідчившись, що ніщо нам не загрожує, не роздумуючи відчинив знайомі двері. На сходах було темно, та Смольников швидко збіг на третій поверх.

Я ледве встигав за ним.

— Тут! — шепнув Смольников, переводячи дух. — Стукай і по-німецькому вимагай відчинити!

Я затарабанив кулаком у двері.

Довго ніхто не озивався. В усьому будинку, здавалося, не було жодної живої душі.

Я затарабанив дужче і по-німецьки гукнув:

— Відчиняй!

В ту ж мить із-за дверей почувся переляканий голос:

— Хто там?

— Гестапо! Відчиняй, брудна свиня! Чого вичікуєш!

Підмогильний не поспішав відчиняти. Мовчав, щось розмірковуючи. Потім перепитав:

— Це справді гестапо?

— Так, це гестапо! Ферфлюктер гунд!

— Що вам треба?

— Там побачиш! Відчиняй! Гадаєш, ми будемо розмовляти через замкнені двері?

Підмогильний брязнув засувом.

— Ну, коли гестапо — заходьте...

Двері прочинилися, і поліцай у вузеньку щілинку намагався розпізнати несподіваних гостей. Він був стурбований, наляканий. З гестапівцями не жартують!

Смольников швидко всунув у щілину ногу, а я натиснув плечем на двері. Підмогильний відступив назад.

Слабке світло гасової лампи, що проникало в коридор, раптом освітило волохаті шапки відвідувачів, і Підмогильний, зрозумівши, що перед ним не гестапівці, з жахом запитав:

— Хто це?

Смольников підніс йому до самих очей нагана.

— Мовчи! Бо стріляю без попередження! Веди в кімнату!

Я швидко причинив двері і грюкнув засувом.

Ми ввійшли до чималої кімнати, захаращеної меблями й чемоданами. На столі — лампа. Вікна завішані байковими ковдрами. Крім господаря, нікого.

Підмогильний миттю упізнав нас обох — і Смольникова і мене. Жах спотворив його обличчя. Воно враз покрилося смертельною блідістю. Очі округлилися, нижня щелепа затремтіла. Він обіперся рукою об стіл, а потім у знемозі сів на стілець.

— В-ви? П-пане Смольников?.. З-звідки?..

— Я тобі не пан.

— П-пробачте… Б-безперечно… Я хотів с-казати, т-т-товаришу… — безглуздо белькотів поліцай.

— Тим більше, ти мені не товариш! — відрізав Смольников і, не випускаючи з руки нагана, сів насупроти. — Де зброя?

Підмогильний повів оком у куток. Там, за шафою, стояла рушниця. Я взяв клацнув затвором, викинув патрон і обойму.

— Це все? — спитав Смольников.

Підмогильний покосився на чорну цівку нагана, судорожно проковтнув клубок слини, кивнув у бік столу.

— Тут…

Смольников лівою рукою відсунув шухляду, намацав у ній холодну рукоятку. Навіть не дивлячись, по одному дотику, визначив — пістолет системи "ТТ", якими були озброєні радянські командири. Зважив на долоні, поклав у кишеню.

— А тепер поговоримо по душах, Підмогильний. Скажи, де твоя сім’я? Пам’ятаю, у тебе була дружина і двоє дітей? — запитав Смольников.

— Була… Поїхала на село… До батьків… І дітей забрала…

— Чому ж так? Чи німецька влада не забезпечує поліцаїв пайком?

— Забезпечує… Але ні вона, ні діти того пайка не захотіли їсти, — Підмогильний це сказав зовсім тихо і похилив голову.

— Отже, Марія Степанівна не захотіла їсти. І діти теж. Спасибі, що сказав, а то я і про них подумав погано. — Смольников полегшено зітхнув. — Вона була, пам’ятаю, гарною, душевною людиною, такою і залишилася. Це добре!.. Ну, а ти їси німецький хліб?

— Хліб наш…

— Звичайно. Тільки із фашистських рук!

Підмогильний мовчав.

— Ти розумієш, чого ми до тебе прийшли?

— Здається, розумію… Але повірте мені, добродію Смольников, я ж не сам, не по добрій волі… Мене примусили піти в поліцію… Їй-богу!..

— А шкурою бути примусили теж?

— Туди тільки попадись… мимоволі станеш…

— Не бреши! Чесна людина куди б не потрапила — в тюрму чи в поліцію — передусім залишається порядною людиною. А ти…

— А я що?

— Ти виродок, зрадник, негідник! І для тебе кара одна — смерть! Ти краще за нас знаєш свої провини!

Підмогильний якусь мить безтямно дивився на Смольникова, а потім, з гуркотом відсунувши стільця, упав на коліна і через стіл, майже торкаючись його підборіддям, почав швидко, захлинаючись і чомусь пошепки говорити:

— Іване Григоровичу… Іване Григоровичу… Пощадіть… Винен я… Каюсь… Винен перед вами… І перед народом… Чорт попутав… Але клянуся всім святим… дітьми… жінкою… що більше не буду… Я не знаю, як переконати вас, що говорю щиро, правдиво… Але повірте мені… єдиний раз… Зроблю усе, що накажете… Хочете — ноги поцілую… руки цілуватиму… тільки не вбивайте!..

Він заплакав, поклавши голову на стіл і здригаючись усім тілом.

Смольников глянув на мене. Йому, як і мені, було гидко дивитися, як плазує зараз ця людина, вимолюючи для себе пощади, як викручується, мов вуж, намагаючись вислизнути з рук. Яким ягнятком прикидається! Та яким вовком він накинувся на мене і тут, у себе в будинку, і в таборі на Керосинній, з якою ненавистю говорив про сусіда-комісара! Тільки дозволь йому вивернутися — і пощади від нього не жди!

Мовчанка затяглася і була така сувора, що Підмогильний перестав плакати. Підвів голову.

— Не вірите?

— Ні, — коротко відповів Смольников.

Поліцаєві очі блиснули.

— Ну й чорт з вами! Ненавиджу!

Він раптом перевернув стола, і з нього з брязкотом посипався брудний посуд. Гасова лампа розбилася й потухла.

В ту ж мить Смольников двічі вистрілив. Підмогильний охнув і важко грюкнувся на підлогу.

Я чиркнув сірником — поліцай був мертвий.

— Залишимо його тут?

— Безперечно. Не тягнути ж на кладовище!

— А рушницю?

— Теж залишимо. Нам вона ні до чого… Ходімо!

Ми вийшли з квартири і щільно причинили за собою двері. Було темно. В будинку стояла німа тиша.

Розділ п’ятий

1

Спрага!

Ні голод, ні зубний біль, ні побої, ні холод, ні спека — ніщо не дорівняється з муками, яких зазнає людина від спраги. Це страшне почуття всесильне, наростає з кожною годиною і доводить до божевілля.

Спрага. Її вже несила було терпіти. Цілком випадковий ешелон, на який у поспіху, рятуючись, стрибнули втікачі, подовгу стояв майже на кожній станції, пропускаючи попереду себе більш важливі поїзди. І десь під ранок вони обоє відчули, що так їхати далі не зможуть. В грудях пекло вогнем, у горлі і в роті пересохло. Хотілося махнути на все, піти до вокзалу, знайти кран — і пити, пити, пити…

Особливо мучилася Таня. Кілька разів вона поривалася зіскочити на землю, але Володя не пускав.

— Зачекай! Не тут! Виберемо безпечну хвилину на великій станції, де ми не так будемо помітні!

Зійшли вранці в Наумбурзі. Там по широкому лузі петляла сріблясta річка, то наближаючись, то віддаляючись від залізниці. Пахло луговою вологістю, духмяними квітами і молодою отавою.

Зістрибнувши з поїзда, втікачі відразу шуснули в кущі. Пробиралися навпростець. Вдалині, десь за кілометр, біліли крейдяні горби, в долинах між ними червоніли черепичні дахи хуторів, а над кучерявими заростями і неоглядним морем трави шугали веселі зграї ранкового птаства.

Ось і річка!

Останні сто чи двісті кроків просто бігли. Берег низький, трав’янистий, і втікачі, попадавши на нього, припали до води. Пили довго, жадібно, донесхочу. Потім роззулися, залізли по коліна в воду, вмилися і аж тоді відчули, як стихає, пригасає пекельний вогонь, що нестерпно палив їх цілу ніч.

Після того вилізли на берег, полягали на теплій траві і враз поснули.

Прокинулися, коли сонце стояло в зеніті. Навколо панувала тиша. Десь басовито гудів джміль, та з кущів тонко озивалася якась пташка: цінь-цінь-цінь!..

— Що будемо робити? — запитав Володя.

Хоча він був старший, зверхності не проявляв.

Таня сполоснула водою обличчя, зробила кілька ковтків. У своєму хлоп’ячому одязі вона скидалася на підлітка, що одягнув батьківський костюм.

— Їсти хочеться, аж душа болить! Гадаю, перш ніж сідати знову на поїзд, треба чимось підкріпитися. Хтозна, скільки ще доведеться їхати…

— Так, до кордону з колишньою Польщею далеко, — погодився Володя. — Наумбург, наскільки я пам’ятаю карту, знаходиться на південний захід від Лейпціга, на річці… чекай… чекай… здається, Заале… Так, Заале… Отже, ми знаходимося в Центральній Німеччині… Ні, без їжі і без невеликого запасу води в таку далеку дорогу, як ми щойно переконалися, вирушати небезпечно.

— Що ж ти пропонуєш?

— Перебратися на той бік і пошукати в полі чи в садах чого-небудь їстівного — яблук, груш, моркви чи гороху. На що натрапимо…

— Гаразд. Тоді заховайся, будь ласка, в кущах, я попливу перша, — сказала Таня, зніяковіло опускаючи очі.

Володя мовчки шуснув у густі зарості.

Таня роздяглася, нав’язала на голову одяг, щоб не змокнув, і плавом перебралася на лівий берег, порослий верболозом і калиною.

Поки вона в кущах одягалася, переплив і Володя.

Тільки тут, із закруту річки, побачили, що трохи вище по течії старик-німець у зеленому капелюсі з пером на невеликому дощаному човні переправляє пасажирів — молоду жінку з хлопчиком. Навіть здалеку було видно, як, виходячи з човна, жінка поклала в протягнуту руку старого кілька дрібних монет.

Така мирна картина! Тиха річка Заале, примітивний, дідівський пором — трос, перекинутий з одного берега на другий і прив’язаний до вбитих у землю кілків, почорнілий від часу човен, старий у білій сорочці

без комірця, з закачаними рукавами, у чорній жилетці і миловидна білява жінка з хлоп’ям… І ніякої тобі війни, що охопила майже всю Європу, — ні пострілів, ні бомб, ні завивання літаків, ні колючого дроту, що відгородив тисячі й тисячі людей — чоловіків, жінок, дітей — від усього світу, ні охоронців з собаками. Здається, підійди поговори з ними, як людина з людиною, розпитай дорогу, попроси що-небудь попоїсти… Та ба! Не підійдеш! Бо ти, як загнаний звір, боїшся усього і всіх, навіть цих мирних на вигляд людей. Бо не знаєш, чи не кинуться вони в поліцію або в гестапо та не повідомлять, що бачили якихось підозрілих, і чи не влаштують потім ті дорослі дужі чоловіки, одягнуті в мундири й озброєні карабінами й автоматами, справжню облаву на тебе… Війна! Вона не тільки на вогневому рубежі фронтів, вона у серці й свідомості кожної людини. І перш ніж підійти до когось, розпитати, відкрити душу, треба знати, хто перед тобою — друг чи ворог? На фронті це розв’язується просто: всіх, хто у ворожій уніформі, вбивай, знищуй, бери в полон… А тут ніби й війни немає, але ненависть і страх переповнюють серця, змушують вести часто невидиму, зовні непомітну, але не менш жорстоку боротьбу, що закінчується, як правило, безкомпромісно: життя або смерть!

Втікачі давно все це знали. Однак зараз, на березі тихої річки, спостерігаючи мирну картину чужого життя, відчули, які вони одинокі на цій землі. Бо повинні боятися всіх — навіть старих, жінок, дітей. Інакше — знову неволя, знову голод, побої, знищення!

Пробравшись кущами до крейдяної гори, звернули ліворуч і вийшли на звивисту ґрунтову дорогу. Поминули чималий хутір, обсаджений високими гіллястими осокорами, й опинилися в полі. Ніде нікого. Озимі й ранні ярові вже зібрано й звезено до стодол. А для пізніх не настав ще час. Тому сміливо рушили до жовто-зеленої смужки, що яскраво виділялася серед скошених нив.

Це була морква. Червона, свіжа, соковита.

Нарвали цілий оберемок, обрізали гичку, набили повен рюкзак, а потім усілися й заходилися їсти.

— Ну, як? — запитав Володя, хрумаючи, мов заєць.

Таня усміхнулася.

— Ситі, звичайно, не будемо, однак з голоду не помремо.

Коли поверталися назад, збилися з дороги і потрапили не до річки, а до маєтку, який бачили здаля. Попід осокорами бігав хлопчина років десяти — дванадцяти і, стукаючи палицею по стовбурах, задирав угору голову і гукав:

— Агей, кляті! Геть! Геть!

Володя зупинився.

— Ти чуєш, Таню? Та це ж наш хлопчина!

Вони підійшли ближче. Хлопчина сторожко глянув на незнайомців.

— Ти хто такий? — спитав Володя. — Звідки? З України?

Почувши рідну мову, хлопчина полегшено зітхнув. Усміхнувся.

— Так. З Волині.

— Що ж ти тут робиш?

— Граків ганяю. Хазяїн примусив. Бо жеруть усе, що бачать.

На деревах справді чорніли гнізда і сиділи сотні добре вгодованих птахів. Видно, їм жилося непогано: на відкритому току стояли скирти хліба, довкола дозрівали соняшники, а в полі теж було повно різних злаків.

— З ким же ти тут?

— З батьком і мамою.

— Де ж вони?

— На фільварку. Попорали худобу і відпочивають. Сьогодні ж неділя.

Володя і Таня переглянулись. Неділя! А вони навіть забули, яке число і який день сьогодні.

— А господарі де?

— Господарів нема. Поїхали кудись.

— Як же тебе звати?

— Мишком.

— Мишком? Гарне ім’я. Тоді веди, Михайле, до твоїх батьків!

Таня була здивована такою заявою Володі.

— Ти що? Хочеш, щоб нас спіймали? Ми ж не знаємо, що то за люди!

— Не бійся. Вони нам не страшні. Та й, видно, це прості, робочі люди. А попоїсти у них, гадаю, можна.

Хлопчина був радий спекатися обридливої роботи.

— Ходімо.

Зблизька фільварок виявився досить значних розмірів, хоча й був побудований на взірець оселі звичайного німецького бауера. Високі дощані ворота в мурованих стовпах вели до широкого двору, вимощеного диким каменем. В протилежному від воріт кінці двору — старий двоповерховий будинок, жовтий, з червоною дерев’яною основою. До нього у вигляді літери "П" тулилися стайні, корівник, свинарник, пташник, комори, кухня для худоби та на другому поверсі — приміщення для наймитів.

На подвір’ї — нікого.

Мишко, тріпнувши вигорілим на сонці чубом, показав пальцем на темний отвір дверей.

— Сюди!

Вони піднялися на другий поверх. Тут були комори і склади, звідки пахло борошном, сіном і яблуками.

Мишко відчинив невисокі фарбовані двері, і вони опинилися у напівтемній кімнаті. Віконце було невеличке, з подвійною рамою, всередині засноване павутиною.

Звичайне приміщення для наймитів. Старі дерев’яні ліжка, прикриті зношеними ковдрами, якісь скрині, обшмульгані стільці, посеред кімнати — чималий голий стіл. Видно, господарі вважали своє житло тимчасовим і зовсім не дбали про сякий-такий затишок.

Біля столу сидів чоловік років сорока. Насупроти нього, на стільчику, — такого ж віку жінка.

Обоє стомлені, збайдужілі. Навіть поява двох незнайомих людей не дуже їх здивувала і схвилювала.

— А я своїх привів! — заявив Мишко. — Говорять по-нашому!

Господарі кімнати підвели очі.

— Заходьте, будь ласка. Сідайте, — сказав чоловік. — Ви справді з України?

— Так. Ви не раді нам?

— Ні, чому ж. Ми завжди раді землякам. Приємно почути рідне слово, бо серед цих швабів онімієш.

— Видно, не дуже ви полюбляєте своїх господарів?

— Приміром так, як віл ярмо, — гірко усміхнувся чоловік.

Він був зовсім не старий, але якийсь змучений.

— Чого ж це? Кажуть, бауери годують добре.

— Аякже! Квасолі і гороху трохи дають… Та зате й роботи вимагають! Йой, чоловіче! О четвертій ранку вже схоплюємося з жінкою з постелі, доїмо корів, пораємо худобу, потім — у поле, вечором знову доїмо корів, чистимо гній… Руки німіють, поголитися ніколи, а господар усе — люсь, люсь, люсь!.. Хай би луснув, проклятий!

— Дома його немає зараз?

— Немає. Повіз фрау в кірху. За сина молебень правити. Одержали звістку, що загинув на Україні, ще взимку, під Корсунем… Тепер нам

зовсім життя не стало. Тільки й чуєш — вошиві українці, брудні українці, убили нашого Петера, нашого єдиного сина! Хай би запалася вся ваша земля українська — тільки б повернула нам нашого синочка!.. А хто винен? Чого того Петера занесло аж під Корсунь?..

— Помовчав би, Йване, — застережно кинула жінка. — Не знаєш, що за люди, а язика розпустив…

Володя, усміхнувшись, переглянувся з Танею.

— Люди, як бачите, свої. Та й підемо ми зараз… От тільки одна просьба до вас, хазяєчко.

— Яка?

— Дали б ви нам попоїсти чого-небудь. Чи зараз, чи в дорогу. Бо вже охляли так, що ледве ногами переставляємо. Га?

Жінка стенула плечима.

— Нічого ж нема. Є півкаструлі супу квасоляного, так холодний — не їстимете.

Володя гірко усміхнувся.

— Давайте холодний… їстимемо, ще й як!

Жінка з темного кутка біля дверей, де стояв побитий шашелем судник, принесла чималу каструлю і бляшану миску, вивернула з каструлі густу сіру масу, в якій, придивившись, можна було впізнати розварені квасолини, і поклала дві ложки.

— Їжте. Іншого нічого немає… Хліба теж…

Який там хліб! Втікачі миттю присунулися до столу. Суп був справді холодний. Та що з того! Зате тривний! Смачний! Засмачений олією!.. Тільки той, хто тижнями й місяцями не голодував, не міг би оцінити такого багатства.

Не встигли господарі й оком змигнути, як миска спорожніла.

Яка приємна ситість! Тепер можна день або й два триматися на моркві!

— Дякуємо! Щиро дякуємо! До побачення!

— Бувайте здорові!

2

До Наумбурга поверталися тим же шляхом. З однією різницею — Заале перепливали на поромі. Виявилося, що старик-поромник був глухонімий, і це заняття, мабуть, приносило йому не тільки сякі-такі заробітки, а й моральне задоволення: він весь час, поки пливли до протилежного берега, щось говорив на своїй, тільки йому зрозумілій мові.

Володя нашкріб у кишені кілька пфенігів, що залишилися від колишнього власника одягу, висипав старому в простягнуту шкарубку долоню.

Коли втікачі наблизилися до станції, сонце вже зайшло. Швидко згущувалися сутінки.

На коліях, як і вранці, стояло кілька ешелонів. Посвистував маневровий паровозик. З широкої зеленої долини Заале легкий вітрець приносив приємні пахощі верболозу і болотяної рослинності.

Ніщо не віщувало біди. Ситість притупила почуття небезпеки, і день, проведений вільно на лоні природи, здавалося, мав закінчитися так же щасливо, як і почався.

А біда ходила поряд.

Володя і Таня стояли в кущах, біля самого насипу, коли на станцію з заходу прибув ешелон. Одного погляду було досить, щоб тьохнули радісно їхні серця. Ешелон військовий і йде на Східний фронт! На платформах — накриті брезентом танки, зенітки, самохідні гармати "фердинанди". Обслуга — в трьох передніх вагонах, вартові — на задній площадці останнього вагона.

Швидко перекинулися поглядами.

— Їдемо?

— Їдемо.

А чому б і ні? Ешелонові зелена вулиця майже до самого фронту. В рюкзаку — морква, яка замінить не тільки їжу, а й воду. Два-три дні витримати можна!

Приблизно такі думки промайнули в головах Володі й Тані. І вони більше не вагалися. Вийшли з-за кущів і попростували на станцію.

Та коли ступили на крайній від лугу перон, виявилося, що до військового ешелону можна пройти лише підземним переходом. Шлях по коліях перекритий вантажними поїздами, пролазити попід якими було вкрай небезпечно: помітять.

— Що будемо робити? — запитав Володя. — Вперед?

Відступати не хотілося. Дуже вже спокусливою була можливість без пересадки добратися до фронту!

— Так, — погодилася Таня. — Я попереду, а ти страхуватимеш мене!

Вона ступила на нешироκі сходи підземного переходу, спустилася вниз і завернула ліворуч. І тут — лицем до лиця — зіткнулася з фельджандармом, що стояв за рогом. На голові у нього каска, через шию мідний ланцюжок, що підтримує великого бляшаного орла поперед грудей, в руках автомат.

У Тані похололо серце: зупинить?

Але фельджандарм не зупинив. Ковзнув по ній байдужим поглядом, мабуть, прийнявши за підлітка, переступив з ноги на ногу і відвернувся.

Таня швидко обминула його, зробила кілька кроків і раптом почула позад себе два коротких, гострих слова:

— Гальт! Аусвайс!

Вона оглянулась через плече і похолола: фельджандарм перетнув шлях Володі…

З

У підземному переході, обличкованому білими кахлями, було безлюдно і напівтемно, бо освітлював його лише один ліхтар.

На роздуми у Володі не залишалося жодної секунди. Не мав він ні документів, ні навіть якого-небудь схожого на документ папірця, з допомогою якого можна було б якщо не відкараскатись від

фельджандарма, то хоч би виграти час, щоб Таня зорієнтувалась в обстановці і поспішила на допомогу.

— Документи! — вдруге пролунав різкий вимогливий голос.

Володя засунув руку у внутрішню кишеню піджака — і перед носом ошелешеного фельджандарма блиснуло чорне дуло парабелума.

— Руки вгору!

Той покірно підвів руки на рівень плечей. Обличчя його видовжилося, очі округлилися і поволі почали наповнюватися жахом.

— Таню, забери в нього зброю! Та швидше!

В ту мить, коли автомат опинився в Таниних руках, з протилежного кінця переходу долинув сміх — там з’явилося двоє дівчаток. До них залишалося ще добрих півсотні метрів, і вони ледь мріли в сіро-жовтавій імлі. Однак становище з їх появою ускладнювалося.

— Куди ж нам подіти його? — спитав Володя. — Стріляти тут небезпечно — почують…

Ще сходячи вниз, Таня помітила в кутку, до якого Володя стояв спиною, напівпричинені залізні дверцята.

— Може, туди?

Це було невелике допоміжне приміщення для збереження мітел, совків, лопат, відер та іншого інструменту, потрібного для підтримання чистоти на вокзалі.

Вони швидко вштовхнули фельджандарма в ту тісну комірчину, причинили за собою двері. Коли дівчатка зі сміхом поцокотіли по цементних сходах нагору, Володя намацав на стіні вимикач і ввімкнув світло.

— Лягай! — наказав він німцеві, що посірів від страху. Це був високий, дебелий есесівець із тих тилових частин, що несли патрульну службу в "фатерланді" та в окупованих країнах, виловлюючи підпільників, партизанів та своїх дезертирів. Володя штовхнув його пістолетом під бік. — Варто було б тебе спровадити до праотців, але поки що живи! Прийде і на тебе погибель!.. А тепер — лягай ниць! Руки за спину!

Фельджандарм слухняно простягнувся на підлозі.

Володя зняв з нього пояс — зв’язав руки. Потім, відрізавши від автомата ремінь, скрутив і ноги.

— Ось так полежиш спокійненько, поки тебе знайдуть!

Німець щось буркнув.

— Він подає голос! Чого доброго, як ми підемо, здійме тут крик! — сказала Таня.

— А ми йому запечатаємо пельку, щоб мовчав! — І Володя з ганчірки, яку знайшов у відрі, зробив кляп і забив його есесівцю в рота. — Тепер і не писне!

— А як бути з автоматом — заберемо?

— Ні, його в кишеню не заховаєш. Хоч і шкода, та хай залишається… А ось тесак — потрібна річ! Заберемо! — І Володя, відчепивши від пояса

у фельджандарма солдатський кинджал, засунув його собі за халяву чобота. — Здається, все... Ходімо!

Причинивши щільно двері й защіпнувши їх защіпкою, вони швидко попростували до виходу.

Надворі вже добре стемніло. Ніде не горів жоден ліхтар, і густа темрява оповила і поїзди, і місто, і далекі білі гори над тихою річкою Заале.

Але станція жила своїм життям. Десь брязкали буфери, лунали приглушено людські голоси, до голови військового ешелону, чмихаючи, задкував паровоз...

Поправивши за плечем рюкзак, Володя шепнув Тані:

— Не поспішай! Пропустимо поперед себе робітника-мастильника — і на поїзд!

Старий робітник-німець, щось буркочучи сам до себе, піднімав металевим прутом кришку букси, з великої банки наливав туди мастила і йшов далі.

Коли він розтанув у темряві, Володя допоміг Тані вилізти на платформу, де вимальовувались під брезентом контури якихось машин, а потім і сам видерся слідом за нею.

Прислухалися.

Ніде нікого.

Паровоз тим часом наблизився до голови ешелону. Заляскали буфери, гойднулися вагони. У втікачів радісно забилися серця — скоро поїдуть!

Вони забралися під брезент. Тут було темно, як у льосі. Навпомацки визначили, що перед ними дві вантажні машини. В кузові передньої — шанцевий інструмент: лопати, кайла, сокири; в задній — намети, тюки солдатських ковдр, білизна.

— Гм, нам, здається, ще й поталанило, — прошепотів Володя. — Спати буде м’яко… Лягай, Таню, а я діждуся, поки рушимо, а тоді й собі задрімаю. Їхатимемо з комфортом!

Витягши з кишені пістолет, щоб не муляв, і поклавши його біля себе, Таня намостила, замість подушки, сукняну ковдру, заслала її солдатською байковою сорочкою й лягла. Незабаром почулося її рівне дихання.

"Заснула, — подумав Володя і відчув, якою важкою втомою налите все його тіло. — А як же їй?.. Стрибок з літака, втеча від карателів, арешт, поневіряння на етапах, табір, нова втеча, нічні переходи, голод, спрага — важкий тягар упав на її зовсім юні, незміцнілі дівочі плечі, нелюдські випробування доводиться зносити… Чи ж витримає?"

Він уявив її тендітну постать, по-хлоп’ячому підстриженого короткого русявого чубчика, сумні очі, яких він ще не бачив по-справжньому усміхненими, пухкі пошерхлі губенята… Хлопчисько! Підліток! Не скажеш, що дівчина!.. Але яка гарна була в білому платті! Коли б коси — справжня красуня!

Потім усе сплуталось. Замість Тані побачив обличчя Ніни. Уявилася такою, як була тоді, коли ніс її по лузі до свого літака. В очах — і страх, і здивування, й захоплення…

Незабаром зникла й Ніна, і він раптом відчув, що став легким, невагомим, мов пір’їна, і кудись летить, летить… В цю мить щось грюкнуло, поїзд шарпнувся, і в згасаючій свідомості промайнуло: "Ну, поїхали…"

Та який сон у втікача? Заячий… Щоб не стати здобиччю хижака, треба бути весь час насторожі — на одне око спати, а другим пантрувати ворога.

Володя кілька разів прокидався, піднімав голову, прислухався. Все гаразд. З паровоза летіли іскри, гуркотіли колеса, відбиваючи свою одноманітну музику, — трах-тах-тах, трах-тах-тах, свистів прохолодний нічний вітерець. Поїзд мчав невтомно все далі й далі, і він засинав знову.

Його розбудила тиша. Ешелон зупинився. Крізь вузькі шпаринки у брезентовій халабуді пробивалося скупе сіре світло. Рум’янився край неба — наступав ранок.

— Де ми? — подала голос Таня.

Володя напружив зір і прочитав короткий готичний напис:

— Герліц… Ого! Починається Сілезія! Відмахали за ніч добрячий шмат дороги! Якщо і далі так їхатимемо, то незабаром опинимося в Польщі!

Ніби відповідаючи на гаряче бажання втікачів їхати якнайшвидше, паровоз подав протяжний гудок, випустив білу відпрацьовану пару і поволі рушив. Скрипнули гальма, заляскали буфери — і попливли назад станційні будівлі, численні ешелони на запасних коліях, гостроверхі дахи сплячого міста.

А коли, набравши розгону, поїзд пірнув у сизу ранкову імлу, що зависла над землею, Володя опустив брезент і сів поряд з Танею. Спати обом уже не хотілося.

Розділ шостий

1

Після страти поліцая Хомки Підмогильного ми зі Смольниковим відчули себе у відносній безпеці. Підступний ворог, що знав нас обох в обличчя і в першу-ліпшу хвилину міг виказати німцям, був ліквідований.

На якийсь час ми затаїлися. Що робитиме поліція? Шукатиме невідомих месників? Чи ніхто цією справою не буде цікавитися?

Обійшлося. Німців, мабуть, не дуже стурбувала загибель якогось там поліцая з "тубільців", а поліція не натрапила на наші сліди.

Ми кожного дня справно ходили на роботу. Смольников по визначених об’єктах розвозив хліб, не забуваючи "зекономити" одну або й дві хлібини для себе. А я супроводив Ціммермана в його поїздках по таборах, де він з притаманним йому чуттям і нюхом "виловлював" потрібних йому людей, яких потім Гольбах власноручно "обробляв" — розпитував про довоєнне життя, про те, ким був за Радянської влади і де працював, чи не був репресований сам або хто-небудь з родичів, в яких частинах Червоної Армії служив, як потрапив у полон тощо… У нього був свій перекладач, молодий польський фольксдойч Броніслав, але часто перекладати доводилося мені, бо Броніслав, прекрасний знавець німецької і польської, далеко гірше знав російську, а української не знав зовсім. Тому Гольбах, коли я був під рукою, кликав мене:

— Володья, переклади, бо ця свиня щось плутає…

Я перекладав, запам’ятовуючи всіх, з ким доводилося мати справу, а потім дома, вечорами, всі ці дані занотовував у загальному зошиті, що зберігався за вікном, під шматком цинкової бляхи, якою було покрите зовнішнє підвіконня. Смольников детально розпитував мене про все, що я чув, а потім з моїх слів робив свої записи на невеличких картках цупкого паперу і, вивчивши їх напам’ять, ховав у чималу бляшану коробку на горищі.

На моє запитання, що це дасть, адже ми не маємо змоги передати ці відомості за лінію фронту, він відповів:

— Для нас уже не таємниця, що Гольбах займається вербуванням диверсантів і розвідників… Як правило, це колишні карні злочинці, куркульські, непманські та поміщицькі синки, що довгі роки ждали свого часу, щоб відомстити Радянській владі за втрачені землі й капітали, це люди без якихось твердих політичних поглядів, які, рятуючи своє життя, згодні за шматок хліба і миску картопляного супу зрадити Батьківщину і свій народ… Рано чи пізно ми знайдемо шлях, щоб передати зібрані тобою про них відомості куди слід. Про це я подбаю!.. А ти уважно слухай кожного і запам’ятовуй!.. Звичайно, трапляються серед них і чесні люди, справжні радянські патріоти, і дуже важливо, щоб саме вони потрапили до таємних есесівських шкіл. Німцям з них ніякої користі, а нам — пряма вигода, бо при першій же нагоді вони з’являться в особливий відділ найближчої військової частини та ще й допоможуть виявити і знешкодити небезпечних шпигунів… Зрозумів?

— Зрозумів.

— Отже, вважай, що ти знаходишся на бойовому посту! Твоя інформація дуже цінна… А ще тобі одне дуже важливе завдання: вияснити, куди Гольбах відправляє цих людей, тобто де знаходиться школа диверсантів. А я тим часом шукатиму хлопця, котрий переправить ці дані до наших. Якщо ж не знайду, то сам піду через фронт…

Завдання було ясне, і про все, що я дізнавався від Ціммермана чи Гольбаха, а також від Броніслава, я негайно переповідав Смольникову, а найголовніше заносив до свого "журналу", як ми назвали мій загальний зошит. Моїй таємній діяльності сприяло і те, що незабаром Гольбах забрав мене до себе, а Броніслава віддав Ціммерманові. Тепер джерела інформації значно розширилися. Через мої руки почали проходити майже всі кандидати до шкіл диверсантів і шпигунів. Одного не міг я вияснити: куди Гольбах направляв цих людей? Всі мої старання в цьому напрямку ні до чого не приводили. Отже, виходило, що відомості мої однобокі, — я досить докладно знав біографії багатьох військовополонених і майже нічого не знав про їхню дальшу долю та використання їх німцями.

Що ж робити?

Я думав, прислухався, уважно придивлявся, сподіваючись заглянути у Гольбахові папери. Та все даремно! На столі у нього завжди був повний порядок — скло, набір олівців і ручок, стосик чистого паперу, календар… Різні циркуляри, листи, списки, розпорядження, накази він тримав у сейфі, якого при мені не відчиняв жодного разу.

На стіні, між сейфом і шафою для одягу, висіла акуратно зашторена карта. Я був певен, що там позначена лінія фронтів.

А ще на невеличкому столику біля вікна стояла шахівниця з розставленими на ній шахами. Я вже знав, що Гольбах — запеклий шахіст і навіть удень, в розпал роботи, бувало, підходив до столика і розв’язував або й сам компонував шахову задачу. Іноді він пропонував мені зіграти з ним партію.

Я нерідко вигравав, а коли програвав, то ніколи не здавався, поки він не оголошував мені мат. Гольбах сердився, але терпляче завершував партію, перекидав мого короля і, задоволено посміхаючись, казав:

— Володья, ти великий больван! — Він старанно вивчав російську мову і полюбляв слово "болван". — Але больван упертий. Як один осел. Класні шахісти, коли програють фігуру, здаються. А ти не здаєшся і цим проявляєш неповагу до мене...

— Я не проявляю неповаги до вас, — відповідав я, дивлячись не в очі йому, а на сизо-блідий шрам на переніссі, залишений кийком Жердіна. — Я сподіваюся, що ви допустите помилку — і я виграю.

— Больван! Я ніколи не допускаю помилок! — І він зарозуміло закопилював губу.

Найчастіше Гольбах любив грати з Броніславом, бо то був досвідчений шахіст. Іноді траплялося так, що вони залишалися у відділі після роботи і грали до ночі. І наступного дня Броніслав, хитро підморгуючи на кабінет шефа, мовчки, на пальцях, показував, скільки він партій виграв у нього...

Даремно ми сподівалися, що смерть Підмогильного пройшла непоміченою.

Вияснилося це так.

Смольников поставив переді мною завдання — знати все, що можна, про своїх шефів — Гольбаха і Ціммермана. Який денний розпорядок їхньої роботи? Де вони мешкають? З ким з наших людей зустрічаються поза роботою? Де мають явки?..

Він сподівався, що яка-небудь дрібниця може пролити світло на місцерозташування таємної школи шпигунів і диверсантів.

За Гольбахом слідкувати було важко: він майже завжди їздив на машині. Тому всю свою увагу я зосередив на Ціммерманові.

Дуже швидко я вияснив, що вечорами він часто навідується в один будинок у районі Сінного базару, несучи при цьому, як правило, більший чи менший пакунок під рукою.

Спочатку я подумав, що натрапив на слід таємної школи, та незабаром пересвідчився, що помилився. Причина цих відвідин була далеко простіша, тривіальніша — він закохався в одну легковажну жіночку, котра мешкала там, і не пропускав нагоди засвідчити їй свою прихильність…

Коли я розповів про це Смольникову, він похмуро усміхнувся:

— Небагато ти встиг.

Та одного разу Ціммерман, замість того щоб зайти до знайомого будинку, попростував далі, в напрямку Галицького базару. Потім звернув на Тургенєвську і неподалік від Полтавської зупинився, розшукав потрібний йому номер і несподівано для мене шуснув у підворіття того двору, де колись мешкали Смольников і Підмогильний.

Я остовпів. Було над чим задуматись.

Одно з двох: або ж Ціммерман якимось чином дізнався, що Смольников жив тут до війни, і тепер шукав підтверджень цьому, або ж, що було більш правдоподібним, брав участь у розслідуванні вбивства поліцая. Так, чи так — ниточка могла привести до нас…

Я причаївся в підворітті навпроти і довго чекав на шарфюрера. Він з’явився десь через півгодини і тим же шляхом рушив до Сінного базару. Йшов повільно, про щось роздумуючи, бо іноді мовби підкріплював свої роздуми мимовільною жестикуляцією.

Пересвідчившись, що він завернув до своєї знайомої, я поспішив додому і розповів про несподіване відкриття Смольникову.

— Ти не помилився? — перепитав стурбовано Іван Григорович і потер пальцями високий, з залисинами лоб. — Може, він заходив в інший двір? Адже ти був там усього два рази…

— Ні, не помилився, — відповів я. — Як можна не запам’ятати вищерблений ріг будинку і високі дерева в дворі?.. Ціммерман, Іване Григоровичу, побував саме там, де ви жили колись і де ми вколошкали того зрадника Хомку Підмогильного!

Смольников глибоко затягнувся тютюновим димом, трохи подумав, а потім рішуче промовив:

— Треба думати, що ці його відвідини, без сумніву, пов’язані з нами. Ціммерман щось винюхав. Отже…

Він зробив паузу.

— Отже, треба його негайно прибрати! — докінчив я його думку. — Чи не так?

— Так, — підвівся Смольников. — Поки він не вийшов на нас… Та й одним виродком стане менше у нашому прекрасному Києві! Він давно заслужив собі смерті! Ходімо! Не гаймося!

Надворі ми завернули в сусідній двір, де в підвалі, в запустілій, замерзлій кочегарці, зберігали в тайнику зброю. Смольников відчинив дверцята топки, глибоко запустив праву руку і подав мені наган і широкі рукавиці з кожушини.

Це був його винахід — стріляти з рукавиці: і нагана не видно, і пострілу майже не чути. Одна незручність — завелика рукавиця.

На вулиці повернули праворуч і попростували до Сінного базару. Холодний північний вітер бив нам просто в обличчя колючим снігом, але ми поспішали і майже не помічали його.

Всюди темно. Жодного ліхтаря, жодного освітленого вікна. Не було й перехожих, навіть патрулі не зустрічалися, — вважали, мабуть, за краще пересидіти морозяну хуртовину у затишному кутку.

Біля скверу я зупинився і показав на двері.

— Тут… Думаю, він ще не змотав вудочок. Лише вісім годин…

— Почекаємо, — сказав Смольников. — Робити нічого.

Ми відійшли вбік, так щоб було видно всю вулицю, і притулилися до стіни.

Мерзнути довелося довго. Лише десь о десятій з дверей виринула висока постать і попростувала прямо до нас.

Він?

— Ходімо назустріч! — шепнув Смольников. — Скажеш — поліція. І запитаєш, хто такий. Треба пересвідчитись, що це він…

Ми виступили з-за дерева й рушили назустріч незнайомцю, що, відстовбурчивши комір і затуляючи ним від вітру обличчя, швидко наближався. У мене в рукавиці на бойовому зводі наган, у Смольникова — пістолет. Вітер свище, як навіжений, і котить снігові хвилі вниз по вулиці, туди десь, аж до Галицької площі, але нам він попутний — іти легко.

Побачивши нас, незнайомець зупинився.

— Хто? — запитав по-німецьки стривожено.

— Поліція, — поспішив я заспокоїти його. — Караульний наряд… Робимо обхід своєї дільниці… А ви хто?

Ми наблизилися до нього майже впритул. Тепер навіть у темряві було видно блискучі халяви його чобіт, таке ж блискуче пальто-шкірянку з хутряним коміром, худе обличчя… Ціммерман!

— Він, — тихо сказав я і зразу вистрілив.

Постріл пролунав глухо… Ще глухіше скрикнув Ціммерман і, схопившись руками за груди, поволі, ніби роздумуючи — падати чи не падати, почав хилитися на лівий бік.

Смольников витягнув у нього з кобури пістолет, простягнув мені.

— Держи! Пригодиться! — І, приклавши пальці до шиї вбитого, щоб намацати пульс, прошепотів: — Готовий! Наповал!

— Тоді тікаймо! — сказав я.

Смольников заперечив.

— Ні в якому разі! Залишати труп не можна! Вранці його знайдуть — і німці розстріляють півквартал!.. Треба підшукати для нього надійну схованку.

Він відійшов на середину вулиці і почав ногами, а потім і руками розгрібати сніг.

— Що ви шукаєте, Іване Григоровичу?

— Каналізаційний люк… Десь тут має бути… Допоможи мені.

Я теж узявся за роботу. І мені пощастило: незабаром мої пальці ковзнули по круглій металевій кришці.

— Тут!

— Молодець, — похвалив мене Смольников і вийняв з кишені чималу шоферську викрутку. — Зараз ми її підчепимо!

Він підважив кришку, підняв і відкинув убік. З ями вдарило важкою каналізаційною задухою.

Ми притягли Ціммермана і без зайвих зволікань заштовхали головою в отвір люка. Він погуркотів по вмурованих у стіну залізних щаблях і важко плюхнувся в холодне багно.

Накрити кришку і нагребти на неї снігу — півхвилини.

Полегшено зітхнувши, я оглянувся. В пітьмі бовваніють похмурі, неосвітлені будинки, шумлять безлистим гіллям чорні дерева, свище, котить уздовж білої вулиці зимова хурделиця — наш вірний помічник. І жодної живої душі довкола!

— Ходімо! — шепнув Смольников. — До ранку хуртовина всі сліди занесе!

Ми ступили на тротуар і рушили в напрямку Сінного базару.

— Може, тепер візьмемося за Гольбаха? — спитав я. — Виберемо слушний час і…

— Ні, ні, — Смольников аж зупинився. — Про це не смій і думати! Це наше надійне прикриття, а головне, доступне для нас джерело інформації. І збір її — твоє завдання! Як тільки виявимо місцерозташування розвідувальних шкіл, я пошлю через фронт посланця… А до пращурів будемо відправляти інших — тим більше, що напхалося їх у Київ достобіса!.. Тікатимемо тільки тоді, коли помітимо щось підозріле…

Після цього я причаївся, уважно слідкуючи за тим, чи не впаде тінь підозри на нас зі Смольниковим. Однак нічого не помітив. Ціммермана шукали довго, але так і не знайшли. Замість нього призначили шарфюрера Цвеккера, рожевощокого, добродушного на вигляд товстуна років тридцяти п’яти.

2

Одного дня (було це наприкінці березня чи на початку квітня) Гольбах наказав мені дістати квітів. Наказ був вельми несподіваний, і я не знав, де їх можу роздобути.

— Приїздить дружина з донькою, — пояснив він. — Поїдемо зустрічати!

Трохи подумавши, я попростував на схили київських гір над Дніпром і між кущами на осонні швидко назбирав голубих, фіолетових та білих пролісків.

Радісний, збуджений, бездоганно поголений і напахчений дорогим одеколоном, Гольбах уже крутився в дворі біля машини.

— Молодець! — похвалив він мене, побачивши квіти. — Швидше сідай! А то запізнимося!

Він сам сів за кермо, і чорний блискучий лімузин виїхав з воріт, що охоронялися двома есесівцями.

Поїзд запізнювався, і нам більше години; довелося ждати на пероні. Всюди було брудно, сіро, після зими незатишно, але сонце вже щедро світило по-весняному, і я з приємністю відчував, як воно гріє і пестить моє обличчя. Весна вселяла в серце радісні надії: вірилося, що Червона Армія ось-ось розпочне наступ і він стане початком звільнення нашої землі від ненависного ворога. Я дивився на сонце, на ясне небо і мріяв про те, що знову сяду за штурвал літака…

Як це часто буває, коли довго ждеш, поїзд з’явився несподівано. Прогримкотівши на стрілках і проскреготівши гальмами, поволі підкотив до перону і важко зупинився. З вагонів зразу ж сипонули солдати й офіцери, що верталися з відпусток. У дверях показалося кілька жіночих капелюшків: до деяких офіцерів-тиловиків, що займали солідні посади в окупаційній адміністрації, поспішали їхні "фрау" та доньки.

Гольбах раптом зірвався з місця і голосно вигукнув:

— Ельзо! Єво!

На приступці одного з вагонів стояла, усміхаючись, білява, дещо розповніла жінка у світлому плащі й елегантному капелюшку, а з-за її плеча визирала дівчина років п’ятнадцяти. На плечі їй спадали дбайливо розчесані лляні коси, а голубенькі очиці з цікавістю поглядали на сіре громаддя вокзалу.

— Отто! — скрикнула жінка і простягла до Гольбаха руки.

— Татку! — почувся ніжний дівочий писк.

Я взяв два великі чемодани з жовтої шкіри і рушив слідом за штурмбанфюрером, його дружиною і донькою.

Коли сідали в машину, фрау Ельза ковзнула по мені поглядом і запитала чоловіка:

— Це твій лакей, Отто?

Гольбах усміхнувся.

— Це мій перекладач, дорога. Ти ніяк не звикнеш, що в армії лакеїв немає.

— То він знає німецьку?

— І досить пристойно.

— Он як! — здивувалася фрау Гольбах і пильно глянула на мене. — Як же тебе звати, юначе?

— Володимиром.

— А-а, Вольдемар… Гарне ім’я!

Вона зверталася до мене, як до собаки, що належала їй або комусь із членів її сім’ї, і дивилася на мене, як на корисну річ, яку зручно завжди мати під рукою.

— І він так схожий на німця! — втрутилася в розмову Єва. — Просто дивно…

Хоча в мені все кипіло від обурення, я опустив очі, щоб не засміятися, бо мені здалося, що і мати, і дочка свято увірували в те, що ощасливлюють мене і своєю увагою, і порівнянням з німцем.

Не знаю, що б вони ще говорили про мою персону, але Гольбах завів мотор і натиснув на акселератор.

Сильна машина швидко промчала нас по майже безлюдних центральних вулицях міста і зупинилася на Печерську, біля одноповерхового будинку на високому цоколі, де мешкав Гольбах.

Почувши скрип гальм, з дверей вискочив вартовий, здоровань-есесівець Катце. Ми з ним занесли чемодани в передпокій, і Гольбах відпустив мене, сказавши, що сьогодні я можу бути вільний до самого вечора.

3

У перших числах травня мені дуже пощастило — я приніс відомості, за які Іван Григорович розцілував мене, мов рідного сина.

Було це так.

Одної суботи, коли закінчився робочий день, Броніслав запропонував мені зіграти в шахи. Ми сіли в залі для засідань. Надворі стояло тепле весняне надвечір’я, і яскраве сонячне проміння сліпучими потоками вливалося в розчинені вікна разом з пахощами буйно квітуючих каштанів.

Перед нами на столі стояли старі, дерев’яні, з облізлою фарбою шахові фігури, і ми поринули в гру. Я десь помилився і почав програвати. Мій король застряв у центрі, важким фігурам не було ходу, діяв один ферзь, та й за ним суперник розпочав справжнє полювання.

У цей час у двері заглянув штурмбанфюрер Гольбах. Його обличчя розпливлося в усмішці.

— А-а, голубчики, ось ви де!.. А у мене якраз руки сверблять… Хто вилітає?

— Уже вилетів, — сказав я, показуючи на дошку. — Ще два — три ходи…

— Е-е, Володья, твоє становище безнадійне!.. Капабланка на твоєму місці давно б здався! — вигукнув Гольбах.

— І я здаюсь…

Сміючись, я підняв руки догори і звільнив місце, на яке зразу сів шеф.

Броніслав розставив фігури — і гра між ними почалася. Перші три чи чотири ходи гравці, як завжди, зробили блискавично. Потім почали задумуватись. Я стояв збоку і з цікавістю спостерігав за дебютом, бо обидва вони були в цьому ділі мастаками.

Десь після десятого ходу, коли на дошці почала вимальовуватися складна ситуація, Гольбах раптом сердито відкинувся на спинку стільця.

— Тьху, якою гидотою доводиться грати! Не фігури, а потвори якісь! Аж в очах рябіє! — і, витягши з кишені ключа, звернувся до мене: — Володья, сходи в кабінет — принеси мої шахи, а то, чого доброго, програю… Ця польська свиня Броніслав, не зважаючи на те, що перед ним шеф, тисне та й тисне, мовби справді збирається виграти!..

Гольбах, коли був у настрої, іноді дозволяв собі з підлеглими іронічний тон, що межував з панібратським.

Броніслав, красивий, але якийсь блідий і тихий юнак, сумно усміхнувся, бо давно звик, що Гольбах напівсерйозно-напівжартома

називає його польською свинею. А я ледве стримався, щоб не виявити раптової схвильованості, що охопила мене. Зараз я уперше за півроку опинюся сам у кабінеті шефа! Невже це той шанс, якого я так довго ждав?

Всі співробітники відділу вже розійшлися, вартові, користуючись відсутністю начальства, дихали свіжим повітрям на подвір’ї та на вулиці, і мої кроки лунко прозвучали під високим склепінням безлюдного коридора.

Я відімкнув двері і, зайшовши до кабінету, залишив їх напіввідчиненими, щоб було чути, коли хто-небудь ітиме по начищеному до блиску паркету.

Кабінет виходив вікнами на захід, і в ньому зараз, як і в залі, панувало малиново-оранжеве буйство сонячного проміння.

З калатаючим серцем я швидше підійшов до протилежної стіни і відсунув штору. Там висіла адміністративно-політична карта Східної і Центральної Європи довоєнного часу. Як я й думав, на ній червоними прапорцями, приклеєними до тоненьких шпильок, було позначено лінію фронту.

Та не вона, ця лінія, мене зацікавила.

Я відразу помітив кілька інших, синіх ліній, що відходили від Києва на захід і на схід. Одна з них, західна, впиралася у Варшаву та в ледь помітне, незнайоме мені містечко Сулеювек поблизу польської столиці, а східні з’єднували Київ з Полтавою, Харковом та містечком Волновахою на Донбасі.

Все це навело мене на роздуми, але конкретно нічого не говорило. Лінії могли означати хтозна-що…

Я зашторив карту і попрямував до вікон, де стояли шахи. І тут раптом мій погляд упав на великий перекидний календар на письмовому столі Гольбаха, поряд з двома телефонами. Спочатку я не зрозумів, що привернуло в ньому мою увагу, і, тільки ступивши кілька кроків, здогадався: завтрашнє число в обрамленні написів.

Я нахилився і прочитав:

"Особливе завдання:

28. IV.1942 — відправлено у Варшаву 12 чоловік (всі — офіцери).

30. IV.1942 — у Полтаву Візерові — 7 чоловік.

6. V.1942 — у Волноваху Локкертові — теж 7 чоловік.

Про виконання доповісти безпосередньо самому полковникові Гейнцу Шмальшлегеру в штаб "Валлі" 7.V.42 о 9 годині ранку".

На мить я занімів з несподіванки. Позначки на карті і назви міст на календарі збігаються. Отже, там школи?.. А Сулеювек підкреслено двома рисками — невже штаб?..

Схвильований, переповнений радістю, не затримуючись більше ні хвилини, я схопив шахівницю з шахами, вийшов з кабінету, замкнув двері і швидко попростував до зали.

А ввечері, коли про все це розповів Смольникову, він, уважно вислухавши, раптом міцно обняв мене і поцілував у лоба і в щоки.

— Володько! — вигукнув, притискуючи до грудей. — Та чи ти розумієш, що приніс? Ні, не розумієш! Адже тепер ми знаємо міста, де розташовані фашистські школи шпигунів і диверсантів! Я не сумнівався

— вони у Варшаві, Волновасі, Харкові і Полтаві!.. Безперечно, є вони і в деяких інших містах, бо смішно було б думати, що ворог обмежився тільки цими школами. А той факт, що ти виявив їх чотири, говорить про те, що відділ Гольбаха постачає "матеріал" лише їм. Однак і цього немало! До того ж щось важливе знаходиться в містечку Сулеювек під Варшавою. Чи не сам штаб "Валлі", про який ідеться в записах штурмбанфюрера? Чи не там слід шукати полковника Гейнца Шмальшлегера, котрий грає в усій цій історії ніяк не останню скрипку? Навпаки, якщо зважити на слово "самому", то грає він першу скрипку, тобто очолює той шпигунський центр!..

— Що ж із цього виходить?

— А виходить те, що ці відомості ми повинні передати через фронт нашим розвідорганам.

— Радіо у нас немає.

— У мене є один добрий хлопець. Теж шоферує на хлібозаводі, мій напарник. Із оточенців. Звати Віктором. Старший сержант. Про тебе він знає, я говорив йому. Тепер і ти знаєш… Якщо зі мною що-небудь трапиться, зв’яжешся з ним! Є в мене й інша думка — піти самому.

— Вам самому? Чому? — здивувався я.

— Бачиш, не кожному там повірять…

— А вам?

— Я знаю особисто багатьох відповідальних людей. Мене теж знають. Я установлю контакт і повернуся назад, а тоді вже можу посилати когось іншого…

— Зрозумів. А як же я?

— Ти залишишся тут! Твоє місце — у відділі штурмбанфюрера Гольбаха! Що б зі мною не сталося, ти повинен залишатися на місці і робити своє діло! Якщо Вікторові чи мені пощастить добратися до своїх, про тебе знатимуть і на зв’язок пришлють людину… Запам’ятай пароль: "Чи ви не скажете, як мені знайти лікаря Ступака?" Ти на це маєш відповісти: "Ні, не скажу, але я сам хотів би його побачити…" Запам’ятати легко, бо йдеться про відому тобі — і тільки тобі — людину. До речі, такий же пароль я дам і Вікторові. Щоб ти знав.

— Запам’ятаю, — відповів я. — От тільки ще одно мені не ясно…

— Що?

— Ви підете за лінію фронту. А з роботою ж як? Відразу запитають, де ви поділися.

Іван Григорович хвилину подумав, а потім, обнявши мене за плечі, сказав:

— Не хвилюйся. Щось придумаємо. Я ж не завтра йду. Швидше всього — звільнюся по хворобі. Допустимо, почав утрачати зір. От тобі і поважна причина… А втім, подумаємо, як краще зробити…

4

Все сталося раніше, ніж ми думали, і зовсім не так, як сподівалися.

Днів через три чи чотири після нашої розмови Смольников не повернувся ввечері додому. Я не дуже хвилювався, бо таке іноді траплялося, — він підмінював напарника, котрий по якійсь причині не міг вийти на роботу.

Однак ранком, коли я, поснідавши, спустився вниз і вийшов на вулицю, дорогу мені раптом перетнув незнайомець — юнак років двадцяти двох, міцний, головатий, з розпатланим чорним чубом.

— Володя Булатович? — спитав він мене тихо.

Я внутрішньо напружився. Звідки цей незнайомець знає мене?

— Так, але з ким…

— Ти не скажеш, як знайти лікаря Ступака?

"Ага, от воно що!.. Дуже ж скоро з’явився посланець від Івана Григоровича!" — подумав я, а вголос відповів:

— Ні, не скажу, але я сам хотів би його побачити…

Незнайомець полегшено зітхнув і простягнув руку.

— Віктор. Будемо знайомі.

У моє серце закралася неясна тривога. Щось із Смольниковим?

— Що трапилося, Вікторе? Де Іван Григорович?

— Заарештований.

— Заарештований? — вигукнув я.

— Тс-с-с… Тихо!.. Прийшов я вранці, щоб змінити його, а мені кажуть: "Забрали твого напарника. Саме вантажив хліб, як на подвір’я в’їхала машина. З неї вилізло двоє, відразу кинулись до нього, схопили, потягли".

Я був приголомшений. Відчув, як неприємний холодок війнув попід серцем.

— Куди ж його повезли? Де він може бути зараз?

Віктор цупкими шоферськими пальцями розкуйовдив чуприну, глянув на зелені дерева у Золотоворітському сквері.

— Не знаю… Хоча…

— Ну!

— Маю одну думку… Мені сказали, ця машина, на якій повезли Івана Григоровича, мала емблему німецького повітряного флоту — Люфтваффе… А вчора вночі на аеродромі вибухнув транспортний літак. При цьому загинув пілот і два механіки. Кажуть — диверсія. Ведеться слідство. Хапають усіх, на кого впала підозра. Оскільки Іван Григорович якраз тоді працював і двічі відвозив на аеродром хліб, забрали і його.

— Ти так думаєш? Що ж робити?

— Дізнавшись про все це, я вирішив попередити тебе… Тобі треба тікати!

— А тобі?

— І мені теж.

— А як же виручити Івана Григоровича?

Віктор подивився на мене, як на дивака.

— Виручити? Ну, знаєш… У їхні руки попався — вважай, що пропав навіки.

Його слова обпекли мене вогнем.

— Ми повинні щось придумати!

— Що ж тут придумаєш? Тобі самому перш за все треба замести за собою слід, а вже потім думати, як допомогти Смольникову. Якщо маєш дома щось узяти, біжи! Я почекаю за сквером. — І він показав на машину-будку, що стояла в тихому провулку. — А якщо ні, ходімо зразу. Час не жде! Та й перехожі появилися — нічого нам тут стовбичити!

Віктор мав рацію. Я піднявся до себе в кімнату, взяв зошит із записами, потім заглянув до нашого тайника в котельні і витягнув два пістолети. "Ну, здається, все. Сюди я більше не повернуся… Що подумає Лідія Василівна? Ми так її і не розкусили — слідкувала вона за нами чи ні?" — промайнуло в голові.

Хоча йшов я повільно, серце билося прискорено. Це не жарт — розгулювати вулицями з двома пістолетами в кишенях і зошитом, за який Гольбах власноручно тричі розстріляє!

Згадавши про Гольбаха, я подумав, що на роботу сьогодні вже теж не заявлюся. Там, безперечно, дізнаються про арешт Смольникова. Ото зчиниться переполох!.. Уявив собі, як Гольбах у першу хвилину остовпіє з несподіванки, що в нього під боком півроку жив і працював не простий собі хлопчина, а, як він у думці назве, більшовицький агент. Потім ошаленіє — білі очі округляться від люті, на переніссі, від напруги, ще дужче засиніє шрам, а тонкогубий рот вивергне прокляття.

Раптом мене пронизала несподівана думка, освітила мов блискавка мій збаламучений мозок. Чекай! А що, як використати для звільнення Івана Григоровича штурмбанфюрера Гольбаха?

Я аж зупинився. Це ж ідея!

Викрасти фрау Ельзу і Єву, а потім запропонувати штурмбанфюрерові обміняти їх на Смольникова! Га? Він, безперечно, погодиться на це, бо іншого вибору у нього немає. Єдиний сумнів — чи зуміє він добитися видачі йому в’язня?

Простота плану вразила мене, і я поспішив на протилежний бік Золотоворітського скверу, де стояв автофургон для перевезення хліба.

— Що сталося? — запитав Віктор, помітивши мою схвильованість.

Я заліз у кабіну, засунув йому в кишеню парабелум, а потім розповів про щойно виниклий у мене намір викрасти дружину й дочку шефа.

Вислухавши уважно, Віктор подумав і, серйозно подивився на мене, сказав:

— А що? Це в принципі можливо! Тільки є деякі вузькі місця…

— Які?

— Ну, приміром, де переховати жінок? Як сповістити про все це Гольбаха? Як провести обмін?.. Треба добре обміркувати!

На знак згоди я мовчки хитнув головою.

5

До будинку на Печерську, де жив Гольбах, ми під’їхали рівно о десятій годині. Це був час, коли дома могли застати лише жінок та есесівця-охоронця.

Не глушачи мотора, Віктор дав мені пакунок з печивом, і я попростував до дверей.

Вулиця була безлюдна, якщо не рахувати двох чи трьох випадкових перехожих. Сонце вже піднялося височенько і тисячами блискучих зайчиків відбивалося у шибках вікон і в зеленому листі молодих каштанів.

Чи хвилювався я? Безперечно. Коли постукав і почув у відповідь "герайн" (ввійдіть), то відчув, як у мене пересохло в роті. Я потягнув на себе двері — і опинився у чималій світлій прихожій. Праворуч, біля вікна, стояв столик. Прямо — великі білі двері до вітальні. Ліворуч — сходи вниз, до підвальних приміщень.

З-за столика мені назустріч підвівся Катце.

Привітавшись, я запитав:

— Фрау Ельза та фройляйн Єва дома?

— Дома одна фройлян Єва. А ти приніс хліб?

— Ні, печиво. Вчора гер штурмбанфюрер наказав роздобути. До речі, він на роботі? — Те, що фрау Ельзи не було дома, спочатку занепокоїло мене, але потім я подумав, що одної дочки як заложниці буде цілком достатньо.

— Безперечно.

Я поставив пакунок на стіл і в ту ж мить направив пістолет есесівцю в живіт.

— Руки вгору!

Катце дурнувато закліпав очима, поволі підвів руки.

— Майн гот! Що це значить?

— Якщо хочеш жити, мовчки виконуй мої накази! — сказав я. — Крім Єви, в квартирі більш нікого немає?

— Немає.

— Тоді повертайся і йди в підвал! Та швидше!

Катце слухняно повернувся і швидко почимчикував униз.

Стрілянина могла б наробити переполоху, тому я замкнув його в одній із темних комірчин і наказав мовчати, поки не прийде Гольбах.

Після того кинувся наверх.

Єва сиділа у залитій сонячним промінням вітальні на канапі, підібгавши під себе ноги, і читала книжку. Побачивши мене зі зброєю в руці, миттю зблідла, тихо ойкнула. Книжка упала на підлогу.

— Фройляйн, не бійся, — заспокоїв я її. — Я не маю наміру вбивати тебе. Навпаки, ти житимеш, але при одній умові…

— Якій? — прошепотіла на смерть перелякана дівчина.

— Бачиш, СД чи гестапо заарештувало мого батька. Я хочу визволити його, тому заарештовую тебе! Потім запропоную штурмбанфюреру, твоєму батькові, обмін. Він виручає мого батька, а я повертаю йому дочку…

— А якщо він не зможе визволити твого батька?

— Тоді ти теж… розпрощаєшся з життям.

Я зовсім не був упевнений, що у мене підніметься рука на цю дівчину, але я в той час мусив так сказати.

— Мій боже! — прошепотіла Єва. — Що я маю зробити?

— Передусім сідай до столу, візьми ручку і напиши батькові такого листа…

Я почекав, поки вона взяла папір і ручку. Потім почав диктувати:

"Любий тату!

Трапилась жахлива, нечувана річ. Мене схопили партизани і тримають як заложницю. Вони обіцяють відпустити лише при тій умові, якщо ти доб’єшся звільнення одного чоловіка, заарештованого гестапо чи СД.

Молю тебе, благаю, врятуй мені життя!

Твоя Єва".

Я заховав записку в кишеню і сказав:

— Тепер візьми теплий одяг, склади його в сумку і разом зі мною виходь на вулицю. Там стоїть машина, ми сядемо в неї і поїдемо. Щоб знала — стріляю без попередження! Так що будь розумною! Без ніяких фокусів! Зрозуміла?

— Зрозуміла.

Взяти вовняну кофту і легке літнє пальто було ділом двох хвилин. Після цього ми з Євою вийшли на вулицю. Я відчинив задні дверцята і, переконавшись, що поблизу нікого не видно, надав своєму голосові суворості:

— Лізь у будку! І сиди там тихо!

Дівчина покірно виконала мій наказ. Я замкнув дверцята.

Підійшов Віктор. Спитав:

— Все в порядку?

— Так. Роби, як домовилися! Якщо нас зі Смольниковим не буде протягом двох днів, дівчину відпусти, а сам тікай!

Ми потиснули один одному руки, і машина рушила…

6

Рівно через годину — цього Вікторові було досить, щоб виїхати з міста, — я зайшов до Гольбаха. В моїй кишені лежав на бойовому зводі пістолет.

— Що трапилось, Володья? — Гольбах незадоволено глянув на мене поверх окулярів, якими він користувався тільки тоді, коли читав або писав. — Ти бачиш, я дуже зайнятий!

Я щільно причинив за собою двері і підійшов до столу.

— Гер штурмбанфюрер, справа абсолютно невідкладна. Вислухайте мене!

— Ну, що там? Тільки якнайкоротше!

Я витягнув із кишені Євиного листа і, розгладивши його долонею, мовчки поклав на товсте блискуче скло стола.

— Що? — підскочив Гольбах, прочитавши перші два рядки. — Які партизани? Де вони?

Лице його сполотніло. А очі знову прикипіли до аркуша паперу.

— Неймовірно! Майн гот! Неймовірно!.. Де ти взяв цього листа, Володья?

— У вас на квартирі, гер штурмбанфюрер, — спокійно відповів я. — Єва написала його під мою диктовку.

— Тобто… — він раптом безтямно заморгав очима. — Ти хочеш сказати, що ти і є той партизан, котрий схопив Єву?

— Саме це я й хочу сказати, гер штурмбанфюрер.

Він вирячився на мене, обличчя почало наливатися кров’ю, шрам на носі посинів, а рука мимоволі потяглася до електричного дзвінка, вмонтованого в стіл.

— Але ж я накажу повісити тебе, собако!

— Спокійно, гер штурмбанфюрер! Ви, напевне, забули, чий лист перед вами і що загрожує вашій доньці! — Я підвищив голос: — Якщо з моєї голови впаде хоч волосина, ви ніколи більше не побачите Єви, гер штурмбанфюрер! Це вам зрозуміло, сподіваюсь?

Він опустив руку. Важко дихав. Гнів і розпач охопили його, поперемінно відбиваючись на змертвілому обличчі.

— Доннер веттер! — він витягнув картату хустинку і витер на лобі холодний піт. — Зрозуміло… Безперечно, зрозуміло… Бідна Єва… Дитя моє єдине!.. Що я скажу Ельзі?.. О мій боже!

Поволі лють і гнів поступалися місцем розпачу і відчаю. Штурмбанфюрер, врешті, до кінця збагнув, яка смертельна небезпека нависла над його дочкою. Він раптом згорбився, поволі опустився на стілець і охопив голову руками. Погляд його був безтямним.

— Гер Гольбах, я даю вам прекрасну можливість врятувати Єву, — промовив я тихо з наголосом на слові "врятувати".

— Яку? — він підвів голову.

— Вас вразила перша частина Євиного листа, і ви не надали значення другій. А там пишеться, що ви можете визволити з пазурів гестапо одного чоловіка і замість нього одержати свою дочку, живу і неушкоджену.

— Кажи толком — хто цей чоловік?

Я сів на стілець насупроти свого колишнього шефа, полегшено промовив:

— Отак би зразу, гер штурмбанфюрер… Тепер вислухайте мене уважно… Ціммерман влаштував мого батька Івана Григоровича Булатовича водієм на хлібозавод. Одним з об’єктів, куди батько возив хліб, був аеродром на Солом’янці. Вчора чи позавчора там згорів літак і загинули три льотчики. СД чи гестапо заарештувало цілий ряд людей, котрих підозрюють у диверсії. Вчора був заарештований і мій батько. Заарештований безпідставно. Ви маєте… Ви мусите розшукати його —

гадаю, це для вас не так складно — і визволити. Тобто забрати його до себе, а потім обміняти на Єву… Вам зрозуміло?

— Цілком. А якщо не віддадуть мені твого батька?

— Тим гірше для вас… і особливо для Єви!

— Як же ти мислиш собі провести обмін? Де він відбудеться? Коли?

— Хай це вас не турбує… Скажу тільки, що часу ви маєте не багато — обмін повинен відбутися сьогодні. Або завтра не пізніше дев’ятої години вечора.

— Де ж я тебе знайду?

— Мене не треба шукати. Я буду весь час тут, біля вас…

Гольбах трохи оговтався від шоку і з цікавістю запитав:

— Скажи мені, ти придумав це все сам?

— Ні, не сам. Мені допомагають товариші.

— Гм… Я доберуся до вас! Можеш бути певен — доберуся!..

— Можливо. Але спочатку подумайте про Єву! Вона сподівається, що ви зробите все, щоб визволити її.

— Я тільки про це й думаю! Прокляття!

Він раптом швидко підняв телефонну трубку. Та ще швидше я вихопив з кишені пістолет і направив йому в груди.

— Гер штурмбанфюрер, киньте дурні жарти! Одно слово — і я стріляю!

Гольбах отетеріло подивився на блискуче дуло і поволі почав бліднути. Потім замахав вільною рукою.

— Володья, ти неправильно зрозумів мене. Я хочу зв’язатися з СД і вияснити, чи справді твій батько заарештований і де він зараз знаходиться.

— Гаразд, — погодився. — Говоріть!.. Але ще й ще раз добре подумайте, що для вас важніше — врятувати Єву чи знищити мене!

— Я це розумію, будь певен… Безперечно, я вибираю Єву… А з тобою я коли-небудь зумію поквитатися! Тож заховай свою пукавку і не лякай мене, а я тебе, поки не визволю дочку, і пальцем не зачеплю!

Звичайно, це було розумно, і я, заховавши пістолет, опустився на стілець.

Тим часом Гольбах, з ненавистю і острахом поглядаючи на мене, підніс трубку до вуха.

— Алло! Алло!.. Фройляйн?.. Зв’яжіть мене з капітаном Малькомесом… Негайно! — І через кілька секунд: — Капітан Малькомес?.. Хайль Гітлер!.. Говорить Гольбах… Маю до тебе діло, Фріц… Яке?.. Зараз скажу… Мені стало відомо, що у тебе неприємності… Звідки?.. Ну, бачиш, ми на такій службі, щоб усе знати… Так, так… Заарештував?.. Сімнадцять чоловік?.. От якраз вони мене і цікавлять… Власне, не всі, а тільки один з них — Іван… Булатовітш… Ти не пам’ятаєш? Подивись, будь ласка, в список… Він має бути… Шофер, що доставляв у аеродромну кантину хліб… Є?.. От і добре… Ти вже його допитував?.. І що ж він каже?.. Все заперечує?.. Цього і слід було сподіватися, бо всі вони починають говорити тільки тоді, коли

перепустиш їх через м’ясорубку… Ще не перепускав?.. Тим краще… Бо мені він потрібен живий і здоровий… Що?.. Ну, я тебе прошу… Зроби ласку Фріц… Дуже потрібен… Я приїду — все розповім… Це не телефонна розмова… Що?.. Дякую… Зараз їду… — І він натиснув кнопку дзвінка.

Я не пропустив жодного слова. Отже, Смольников, як ми з Віктором і сподівалися, живий… Зрозумівши, що Гольбах має зараз їхати на аеродром, я сказав:

— Гер штурмбанфюрер, поїдемо разом. Тільки одна умова: ні ви, ні шофер не повинні брати з собою автоматів.

— А пістолети?

— Пістолети можна. З них далі як на п’ятдесят кроків не влучиш, а це буде дуже важливо при обміні.

— З нами замість шофера поїде Цвеккер. Шоферові я не довіряю, а хотів би всю цю історію зберегти в таємниці.

— Мабуть, не пощастить… Знає ваш денщик, якого я зачинив у підвалі, знатимуть Цвеккер і капітан Малькомес… Дізнаються інші…

Гольбах лютим поглядом зміряв мене з ніг до голови.

— Занадто ти розумний, хлопче. Ти хочеш не тільки визволити свого батька, а й запроторити мене на фронт? Щоб мене розжалували до рядового і послали під кулі? Цього ти хочеш? Не вийде!..

— Як знати? Може, й вийде, — сказав я. — Однак не будемо сперечатися — життя покаже…

В цю мить розчинилися двері і ввійшов Цвеккер. Клацнув закаблуками, викинув наперед руку, гаркнув:

— Хайль Гітлер!

— Хайль! — недбало відповів Гольбах і наказав: — Цвеккер, приготуй машину — поїдемо втрьох на аеродром… Шофера не брати!

— Яволь, гер штурмбанфюрер! — клацнув закаблуками Цвеккер і, з натугою повернувши своє огрядне черево на сто вісімдесят градусів, вийшов.

— Ходімо і ми! — підвівся Гольбах і люто вилаявся: — Прокляття! Грім і блискавка!

7

Перед одним з колишніх приватних будиночків на Чоколівці, що тепер був обнесений щільною дротяною загорожею, Цвеккер загальмував.

Гольбах вийшов з машини, обсмикнув зім’яту уніформу і попростував до воріт, де стовбичив розімлілий від спеки вартовий.

Цвеккер схилився на сидіння і зразу ж задрімав. А мені було не до сну. З самого ранку я жив у страшенній нервовій напрузі, якій, здавалося, не буде кінця. Думав про те, чим закінчиться моя затія із визволенням Смольникова. Погодиться Гольбах вирятувати його із лабет СД, а потім без хитрощів провести обмін чи в останню хвилину проявить характер і, як справжній фанатик націонал-соціалізму, пожертвує дочкою "в ім’я фюрера і Великонімеччини"? Чи застосує яку-небудь хитрість? На це він мастак!

Поки що все складається нормально, але вірити Гольбахові не можна. Звичайно, страх за життя дочки зв’язав йому руки, змушує його поспішати. Однак треба бути весь час пильним, бо маю діло з досвідченим ворогом, котрий не пропустить нагоди використати твою найменшу помилку і схопити тебе мертвою хваткою за горло.

Коли б не страх за дочку, з якою садистською радістю піддав би він мене найстрашнішим тортурам!

Такі думки заполонили мене всього. Ні про що інше думати не міг.

Тим часом сонце стало в зеніті й пекло немилосердно. Хоча дверцята машини були відчинені, протягу не відчувалося. На круглому червоному обличчі Цвеккера висіявся рясний піт, що стікав по шиї за комір.

Я довго і нетерпляче поглядав на ворота, на цегляні стіни будиночка. Що там? Які розмови точаться? Чи не вирішує Гольбах з Малькомесом схопити мене і силою вирвати зізнання про те, де знаходиться Єва?

Раптом хвіртка розчинилася, і я полегшено зітхнув. З неї вийшло двоє — Гольбах і Смольников. У Івана Григоровича на руках блискучі сталеві наручники. Під лівим оком — синець.

Побачивши в машині мене, не здивувався. Мабуть, вважав, що і я заарештований.

— Здрастуй, Володю! — привітався коротко і сів на переднє сидіння, поряд з Цвеккером.

— В місто! — наказав Гольбах.

Спочатку всі мовчали. Машина підстрибнула на розбитому брукові і з торохтінням і деренчанням помчала Повітрофлотською мимо

Солом’янського кладовища і колишнього артилерійського училища вниз до Брест-Литовського шосе. Там Гольбах спитав мене:

— Праворуч? Ліворуч?

"Праворуч" — означало в місто. "Ліворуч" — на виїзд із нього.

— Ліворуч, — відповів я. — За Київ!

Смольников повернувся до мене.

— Куди нас везуть?

— Якщо відповісти коротко, Іване Григоровичу, на волю.

— На волю? — не повірив він. — Як це?

— Дуже просто. Ми з Віктором викрали Гольбахову доньку Єву і тепер обміняємо її на вас.

— Хіба ти не заарештований?

— Ні, не заарештований. Більше того, я озброєний, а Віктор жде нас в умовленому місці...

Обличчя Смольникова проясніло. В його чорних, завжди суворих очах зажевріла радість. Він стримано похвалив нас:

— Молодці! Ви зробили майже неможливе, — і тут же перейшов на інше: — До речі, якщо Гольбах згоден на обмін, то чому він не зніме з мене наручників?

Я переклав ці слова штурмбанфюреру. На що він відповів:

— Не зараз… Чим я гарантований, що ви не накинетесь на нас? Ми їдемо хтозна-куди, тож мушу подбати про нашу з Цвеккером безпеку… Ключі від наручників я віддам лише тоді, коли побачу Єву… До того ж мушу попередити, що обставини обміну визначатиму я, оскільки, як ти можеш пересвідчитись, за мною не їде охорона.

Я глянув у заднє віконце. Справді, шосе було пустинне, ніхто за нами не їхав. Отже, Гольбах не кривив душею. Видно, сьогодні він поставив за мету одне — визволити Єву. І ради цього йшов на певний риск. Однак я твердо сказав:

— І все ж обміном керуватиму я! І без вибриків!

Ми виїхали за Київ. Обабіч шосе зеленими стінами звівся старий і густий надірпінський бір. Під колесами монотонно шурхотів асфальт. Нам назустріч вряди-годи проїжджали легкові й вантажні машини.

Я наказав Цвеккерові їхати повільніше. Десь тут на нас мав ждати Віктор, і я боявся пропустити умовний знак — соснову гілляку, покладену на обочині дороги.

Так ми проїхали кілометрів два, і я раптом, несподівано навіть для самого себе, вигукнув:

— Стій!

Машина з’їхала на обочину і зупинилася. Неподалік на траві лежала чимала соснова гілка, зламаним кінцем вказуючи на лісову доріжку.

— Гер штурмбанфюрер, — сказав я, — ми приїхали. Якщо ви не хочете ризикувати життям дочки і власним життям, раджу виконувати мої накази безвідмовно і точно.

— Я згоден, — нахилив голову Гольбах. — Слухаю твої накази, Володья.

Він навіть не усміхнувся.

— Зараз я виведу на узлісся Єву. За моїм сигналом ви відпускаєте мого батька, а я відпускаю вашу дочку. Ключ від наручників прошу віддати мені!

Гольбах поглядом зміряв відстань до лісу і, сказавши "гут", простягнув мені ключ.

Віктора я знайшов відразу.

— Ну, що? — спитав він нетерпляче.

— Все гаразд. Смольников тут!

— Отже, випускати дівчину?

— Звичайно.

Автофургон стояв у густих заростях метрів за двісті від дороги. Я відчинив дверцята. Єва злякано скрикнула.

— Не бійся. Зараз зустрінешся з батьком... Ходімо!

Ми вийшли на узлісся, і я махнув рукою.

Побачивши, що Смольников рушив від машини, я відпустив дівчину, і вона, все ще не вірячи, що вільна, швидко перестрибнула через канаву і пішла йому назустріч...

Обмін відбувся.

Я ледве встиг відімкнути замки наручників і обняти Смольникова, як на шляху заревів мотор і чорний лімузин, набираючи швидкість, помчав у бік Києва…

Розділ сьомий

1

Монотонно цокотіли колеса вагонів на стиках рейок, лунко лопотів під вітром важкий брезент. Під ним, у кузові машини, було напівтемно й душно. Сонце звернуло з полудня й пекло немилосердно. Хотілося пити.

Таня дістала з рюкзака морквину, обчистила ножем, розрізала навпіл, дала половину Володі і, відкусивши шматочок, запитала:

— Що ж далі? Зустрілися ви ще хоч раз із Гольбахом?

— Ні, не зустрілися. У Київ ми більше не повертались… З будки взяли по хлібині і зразу ж попростували до Дніпра. Смольников вирішив, що ми повинні йти до лінії фронту, перетнути її і розповісти командуванню те, про що дізналися в окупованому Києві. Адже відомості були важливі!

— Ну, і дійшли?

— Не знаю, як мої супутники — Смольников і Віктор, а мені не пощастило. На Дніпрі, коли вночі переправлялися з допомогою невеличких саморобних плотиків, на які поклали одяг і зброю, я загубив їх. Течія знесла мене, і скільки я потім не шукав своїх друзів — не знайшов.

— І більше не зустрічав?

— Ні. Як у воду впали… Два дні, поки не з’їв хлібину, блукав я по очеретах та заростях верболозу, шукав, та все даремно… Тоді вирішив сам пробиватися на схід. За Десною, яку переплив так, як і Дніпро, несподівано натрапив на трьох чи чотирьох поліцаїв, котрі поверталися з якогось села, обтяжені здобиччю. На підводі у них, як згодом виявилося, чого тільки не було: печений хліб, сало, діжечка маринованих опеньків, лантух картоплі, глечик меду і навіть сулія самогону. Видно, добре попатрали якогось дядька… А може, й не одного…

Вийшовши з-за кущів, я зіткнувся з ними віч-на-віч і зразу ж кинувся назад.

— Стій! — загорлопанили вони. — Стій!

Над моєю головою цьохнуло кілька куль. Я оглянувся. Два здоровані у чорних мундирах і з рушницями в руках перли щодуху, не вибираючи дороги.

Я зрозумів, що не втечу. Тому, перебігши невеличку галявинку і опинившись у лісі, заховався за стовбур старої окоренкуватої сосни. Затиснув міцніше парабелум.

Поліцаї вискочили на галявину одночасно і, втративши слід, зупинилися. Тут я і взяв одного на мушку. Постріл пролунав сухо, металево. Один з ворогів змахнув руками і важко брьохнувся на землю. Другий відразу ж дав драла.

Та не встиг він відбігти від мене і на п’ятдесят кроків, як у тому ж боці, куди тікав, зовсім зненацька залунала стрілянина. Тривала вона недовго і відразу стихла. А через кілька секунд знову виринув з кущів "мій" другий поліцай. Власне, не виринув, не вибіг, а вишкандибав, спираючись на рушницю. Холоша на лівій нозі заюшилася кров’ю.

— Стій! Кидай зброю! Руки вгору! — гукнув я.

Він зупинився, озирнувся, мов загнаний звір, а потім, кинувши рушницю на землю, підвів руки над головою.

Я вийшов із-за сосни і поволі почав наближатися до полоненого. І тут з кущів вибігли люди — у нашій і німецькій формі, у піджаках і просто в сорочках, з рушницями й автоматами. Вони враз оточили мене і мого полоненого.

Це були партизани.

— Тобі пощастило. Ти пристав до них? — спитала Таня.

— Більше року я був партизанським розвідником…

— А в концтабір як потрапив?

— Це було влітку минулого року. Наша армія звільнила Білгород, Орел і Харків і рушила на Лівобережжя. Партизани посилили свою активність. Одного разу мені було наказано розвідати підходи до залізниці, яку загін мав перейти вночі. Я вирішив удавати з себе городянина, котрий ходив на села по продукти, залишив у штабі зброю, взяв німецьку кенкарту, попрощався з друзями-розвідниками, закинув за плечі торбину з харчами, які нібито виміняв на селі для хворої матері, і почимчикував. Все йшло добре. Вже не раз таким чином подорожував я по Придесенню. Сподівався, що й тепер успішно виконаю завдання і щасливо повернуся в загін… Та трапилося інше. На якомусь невеличкому полустанку, що загубився серед перелісків і був дуже зручним для переправи партизанського обозу, коли я пильно розглядався довкола, мене раптом оточили поліцаї і німецькі жандарми. Схопили. Завели у станційне приміщення. Я прикинувся простачком, божився, що живу в Києві, а на село ходив по продукти… Та мені не

повірили. Першим же поїздом, що зупинився там, відправили в київську тюрму, а звідти — в концтабір…

2

Вечоріло. Поволі спадала спекотлива денна задуха. В міжгір’ях і річкових долинах залягала все густіша синя імла.

Припавши обличчями до щілини в брезенті, двоє втікачів жадібно вдивлялися в незнайомі вечірні краєвиди, що швидко пропливали перед очима.

Темно-зелені ліси й гаї, сріблясті струмки, смугасті ниви на рівнинах та крутих підгір’ях, солом’яні стріхи в селах, високі шпилі костьолів…

Польща!

Вже кілька годин їхали вони по польській землі, і їхні серця билися радісно, прискорено. Ще трохи-трохи, ще, може, якісь півдоби — й ешелон зупиниться на кінцевій станції, з якої далі ходу немає, бо там, далі, — фронт. Тільки б не загаятися і вчасно зіскочити за кілька десятків кілометрів до тієї невідомої станції, щоб не потрапити в руки фельджандармів!.. Тільки б доїхати!..

— Де ми? — спитала Таня.

Вона вже ставила це запитання чи не вдесяте. Але Володя не міг відповісти, бо й сам не знав.

Останнім містом, що запам’яталося йому, був Герліц. Однак з того часу проїхали вони ген-ген скільки кілометрів!

— Десь у середній Польщі, — відповів непевно. — Гадаю, незабаром буде Вісла…

— Отже, під ранок досягнемо нашого кордону?

— Може, й досягнемо…

Поїзд пірнув у густий сосновий ліс. Враз потемнішало, гостро запахло хвоєю. Голосніше зачмихав паровоз, і лункіше зацокотіли колеса на стиках — то звукові хвилі, відбиваючись від суцільної стіни дерев, не розбігалися довкіл, не зникали вдалині, а луною поверталися назад, до поїзда.

Колія пішла вгору, на підйом. Швидкість почала зменшуватись.

І тут з лісу кількома вогнистими струменями вдарили автомати.

Володя схопив Таню попідруки, рвучко відкинув від борту в протилежний куток кузова, приліг з нею поруч, затуливши собою від куль, що в кількох місцях розпанахали брезент.

— Володю, ти що? — Таня намагалася випручатися, підвести голову, але його важка рука притискувала її плечі донизу. — Що трапилося?

— Лежи! Не піднімайся! Польські партизани обстрілюють ешелон!.. А куля не розбирається, хто свій, а хто чужий!..

Німці теж відповіли вогнем — автоматним і кулеметним. Ця перестрілка тривала зовсім недовго, якихось півхвилини, стихла так же раптово, як і почалася.

Поїзд зі стукотом, мов нічого й не трапилося, далі відміряв кілометри.

— Ну, здається, пронесло, — з полегшенням сказав Володя і підвів голову. В брезенті зяяло кілька дірочок. — Молодці, польські партизани! Трохи полякали фриців! Але було б погано, коли б їхні кулі та зачепили нас!

— Дякуючи тобі, пронесло… А могло б і зачепити, — погодилася Таня і, підвівшись, поправила на собі одяг. — От тільки хочу зауважити…

— Що?

— Що дієш ти стереотипно.

— Тобто?

— Ну, як же… Ніну Бережну, коли ніс до літака, схопив на руки. Мене теж без зайвої церемонії схопив, замалим не задушив…

Володя усміхнувся і легенько обняв дівчину за плечі. Дивачка! Що вигадала! Ніну Бережну згадала… І, здається, ревнує до загиблої? Але якщо ревнує, то…

Він перестав посміхатися і пильно глянув на неї. У напівтемряві, бо крізь щілини мало пробивалося під брезент скупого вечірнього світла, побачив невеличку постать, великі допитливі очі, що дивилися на нього знизу вгору, і розкуйовджений, як у якого-небудь хлопця-бешкетника, білявий чуб, що вже почав відростати. І тут раптом до кінця усвідомив, що перед ним дівчина. Дівчина! Не хлопчина, не підліток, на якого Таня скидалася, а дівчина. Доросла і гарна.

Спочатку він хотів відповісти, що інакше поводитися з дівчатами не вміє, що, мовляв, не навчився, бо ніколи було. Але тепер почав у думці підшукувати іншу, більш делікатну, необразливу відповідь.

Однак нічого сказати не встиг. Таня втягнула в себе повітря і запитала:

— Ти нічого не чуєш? Щось горить!.. Мовби фарба чи бензин…

Володя теж почув запах диму.

— Справді… Ану, гляньмо! — він просунув у щілину голову і відразу ж скрикнув: — Танго, на нашій платформі горить передня машина! Мабуть, кулею пробило бензобак… Вогонь ось-ось перекинеться до нас!

Таня відхилила край брезенту, виглянула й собі. І не побачила ні паровоза, ні передніх вагонів — їх закрило бурхливе вируюче полум’я. Вона сплеснула руками.

— Що ж нам робити, Володю?

— Тікати! Стрибати, поки не пізно!

— Стрибати? На ходу?! Я боюся!

— Ти що? З літака ж стрибала!

— Там я мала парашут.

— Ну, не горіти ж нам тут живцем! Та й німці нас схоплять, коли поїзд зупиниться. Вони вже, мабуть, помітили пожежу… Окрім того, якщо вогонь перекинеться далі, можуть вибухати снаряди в танках. Аварія неминуча. Зволікання — смерті подібне! Злазьмо! Швидше!

Володя схопив рюкзак, допоміг Тані спуститися вниз. Коли вилізли з-під брезенту, їм в обличчя війнуло жаром. Вогонь розгорався все дужче.

Ось-ось могла спалахнути й друга машина, що більше доби давала їм гарний притулок. У ній міг вибухнути бензобак…

Тримаючись однією рукою за поручень, Володя другою рукою підтримував Таню.

— Стрибай!

Дівчина зажмурила очі.

— Боюся!

— Стрибай, кажу тобі! Ну! — Він з силою відірвав її руки від поручня. — Вибирай чисте місце і котися клубком!

— Боюся!

Тоді він штовхнув її вниз і сам стрибнув слідом за нею.

В груди дмухнув пругкий потік зустрічного вітру. Потім — удар об землю, і він стрімголов покотився по крутому відкосу. Коли підняв голову, поїзд уже промчав повз нього і зникав за горбом. І тільки вогненний стовп ще довго вирував удалині, прорізуючи багряним світлом темніюче небо.

3

Чотири доби голодні, змучені, мокрі, бо вже не раз за цей час їх періщили дощі, продиралися вони лісами на схід. Точно визначити напрям було ніяк, і на п’ятий день, обминаючи села, хутори, містечка, щоб не наткнутися на поліцію, опинилися в горах.

Володя зрозумів, що це Татри. Йти стало важче: доводилося перетинати незчисленні кряжі й долини, глибокі рівчаки і яри. Все дужче допікав голод. Морква зів’яла, присохла, стала цупкою і несмачною, мов підошва, але й вона закінчилася.

Таня пристала зовсім. Пізно ввечері, знеможена, сіла під горою на землю, сперлася спиною на стовбур дерева і тихо промовила:

— Все, Володю… Сил більше немає… Залиш мене тут… Іди сам…

Володя сів поряд з нею, обняв за плечі, поклав її голову собі на груди, почав утішати:

— Бідненька, не говори так. Відпочинь трохи — і підемо далі… Залишилось двісті чи триста кілометрів. То невже ж ми їх не подолаємо? Десь у горах знайдемо хутір, зайдемо до якого-небудь газди — попросимо їсти…

Не помічаючи того, він гладив гарячою долонею її волосся і худенькі плечі, а вона беззвучно плакала. їй було добре у нього на грудях — від них ішло тепло, і руки його здавалися їй ніжними, і спокійний юнацький голос лягав на серце лагідно, мов то був голос матері.

Однак він не переконав її.

— Я не подолаю тих кілометрів… І тобі заважатиму… Йди сам…

— Я нестиму тебе…

— Скільки ж ти можеш мене пронести?.. Ну, кілометр, ну, два… А далі?.. Ти ж сам кажеш — їх двісті чи й триста…

Він згадав, що останню морквину з рюкзака переклав собі в кишеню і беріг, як НЗ. Тепер дістав, обчистив кинджалом, вклав їй у руку.

— Їж!

Таня слабо похитала головою.

— Я вже не можу дивитися на неї…

— Їж! — повторив він і міцно пригорнув дівчину до грудей.

Вона слухняно, мов дитина, почала хрумати. А ковтнувши через силу, принишкла і незабаром заснула. Та спала недовго — півгодини чи годину. Потім злякано кинулась:

— Де ми? Чому сидимо?

— Зараз підемо. Відпочили трохи — і в путь. — Володя підвівся і подав їй руку. — Вже сходить місяць, і йти буде веселіше…

Він пішов попереду. Ступав обережно, щоб жодна гілочка не тріснула під ногами, кущі розгортав, щоб не шелестіли… Перевалили через гребінь гори й почали спускатися пологим схилом. Йти стало легше. Крізь густі крони буків де-не-де проривалося місячне сяйво, і в лісі стояла якась незвичайна тривожно-голубувата імла.

Незабаром вийшли на чималу галявину й зупинилися. На протилежному її боці, внизу, темніла колиба лісника і чималий сарай побіля неї. Посеред галявини ріс одинокий бук. У вікні блимав вогник, а з димаря курівся димок, розносячи по всьому лісові приємний, дражливий запах засмаченої салом вареної бульби.

Володя відчув, як у нього зашуміло в голові. Треба будь-що роздобути харчів!

— Зайдемо?

Таня мовчки хитнула головою.

— Тоді підстраховуй мене — я піду в розвідку!

— Ні, піду я, — заперечила дівчина.

— Чому?

— Я не хочу сама залишатися в лісі.

— Ну, гаразд, іди.

Краєм галявини вони спустилися вниз, і Таня повільно, прислухаючись, почала наближатися до колиби. Володя вийняв пістолет і, ставши за деревом так, щоб видно було весь освітлений місяцем двір, пильно стежив за кожним її кроком.

Раптом позаду тріснула гілка. Він оглянувся і побачив, що до нього підкрадаються дві темні постаті. Викинувши руку на рівень очей, швидко вистрілив, але помітив, що промахнувся. В ту ж мить відчув страшний удар по голові. Свідомість затьмарилася, і він провалився в глибоку темну безодню…

4

Спочатку в його обличчя заглянув місяць, що піднімався над похмурими буковими й смерековими лісами. Якийсь незвичайний, зелено-червоний, а не ясний, золотисто-жовтий, як завжди, він,

здавалося, світив крізь барвисте сито. Потім сито з-перед очей зникло, засвітилися на темно-синьому небі великі, соковиті зорі, а навколо галявини, де він лежав, вималювалася зубчаста стіна лісу.

Поряд з ним шелестів темним листям старий високий бук.

— Живий, — промовив хтось по-німецьки. — Очумався…

Ці слова остаточно повернули Володю до свідомості.

Отже, він потрапив до рук фашистів! Дуже кепсько! Гірше й не придумаєш!.. Цікаво, а де ж Таня? Встигла втекти? Чи загинула? А може, теж у полоні?

Поволі звівся на лікоть, оглянувся. Довкола стояли німецькі солдати. Декотрі — в касках, інші — в картузах з довгими зігнутими козирками, а більшість простоволосі і навіть без кітелів. Видно, схопилися сонні, по тривозі…

Страшенно боліла голова. Володя помацав тім’я. Авжеж, добряча гуля! З куряче яйце завбільшки… І як тільки череп не луснув, мов гарбуз!

Його штовхнули чоботом під бік.

— Гей ти, партизанська собако, вставай!

Володя підвівся. Ноги підгиналися, нетвердо стояли на землі. В голові гуло, мов у вулику. Щоб не впасти, обіперся на стовбур дерева.

Той же голос знову:

— Хто ти?

Володя не відповів.

Питав невисокий, присадкуватий і, наскільки можна було визначити при місячному світлі, немолодий уже офіцер — обер-лейтенант.

— Ну, чого ж мовчиш?.. Як тебе звати? З якого загону? Де розташовано штаб? Хто командир?

І знову — ніякої відповіді.

Обер-лейтенант, ніби знічев’я, стусонув кулаком в обличчя. Володя відчув у роті солонуватий присмак крові. Сплюнув.

— Я нічого вам не скажу, — промовив глухо.

— Скажеш!

— Ні, не скажу!

— Ми примусимо тебе заговорити! Ну?

Володя мовчки нахилив голову, ждучи удару. І не помилився. Один із солдатів, на мовчазний знак офіцера, важким прикладом карабіна щосили штовхнув його в плечі, збив з ніг. Другий ткнув під бік дулом автомата. Третій копнув між лопатки чоботом. А потім усі гуртом почали стусати його, мов футбольний м’яч. Він уже не лічив ударів і не ухилявся від них, бо все одно не ухилився б. Тільки подумав: "Заб’ють, кляті".

Але тут пролунав голос обер-лейтенанта.

— Досить!

Солдати враз перестали бити. Відсапуючись і лаючись, знову стали тісним колом, наставивши автомати.

— Прокляття! Ви, здається, прикінчили його! — вигукнув офіцер. — Гей, у кого є вода?

Хтось подав флягу — бризнули на обличчя побитого.

Володя застогнав, ворухнувся, намагаючись устати. Боліло все тіло: голова, руки, ноги, спина… З носа юшила кров.

— Ні, живий! — зрадів офіцер. — Вставай!

Володя насилу підвівся. Прихилився спиною до бука.

— Ну, що, польська свиня, говоритимеш тепер?

— Я не поляк…

— А хто ж ти?

— Я руський… А якщо вже вам хочеться знати точніше, українець.

— О! Рус! Комуніст! Комісар! Українська свиня! — загелготали солдати.

— Заткніться! — гримнув на них обер-лейтенант і звернувся до Володі: — От бачиш: відлупцювали як слід — відразу й заговорив! Недарма кажуть: наука любить дрюка!.. Ха-ха!.. Це добре! Тож відповіси на мої запитання — залишишся живий! Згода?

Володя витер закривавлене обличчя, про-шепелявив розбитими губами:

— Ні, не згоден… Можете не обтяжувати себе зайвою балаканиною: більше я нічого не скажу!

Солдати захвилювались. Зчинився шум.

— Він просто знущається з нас!

— Пристрілити собаку!

— Прикінчити!

Та офіцер міркував інакше. Глянувши на місяць, що величаво котив своє сріблясте колесо по зоряному небу, почухав під рукою і досить миролюбно сказав:

— Розстріляти ніколи не пізно. Ну, прикінчимо — і що з того? Кому тут потрібен труп? Ні, вранці ми передамо його хлопцям з Аусшвітца, і ті зроблять з нього все, що захочуть! Вони роги вправляли й не таким шмаркачам!.. Чуєш, рус?

Володя промовчав, хоча серце стиснулося від жаху. Він чув про Аусшвітц! Там справді уміють трощити кістки, вижимати соки і робити з людини кривавий біфштекс!.. Йому не страшна смерть, бо вже не перший день і не перший рік ходить вона за ним назирці. Звик до думки, що одного разу зіткнуться-вони на одній стежині. Але ж смерть буває різна! Нарвався на міну — і не встигнеш оком змигнути, як рознесе тебе на шмаття. Чи куля влучить у скроню. Або снаряд вибухне під ногами… А в Аусшвітці — там зовсім інше. Там смерть побавиться тобою, як кіт мишею, награється досхочу і тільки тоді, після тривалих тортур і нелюдських мук, прийде до тебе бажаною рятівницею-визволителькою…

Тим часом на це зауваження офіцера солдати почали ремствувати. Почулися незадоволені голоси.

— Оце так! Знову комусь не пощастить виспатись!

— Авжеж! Бо доведеться стерегти клятого собаку!

— Побий мене грім, якщо не мені випаде, бо якраз моя черга!.. Ех, краще б я був розтовк йому голову прикладом, ніж маю провести ніч без сну!

Обер-лейтенант похмуро слухав ці вигуки. Видно, йому теж не хотілося ставити вартових.

— Ми зробимо інакше, — сказав він і звернувся до одного з солдатів: — Гансе, принеси ланцюг, яким була припнута лісникова собака. Ну, та, що ти застрелив… А ти, Віллі, приведи того хлопчиська! Припнемо їх до дерева і спокійно спатимемо…

Ганс стукнув закаблуками.

— Яволь! — і побіг до сарая, що темнів під лісом.

Солдати задоволено зареготали, схвалюючи винахідливість начальника.

Володя похолов. Отже, Тані не пощастило втекти, вона теж потрапила, як і він, в лабети карателів, котрі, видно з усього, полюють на польських партизанів… Бідна дівчина!..

Ганс швидко повернувся з важким довгим ланцюгом. Другий солдат привів Таню. Обер-лейтенант витягнув з кишені невеликі сріблясто-блискучі наручники, клацнув замками.

— Ну, руси, йдіть сюди!

Схопив Володю за ліву руку — защебнув на ній один наручник. Потім ланцюг обкрутнув навколо дерева, зв’язав вузлом і другим наручником замкнув Танину руку… Вийшло і просто, й надійно: не втечеш!..

Солдати заіржали від задоволення і юрбою повалили до лісникової хати.

Володя і Таня залишилися під буком самі.

Деякий час мовчали. А коли останній солдат, гупаючи чобітьми, зійшов на ґанок і в грюкотом зачинив за собою двері, а троє, що мали йти в секрети, зникли в лісі, Володя обняв дівчину і тихо, з розпачем у голосі промовив:

— Пробач мені, дорога, що так трапилося… Не зумів я вивести тебе до своїх… Здається, потрапили ми в безнадійне становище — виходу я не бачу… Пробач…

Таня схлипнула і притиснулася до нього всім тілом, і він відчув, як вона тремтить.

— За що ж пробачати?.. Ти ні в чому не винен…

— Тебе били?

— Били… Вимагали сказати, де партизани… Вони думали, що я поляк…

— Мене теж вважали спочатку за поляка… Але я вирішив, що коли вже помирати, то помирати радянською людиною, і сказав, хто я.

— Я теж…

— Ну, не плач. Будь мужньою до кінця! — Він витер долонею з її щік сльози, що блищали проти місяця, як росинки, і раптом поцілував в очі. — Тримайся, люба, і звикайся з думкою, що нас розстріляють… Адже взяли вони нас зі зброєю в руках!

— Я вже звиклася з такою думкою… Становище наше безвихідне…

Володя відчував, як від побоїв болить усе тіло. Гуде в голові. Нестерпно хочеться пити. Раптом погляд упав на блискучий браслет наручника. Тонкий, покритий хромом, він так і сяє проти місяця, ніби срібло. Стальний, міцний — не розламаєш, не переріжеш!

Та й чим?

Раптом йому стало жарко. Чекай! Чому ж не переріжеш?.. Адже у нього відібрали тільки пістолет, витрусили з кишень всілякий дріб’язок, а ніхто з фашистів не здогадався засунути руку за халяву чобота…

Радісно застугоніло серце. Лапнув — кинджал на місці. Ось він! Важкий, широколезий, гострий з обох боків, мов бритва!

Міцно затиснув чорну рукоятку. Тепер, маючи таку зброю, ще можна поборотися!

— Таню, дивись!

Таня розплющила очі, глянула на кинджал.

— Ну й що?

— Як — що? Зброя!..

— Ланцюг ним не перерубаєш…

— А дерево?

— Дерево? Таке товсте?..

— До ранку далеко… Можна спробувати…

Поволі він почав заспокоюватися. Прохолодне нічне повітря остуджувало розгарячіле тіло, ніжно торкалося болючих саден і притупляло біль. Допомагало зосередити думку на тому, що зараз було найголовніше. А найголовніше, безперечно, було те, що їм на кілька годин доля дала передишку, відстрочку від допитів і тортур. А це багато важило!

Він підвівся, оглянувся навколо.

На лісовій, круто схиленій у бік глибокої долини галявині — ані душі. Віддаля бовваніє крита ґонтом хата лісника. Там сплять німці… Звичайно, десь у секретах сидять дозорці, але вони далеко — може, за триста метрів, а може, й далі… Отже, коли б він перерізав кинджалом це дерево, достобіса товсте, то вони змогли б пірнути в гущавину лісу, а там — шукай вітра, триклятий фашисте! Шукай вітра!.. І коли б доля усміхнулася, тобто коли б не натрапили на ворожу заставу, то ще до світанку були б далеко в горах!

Несподівана думка — перерізати дерево, до якого вони були приковані, — окрилила його. Він одразу ж узявся до роботи.

Передусім визначив, що бук росте похило і падатиме в бік долини. Це полегшувало справу, бо досить надрізати стовбур на дві третини — і він зламається від власної ваги.

Засмучувало інше — товщина дерева.

Старий бук вибехкався високий та окоренкуватий — руками не охопиш! Спробуй перерізати!

Але ж іншого виходу нема!

Кинджал задзвенів, заскреготав — полетіли тріски. Незабаром на стовбурі з’явилася широка зарубка.

Володя накинувся на дерево з такою люттю, ніби воно було його смертельним ворогом. Міцно затиснутий у правиці кинджал працював без упину.

Час летів швидко. А хотілося, щоб ніч тягнулася безконечно і щоб місяць світив доти, доки не впаде бук, цей гордий лісовий велетень, що несподівано став ненависним тюремником.

Чим далі кинжал вгризався в стовбур, тим твердішою ставала деревина, тим незручніше й важче було різати. Мучила спрага. Хоча б один ковток води, щоб освіжити розбиті, запечені кров’ю губи! Але ж про воду можна тільки мріяти…

Місяць опускався за небосхил. Ще півгодини, година — і стане темно. Це допоможе втекти, сховатися, але різати в темряві буде значно складніше…

Володя подвоїв зусилля.

Швидше! Швидше! До світанку залишається, мабуть, години півтори. Літня ніч коротка, а хотілося б, щоб тривала вона якнайдовше.

Рука заніміла від утоми. На долоні схопилися пузирі. Та хіба це причина для відпочинку?

На ганку лісникової хати грюкнули двері. Хтось кашлянув. Заскрипіли дерев’яні сходи — і на освітлену місяцем стежину ступив у накинутому наопашки кітелі обер-лейтенант. Став під кущем.

Володя завмер. Прокляття! Невже понесе його сюди? Тоді все пропало!

Швидко засунув кинджал за халяву, руками підгріб тріски до кореневища і сів на них поряд з Танею, плечима затуливши зарубку.

Обер-лейтенант почув брязкіт ланцюга.

— Ну, що там, рус?

— Пити! — простогнав Володя, добре знаючи, що ніхто й пальцем не поворухне, щоб принести йому води.

— Пити! — передражнив його обер-лейтенант. — Зажди до ранку! Приїдуть уранці хлопці — вони тебе і напоять, і нагодують! Ха-ха-ха! Уже недовго ждати!

З цими словами він поклигав до будинку.

Пронесло!

Володя полегшено зітхнув і, дочекавшись, поки за офіцером грюкнули двері, знову взявся до роботи.

Кинджал притупився і все частіше ковзав по деревині. А може, то рука стомилася чи окоренок всередині твердіший?

Ясно одно: треба поспішати! Виграєш кілька хвилин — житимеш, програєш — сконаєш у фашистській катівні! А до всього, зазнаєш мук пекельних…

Не спинявся ні на мить! Різав і різав — через силу! Скільки міг!

А бук, хоча вже й надрізаний наполовину, міцно стояв собі на дебелому стовбурі, байдужий до того, що відбувалося біля його кореневища. Скрипів гіллям, шумів листям і гордо позирав із свого привілля на дрібніших лісових побратимів, які темною стіною оточували галявину.

Володя витер спітніле чоло. Закованою в сріблястий браслет рукою обіперся, перепочиваючи, на корявий стовбур. Таня взяла у нього кинджал.

— Дай я трохи поріжу!

Однак її зусилля були марні: кинджал затупився і майже зовсім не слухався її слабких рук.

Трохи відпочивши, Володя знову взявся до роботи.

Місяць торкнувся далекого зубчастого небосхилу. Стояла глуха передранкова тиша. Велика зарубка сягнула за серцевину дерева. Здавалося, ще трохи — і воно впаде. Але якраз ці останні зусилля були найважчі.

Володя почав різати з протилежного боку. Тут і деревина м’якша, і простору більше. Тому й робота пішла швидше.

Засмутило одно — зайшов місяць, і на сході зарожевів край неба.

Світає!

До слуху долинув якийсь далекий, сторонній для нічної тиші звук, якого не чути було раніш. Що воно?

Звук посилювався, наближався.

Володя припинив роботу, почав прислухатися. Ну, ясно — так гуде мотор. Та що ж то? Літак? Мотоцикл? Танк? Чи автомобіль?

Неясна тривога стиснула серце. Ні, це не літак, і не танк, і не мотоцикл. Це, долаючи круті гірські дороги, ревуть автомобільні мотори. Звук стає все дужчий, виразніший — певна ознака того, що машини поволі наближаються.

І ось в долині, по верхів’ях дерев, ковзнули жовтаві промені фар. Вони ще далеко — за кілометр або й за два… Але в серце війнуло крижаним холодком.

Не встиг! Не зумів! Пропало все!

Через кілька хвилин машини будуть тут! А що вони їдуть сюди, немає ніякого сумніву— недарма ж обер-лейтенант двічі наголосив, що на світанку прибудуть есесівці з Аусшвітца. Та, мабуть, він сам їх і викликав.

— Прокляття! — Володя відчув, як розпач стискає груди.

Він прихилився до дерева і не міг відірвати погляду від темної долини, де, вириваючись із-за скель і заростей, виблискували снопи яскравого світла. Серце його, здавалося, зупинилося — сюди чи не сюди?.. Та ось промені круто повернули ліворуч і поповзли в напрямку лісництва, на гору. З його грудей вирвався тихий, але розпачливо-болісний стогін. Сюди!

В долинах ще зачаїлася темрява, а тут, на вершинах гір, уже світало. Машини зупинилися по той бік галявини, де проходила дорога, якої втікачі не помітили при місячному світлі, й погасили фари. Пролунали сирени.

На їхній поклик з колиби поспішно вибіг офіцер. За ним — солдати. їм назустріч вже простував високий есесівець у цератовому плащі. На півдорозі вони зустрілися і довго про щось говорили. Мабуть, про полонених, бо есесівець кілька разів з цікавістю зиркав на них.

— По нас? — тихо спитала Таня.

— Мабуть, — відповів Володя.

— Я не хочу живою потрапляти до їхніх рук! Убий мене!

— Ти що? — жахнувся Володя. — Як ти можеш таке говорити? У мене ніколи не здійметься рука…

— А дивитися, як мене катуватимуть, ти зможеш?

— Це теж буде вище моїх сил!

— Тоді дай мені кинджал — я сама себе уб’ю!

— Не дам! Поки ми живі, то маємо надію…

Таня прихилилася до його плеча, усміхнулася блідою вимушеною усмішкою.

— Яка там надія!.. Поглянь — вони простують до нас… Убий, поки не пізно! — і раптом простягнула руку, щоб вихопити у нього кинджал.

Він розумів і в душі поділяв її намір покінчити відразу з нелюдськими стражданнями, які чекали на них у найближчому майбутньому. Та хіба ж підніметься у нього рука на неї?.. Тільки зараз, у цю хвилину, він відчув, якою дорогою для нього стала ця тендітна дівчина у хлоп’ячому вбранні. За час спільної втечі, смертельних небезпек і поневірянь її душа розкрилася йому, мов квітка, і йому сподобалася і її душевність, і її безстрашність, і її мила жіноча слабість, і дитяча довірливість, яку він намагався не образити жодним хибним жестом, жодним двозначним словом. Коли б він сам себе запитав, чи кохав її, то не зміг би відповісти відразу ствердно. Тут було щось інше, глибше і ширше. Спочатку був вдячний за безкорисливу допомогу, пізніше — здивований військовою виучкою і холоднокровністю, потім — вражений несподіваним чудом, що постало перед ним у вигляді юної дівчини в білому платті, яке вона одягла, не втримавшись від спокуси, в руїнах Ейзенаха. Тепер же, після стількох днів спільних поневірянь, проникся до неї, як сильніший до слабшої, братерською ніжністю і любов’ю. А разом…

Він глянув у її чисті благаючі очі і раптом зрозумів, що втратити їх було б для нього найбільшим нещастям. І тоді, відчувши, як її холодні пальці намагаються вивільнити з його кулака руків’я кинджала, жбурнув його подалі від себе в сиву від роси траву.

— Володю, навіщо ти це зробив? — скрикнула Таня.

Він обняв її за плечі.

— Пробач мені, люба… Коли б ще пістолет, то, може б, я зважився… А кинджалом — вище моїх сил…

— Вони наближаються…

Офіцер і високий есесівець у супроводі кількох солдатів поволі піднімалися росянистою травою до одинокого бука, що стояв посеред крутосхилу.

— Не бійся… Все минеться, — і Володя стиснув її ніжні холодні пальці в своїй гарячій долоні.

Офіцер ішов попереду. Побачивши більш ніж наполовину підрубаний стовбур дерева і купу тріcок біля його кореневища, він витріщив очі й вигукнув:

— Доннер веттер! Вони замалим не втекли!.. У них ніж або тесак… Обшукати їх!

Володя застережно підняв заковану руку — глухо дзвякнув ланцюг.

— Не треба нас обшукувати! Кинджал ген там — у траві! Хай ваші солдати візьмуть його!

Йому не хотілося, щоб їм ще раз вивертали кишені, щоб грубі солдатські руки торкалися Таниного тіла.

Солдати принесли кинджал. Офіцер мовчки подивився на нього, похитав головою, мабуть, картаючи себе за необачність, якої допустився вночі, і, вийнявши ключ, зняв з полонених наручники.

— Ідіть!.. Бачу, вас варто було б тут розстріляти, та ви не уникнете цього і в тому місці, куди вас відвезуть…

Розділ восьмий

1

Чотири дизельні автомашини, натужно ревучи моторами, повільно долали круті підйоми Татрів. На передній і на задній — озброєні автоматами і ручними кулеметами есесівці. На двох середніх — в’язні у

смугастих робах, з нашитими білими стрічками, на яких яскраво виднілися чорні цифри номерів.

В’язні здебільшого були молоді, віком від вісімнадцяти до тридцяти років. І дужі, наскільки могли бути дужими виснажені і змучені в’язні концтаборів.

Машини поволі видерлися на останній, найкрутіший підйом, проїхали ще трохи по горбистій, порослій густими темно-зеленими ялинами рівнині і зупинилися на невеличкій галявині. В ту ж хвилину есесівці сипонули додолу, загорлопанили:

— Злазьте! Швидше!

Володя одним із перших зіскочив на землю, допоміг Тані. Гримкочучи дерев’яними черевиками, почали стрибати й інші. І хоча вони поспішали, на них посипалися удари гумових палиць.

— Швидше, кляті собаки!

— Повертайтеся моторніше, брудні свині!

Потім почулася команда:

— Шикуйся!

В’язні вишикувалися в одну шеренгу. Завмерли. І тільки тепер змогли роздивитися, що стояли вони на кам’янистому майданчику перед воротями заснованого дротом невеличкого табору.

Місцевість була дика, безлюдна, але велична. Вдалині, скільки сягав погляд, здіймалися високі, залиті сонцем кам’янисті шпилі. Над ними в голубому небі поважно і гордо ширяли орли. А тут, поряд, у лісі, було

затишно, прохолодно і трохи сумно. З глибокої долини тягнуло вологістю, легким сизуватим туманом, бо внизу, на самому її дні, тьмяно блищало "морське око", — невеличке гірське озерце, довкола якого густо тіснилися високі смереки. До нього по крутих схилах змійками в’юнилися чистоводі гомінливі потічки.

Замасковані під кущі, дерева та брили каміння дерев’яні бараки ніяк не пасували до цієї величної і суворої краси. Вони здавалися якимись сіро-зеленими потворами, що причаїлися серед темнокорих шпильчастих дерев. Фашисти, видно, боялися, щоб табір не був виявлений з повітря. Інакше для чого б таке ретельне маскування?

Коли на майданчику запала тиша, дротяні ворота розчинилися і з табору у супроводі групи охоронців вийшов немолодий уже, але стрункий, підтягнутий есесівський офіцер. У нових блискучих чоботях, такій же новій, бездоганно випрасуваній уніформі і хвацько загнутому догори кашкеті, він ступав твердо, високо несучи голову і дивлячись прямо перед собою. Обличчя мав виразне, випещене. Псували його тільки білясті кострубаті брови та сизий шрам на переніссі, від чого ніс здавався стуленим із двох частин, що трохи криво зрослися між собою.

Володя витягнув шию, прикипів поглядом до тих брів і до того носа. Аж здригнувся від несподіванки. Аж охнув тихо.

— Що трапилося? — одними губами спитала Таня.

— Гольбах!.. Штурмбанфюрер Гольбах! — полотніючи, відповів Володя.

— Гольбах? — не повірила Таня. — Як? Той самий?.. Не може бути!.. А ти не помилився?

— Ні, не помилився… Це він… Якщо впізнає — я пропав!

Гауптшарфюрер, що супроводив гефтлінгів, виструнчився і, викинувши у фашистському вітанні руку, відрапортував:

— Пане комендант, транспорт у складі сорока восьми в’язнів доставлений у ваше розпорядження! Окрім того, зі спостережного пункту № 3 передано двох партизанів. Прошу прийняти і розписатися у документах!

Комендант поволі пройшовся перед завмерлим строєм, кивнув головою, мабуть, на знак того, що він пересвідчився у наявності півсотні чоловік, а потім підійшов до начальника варти і мовчки поставив свій підпис у папці, яку той йому простягнув.

Обидва знову викинули вгору руки, голосно вигукнувши "хайль!"

Після цього машини негайно вирушили в зворотну путь.

А комендант ще раз пройшовся перед строєм смугастих, мов зебри, гефтлінгів, пильно оглядаючи кожне обличчя, ніби хотів запам’ятати їх назавжди, а потім став посеред майданчика і сказав:

— Ви прибули в шталаг "Морське око", таємний, засекречений філіал Аусшвітца. Різниця між центральним табором і цим шталагом та, що там є один вихід за межі табору, — на небо, — і він, ткнувши пальцем угору, зробив красномовну паузу і мрійливо глянув на безхмарне чисте небо, ніби збирався і сам туди злетіти. — А тут вихід традиційний і прозаїчніший — сюди!

І він ткнув пальцем у землю.

Стрій похмуро мовчав, мовби закам’янів. Не всім, мабуть, були зрозумілі комендантові слова, але кожен здогадався, що хотів сказати цей пихатий білявий есесівець. Дуже вже яскраво прокоментував він жестами і поглядом свою думку.

— Від вас тут вимагатимуться дві речі: праця і порядок! — далі вів комендант. — Це заявляю вам я, Отто Гольбах, відсьогодні ваш бог і ваш суддя!.. Хто працюватиме старанно і суворо дотримуватиметься раз і назавжди заведеного тут порядку, той може сподіватися на захист справедливих законів Великонімеччини. Хто ж проявить лінь або непослух, той хай нарікає на себе!.. Всім зрозуміло?

Стрій мовчав.

— Отже, всім зрозуміло, — по-своєму витлумачив цю мовчанку комендант і зробив паузу.

Володя стояв ні живий ні мертвий.

Упізнав Гольбах чи ні?.. Перший раз — ковзнув поглядом по обличчю, навіть на якусь мить заглянув у вічі. Але не зупинився і пішов далі. Коли проходив удруге перед строєм, байдуже глипнув водянистими безбарвними очима, теж, здається, на півсекунди заглянув прямо в вічі, але знову швидко перевів погляд і не зупинився.

Серце билося швидко й тривожно. Минуло ж два роки. Упізнав чи ні? Адже ця зустріч не обіцяє нічого доброго. Єдина надія на те, що не впізнав.

Пауза почала затягуватися. Гефтлінги завмерли, не сміючи поворухнутися. Есесівці теж стояли по стійці "струнко", ждучи розпоряджень.

Нарешті Гольбах зробив крок наперед і глянув Володі просто в вічі.

— Володья, ти даремно сподіваєшся, що я не впізнав тебе… Як ти тут опинився? Само провидіння посилає мені тебе, щоб я міг звершити правосуддя! Чи не так?.. Вийди-но, хлопче, зі строю на п’ять кроків і стань ось тут, — я хочу пересвідчитися, чи це справді ти!

Володя вийшов і став насупроти коменданта. Той довго зі зловтіхою оглядав його, а потім сказав:

— Ну, що ти тепер скажеш? Зрадів нашій зустрічі?

— Дуже… Як засуджений до страти, побачивши зашморг.

— Ха-ха! Ти не позбавлений почуття гумору, хлопче! Це мені подобається. Люблю веселих людей!.. Гадаю, нам обом тут не буде скучно!

— Я теж так думаю, пане комендант… Правду кажучи, ніяк не сподівався зустріти вас тут.

— Авжеж, ти волів би бачити мене на Східному фронті. Чи для тебе було б краще, коли б я потрапив під кулі партизанів?.. Даремні сподівання! Як бачиш, я живий і здоровий і не понижений у чині…

— З чим і вітаю вас…

— Ось тут, хлопче, у твою щирість я не вірю. Як не вірю і в те, що тобі приємно бачити мене живим і здоровим.

— Чому ж?

— Бо немає підстав у тебе радіти нашій зустрічі… А от у мене — є! Та ще й яка!

— Помста?

— Хоча б… Недарма ж по-російськи кажуть: борг відплатою красний. Тобто: умів брати — умій і віддати! Тож хочу відплатити тобі сповна!

— Ну, що ж, я у ваших руках…

— Я не поспішаю! — відповів Гольбах і раптом гримнув на есесівців: — Всіх у кар’єр! До роботи!

Охоронці, що досі з наведеними автоматами закам’яніло стояли осторонь, а також похмурі, жилаві капо з довгими гумовими бичами в руках враз накинулися на в’язнів, мов люті пси. Посипалися удари. Володя став на своє місце.

— Льос! Льос! Давай! Давай! Марш!

Стрій зламався. Дехто, щоб уникнути ударів, кинувся бігти, інші понагиналися, затуливши голови руками. Але такі необачні не врахували, що це порушення порядку. І на них знову впав град ударів.

Нарешті порядок було наведено, і колона рушила.

Володя думав, що їх заведуть до табору, та есесівці поминули ворота і попростували лісовою дорогою. Незабаром вийшли на полонину — зелену вершину гори між лісами, що колись, мабуть, правила за пасовисько, а тепер була перетворена чи то на кар’єр, де добували камінь, чи на якийсь підземний завод.

Коли мовчазна колона зупинилася перед дротяними воротями, Володя окинув усе довкола пильним поглядом.

Кар’єр, без сумніву, було утворено при допомозі велетенського вибуху. З трьох боків він обнесений подвійною дротяною загорожею; над нею здіймалися сторожові вишки, з яких грізно дивилися вниз воронені дула ручних кулеметів. З четвертого, північного, стрімко падала вниз висока прямовисна стіна, під якою блищало "морське око". По її ребристому краю був зроблений з товстих соснових брусів

дебаркадер, з якого в’язні, перекидаючи вагонетки, висипали в озеро каміння.

У протилежній від провалля стіні темніли отвори двох тунелів. В них прокладено колії. Гримкотіли колеса вагонеток. За ними, як сновиди, похиливши голови, брели стомлені невільники.

По обидва боки від колій теж кипіла робота: під наглядом штейгерів каменярі тесали гранітні блоки.

Над кар’єром стояв безперервний шум: стукотіли молотки та кирки, гуркотіло каміння, що падало в безодню, а над усім проривалися хрипкі голоси охоронців і капо, линула брудна лайка, свистіли замашні гумові гарапники…

Та ось відчинилися ворота. Колона рушила.

І тут несподівано два здоровані-есесівці, що стояли при вході, важкими гумовими бичами почали періщити новачків. Та так, що одні загашувалися кров’ю, а інші падали мов підкошені.

Володя йшов крайнім і якраз, хоча й пригнувся, потрапив під праву руку есесівця. Удар прийшовся по голові. Страшний біль, здавалося, підняв череп, в очах ураз потемніло. Ноги підігнулися, стали мов ватяні.

— Тримайся, друже! — Таня підхопила його попідруки і повела до найближчого каменя. — Це зараз минеться…

Володя сів. У голові гуло, як у вулику. На лобі висіявся холодний піт, неприємна нудота поволі підступала до горла.

Чиясь рука піднесла блискучий алюмінієвий кухоль. Холодна вода освіжила, серце забилося рівніше, із-перед очей розвіялася густа сіра пелена.

— Дякую, — прошепотів він, приходячи до пам’яті.

— Прошу пана, — почувся у відповідь дитячий голосок.

Володя підвів голову. Перед ним стояв хлопчик років одинадцяти — дванадцяти з відерцем, наповненим водою. Великі голубі очі, що займали майже півобличчя, серйозно, по-старечому дивилися з-під вигорілих брів. Смугастий одяг був завеликий для нього і сповзав з вузеньких плечиків, відкриваючи не тільки тоненьку, мов стеблинка, шийку, а й худенькі, обтягнуті сірою шкірою ключиці. З-під такої ж смугастої шапки вибивався жмут м’якого білявого волоссячка.

Пересилюючи слабість, Володя спитав:

— Ти хто такий?

— Я поляк, прошу пана. Мене звати Янеком, — тихо відповів хлопчина.

Володя вражено переглянувся з Танею.

— Як же ти потрапив сюди… у це пекло, Янеку? — спитала Таня.

— Ми тут з дідусем, — відповіло хлоп’я і показало порожнім кухлем на виснаженого сивобородого старого, що, сидячи навпочіпки, молотком і зубилом обтісував велику кам’яну брилу.

— А ти що тут робиш?

— Мій обов’язок — підносити воду тим, хто працює… Я стараюся…

Володя і Таня переглянулись. І сам вигляд хлопчини, що своєю кволістю і тендітністю був схожий на беззахисний житній колосочок, і

серйозний погляд великих очей, і сумний, недитячий вираз обличчя, на якому не з’явився усміх, — усе змушувало їхні серця стиснутися.

— І давно ти в концтаборі? — Володя хотів погладити його рукою по щічці, але хлопчина відхилився.

— Уже два роки, пане.

— А де ж твої тато й мама?

— Нема-а, пане. Їх убили…

— А брати, сестри були в тебе? Тітки, дядьки?

— Були, пане, але їх уже теж немає на світі… Один дідусь лишився…

Володя замовк, вражений. На це дитя, здається, звалилося лихо всього світу, упали громи і блискавиці, налетіли шалені вітри і чорні смерчі… Як же воно вистояло, не зламалося? Де взялася сила у цього тендітного кволого колосочка перебороти свій душевний біль, що мав би крижаним вітром обпекти його сердечко?

До них наближався капо, ще здалеку погрожуючи гарапником.

— Гей ви, новачки, брудні свині, до роботи! Ну!

Янек з відром шмигнув до тунелю, а новачки швидко кинулися на майданчик, де гефтлінги складали в штабелі грубо обтесані брили каміння.

О шостій годині вечора прозвучала сирена. І враз стихла музика пневматичних молотків, гефтлінги покидали кирки й долота, зупинили вагонетки — всі рушили на широкий плац перед воротьми. Зі штолень почали виходити ті, хто працював у підземеллі,— бліді, вкриті сірою пилюкою, мружачи проти сонця почервонілі запалені очі. Вони теж прискорювали крок і пристроювалися до звивистої черги, що швидко росла.

Володя й Таня йшли не поспішаючи. Поряд з ними шкандибав старий поляк.

Незважаючи на недоладний смугастий одяг і худорбу, старий вирізнявся інтелігентністю. Мав чисте високе чоло, римський профіль і пишне сиве волосся. Голод і важка праця виснажили його тіло, але великі сірі очі світилися розумом.

Старий держав онука за руку, ніби боявся відпустити від себе хоч на одну хвилинку. Та Янек і не думав пустувати або вириватися, ішов стомлено, маленький, блідий, мов восковий, разюче схожий на дідуся. Такі ж великі очі, високий лоб, довге русяве, майже лляне волосся, що хвилями облягло його гарну голівку, такий же, як у дідуся, гордий орлиний профіль…

— Нам теж ставати у чергу? — спитав Володя.

— Безперечно, — відповів старий і, делікатно, завченим рухом знявши шапку і нахиливши голову, відрекомендувався: — Професор Станіслав Глов’як.

Володя і Таня назвали себе.

— І що ж це буде? — допитувався Володя.

— Зараз привезуть вечерю, прошу пана…

— А хіба ми не підемо до табору?

— До якого табору, пане?

— Ну, там, на горі, біля дороги, є бараки серед лісу…

Професор сумно усміхнувся:

— Ті бараки не про нашу честь. Там живуть німці — інженери, техніки, охоронці. А гефтлінги ночують тут, у тунелях… Під землею…

— Під землею?! І що ж тут буде, під землею? Щось важливе, якщо нікого звідси не випускають?

Професор оглянувся, понизив голос.

— Це дуже небезпечне запитання, мій юний друже.

— Чому?

— Бо тому, хто цікавиться, що ми тут будуємо, есесівці зносять голови…

— Он як!.. Тоді нам ще дужче закортіло дізнатися, яку ж хитромудрію затіяли тут фашисти! Гадаю, не обсерваторію, щоб з-під землі спостерігати за небом?

— Ви майже вгадали, пане… Із цих тунелів будуть виходити в небо…

— Ну?

— Я більше ніц не скажу…

— Хай йому чорт, невже ви вважаєте нас за якихось донощиків!

— Що ви, що ви, пане! Такого у мене і в думці немає… Вам, росіянам, я вірю. Адже ви єдина сила у світі, яка може зламати і зламає, я в цьому впевнений, ту махину. — І професор зробив красномовний жест у бік есесівців.

— Ну от, цього ви не боїтесь сказати, — швидко вставив Володя. — А ви ж знаєте, що за такі слова теж по голові не погладять…

— Ну, гаразд, панове, — здався професор і, оглянувшись, прошепотів: — Ви що-небудь чули про "Фау-2"?

Володя зупинився.

— Безперечно. Це ракети, якими німці обстрілювали Англію. Так звана "нова зброя"… Невже ви хочете сказати…

Професор не дав йому закінчити.

— Ви відразу здогадалися, пане… Та я й не сумнівався у вашій проникливості, бо ви така інтелігентна людина…

— Отже, тут будується установка для запуску ракет, — замислено промовив Володя. — І хтозна, в який бік вони звідси полетять, — чи не на Москву?.. Або на Київ?.. І ми своїми руками повинні робити це?.. Гм…

Вони стали в чергу, і розмова обірвалася.

Кухарі вправно орудували ополониками, насипаючи у миски бруквяно-капустяну баланду. Незабаром більшість гефтлінгів, примостившись у кар’єрі хто де зумів, зосереджено сьорбали це пісне, солодкаво-нудотне вариво.

Таня й Володя сіли біля професора і його внука в дальньому кутку кар’єру. Заходилися їсти.

Ніхто з них не дивувався їжі, в якій плавали різні жучки та гусінь, бо верхнє листя капусти і брукви, з чого варилася баланда, не милося, а сіклося ножами і зі всілякою тією живністю кидалося в казан. Так робилося по всіх таборах для "східних робітників" та в’язнів концтаборів. Так було і тут.

За півгодини обід — він же й вечеря — закінчився, але в кар’єрі і далі панувала якась напружено-тривожна тиша. Біля входів у тунелі стало по два охоронці-есесівці з автоматами напоготові, у касках. Ще кілька есесівців проходжувалося по майданчику, де щойно стояли бачки з баландою. На чотирьох вежах, що здіймалися над дротяною загорожею, застигли кулеметники.

Сидячи на камені, Володя і Таня переглянулись. Щось назрівало. Але що?

Погляди всіх без виключення в’язнів були звернуті на ворота, де теж стовбичили мовчазні вартові.

Німа й гнітюча тиша зависла над Татрами. Тільки свіжий вітрець приносив далекий шепіт смерекових верховіть, та в передвечірньому голубому небі ширяв темнокрилий беркут.

— Дивись! — раптом шепнула Таня і показала на дротяні ворота.

Крізь них до кар’єру зайшов комендант Гольбах у супроводі двох охоронців. У петлицях новенької уніформи сріблясто блищали череп та літери "СС". Чоботи начищені до блиску. При боці — пістолет. В лівій руці — рівненька ліщинова галузка. В одного охоронця під пахвою шахи, в другого — хлібина.

Володя не повірив очам: і тут Гольбах не розлучається з шахами? Це було так дико, так не в’язалося з усім укладом життя концтабору, що він здивовано глянув спочатку на Таню, а потім на професора Глов’яка. Але Таня тільки звела плечима, а професор і його внучок навіть не ворухнулися. Сиділи закам’янілі, як і всі інші в’язні.

Комендант ішов повільно, поляскуючи себе зрідка галузкою по халяві, і красивими очима ласкаво поглядав на гефтлінгів, котрі, мов кролики, заворожені удавом, злякано стежили за ним.

Посеред кар’єру, на невисокому підвищенні між коліями, він зупинився. Тут стояла велика кам’яна брила у вигляді куба — щось на зразок стола. Обабіч неї — дві менші, ніби стільці.

— Ну, хто сьогодні хоче зіграти зі мною партію в шахи? — голосно запитав комендант.

Кар’єр мовчав.

— Може, хтось із новеньких?.. Хто хоче виграти хлібину? Цілу хлібину! Справжню. Не ерзац!

Один з охоронців підняв над головою чималу, кілограмів на півтора, а то й на два, довгасту буханку, що виблискувала проти сонця засмаженою рум’яною скориною.

— Ох, чорт! — Володя проковтнув слину. — Яка спокуса! Відразу два кілограми!.. Ти чуєш, Таню?

Таня схопила його за рукав.

— Не сунься в воду, не спитавшись броду!

Але той уже підвівся.

— Я хотів би спробувати…

По кар’єру пронісся легкий шум. В’язні витріщились на хлопця, як на божевільного. Професор Глов’як злякано вигукнув:

— Куди, пане?.. Чекай!..

Та Гольбах уже помітив Володю, і його красиві очі злегка примружилися. Він попрямував до нього.

— А-а, це ти? Гадаєш, виграєш? — спитав лагідно, навіть приязно.

— Так, гер комендант, — відповів Володя.

— А ти знаєш умови, на яких я граю тут у шахи?..

— Звичайно, гер комендант, перемагає сильніший і одержує винагороду — хлібину… Мені хотілося б, щоб це був я!

— Он як!.. — В голосі Гольбаха прозвучали ледь вловимі глузливі нотки. — Але ж ти не знаєш умов! Я поясню їх тобі і всім, хто ще не знає. Так от: виграєш — одержиш буханець хліба, програєш — кулю в потилицю! Така тут ставка!.. Це тобі не Київ… Ти зрозумів?

Володя зблід.

— Це несправедливо, гер комендант, — сказав він тихо.

Гольбах засміявся. Легко, весело. У нього були рівні, білі й чисті зуби. І сміх був дзвінкий і безпечний.

— Ха-ха-ха! Чудесно!.. Ха-ха-ха!.. Ну, Володья, ти повинен знати, що тут цар і бог, як ви кажете, я!.. Я!.. Що справедливо і що несправедливо — вирішую я! Чому ж несправедливо?.. Я маю хліб, і, якщо програю, віддаю його тобі, а ти не маєш нічого, крім життя… Тож віддаси мені своє життя, коли програєш… Логічно? Безперечно, логічно. Отже, ми будемо грати… — І він повернувся до солдата: — Гей, Карл, розстав шахи!

Той швидко розкрив шахівницю і, примостивши її на кам’яній брилі, розставив фігури. Одну з менших брил, що правили за стільці, накрив білосніжною, добре випрасуваною хустинкою, яку обережно вийняв з нагрудної кишені солдатського френча.

Тут усе було передбачено.

— Прошу, — Гольбах галузкою показав на імпровізований стільчик. — Відмова вважається за поразку. Нічия — ми квити.

Володя мовчки вийшов на середину і сів. З протилежного боку сів комендант.

Ніхто з в’язнів не підвівся, не підійшов. Усі заклякли на своїх місцях, — видно, сувора дійсність привчила їх до цього. Тільки найближчі повернули голови, прикипівши поглядами до шахівниці, на якій вишикувалися чорно-білі фігурки.

Таня, професор Глов’як і Янек завмерли теж.

Гравці швидко провели розиграш. Володі дісталися чорні.

Гольбах задоволено хмикнув і походив королівським пішаком.

— Ну, Володья, як у вас кажуть — гора з горою не сходиться? А ми от зійшлися… Не сподівався?

Володя посунув і свій пішак. Гра почалася.

— Правду сказати, не сподівався ніяк.

— Ха-ха!.. І не радий?

— Підстав для радощів не бачу…

— Вірю тобі. Підстав для радощів у тебе, справді, мало. — Гольбах посунув уперед слона. — Я не можу забути того нахабства, з яким ти, скориставшись присутністю в Києві моєї доньки, провів операцію по визволенню свого батька.

— Ту операцію я провів блискуче, пане штурмбанфюрер… І, здається, обидві сторони могли бути задоволені наслідками її.

— Вона замалим не коштувала мені офіцерського звання і штрафної роти. І коли б не заступництво впливового приятеля в Берліні, внаслідок якого я зберіг чин, але потрапив у це забуте богом місце, то, дякуючи твоїй "блискуче проведеній операції", я тільки засвистів би рядовим на Східний фронт, де мене досі гарненько уколошкали б твої Івани…

Він зробив черговий хід і вперше глянув на Володю не крізь награну усмішку, а суворим поглядом, у якому струменіла неприхована ненависть.

Розмова велася впівголоса, так що охоронці, котрі стояли далеченько від свого шефа, не могли розібрати жодного слова.

Володя внутрішньо здригнувся: тільки тепер він до кінця усвідомив, що ця шахова гра для нього питання життя або смерті. Якщо програє, Гольбах, ні хвилини не вагаючись, пустить йому кулю в потилицю.

Він узяв пішаком необачно підставлену супротивником фігуру і скосив очі на Таню. Вона сиділа біла мов крейда. В її широких темних зіницях зачаївся жах.

Гольбах скривився.

— Ти хитрун, Володья. Затіяв розмову — і я прогавив слона!

— Розмову затіяли ви, гер штурмбанфюрер, — вніс точність Володя.

— Справді? Тоді я мовчу…

Запала тиша.

На шахівниці зав’язалася напружена боротьба. Все довше задумувався Гольбах, все частіше супилися його білясті брови, а за ним, як сфінкси, стояли два охоронці з автоматами напоготові і, нічим не проявляючи своїх почуттів, мовчки глипали на свого шефа — чи не буде наказу натиснути на гашетки?

Володя здавався зовні спокійним. І коли б не надзвичайна блідість, що розлилася по його худорлявому обличчю, можна було б подумати, що цю партію він грає на дозвіллі від нічого робити.

Ситуація на шахівниці була складна. Своїми фігурами Володя націлився на королівський фланг, куди рокірувався Гольбах. Щоб проламати ворожу оборону, потрібно було перекинути з протилежного флангу коня, і він якраз думав над тим, як це найкраще зробити.

У відповідь на просування білих пішаків він рушив уперед конем і, як тільки досягнув шостої горизонталі, негайно віддав його за пішака, що разом з двома іншими прикривав ворожого короля.

Фортеця була зруйнована. Відкрилася важлива вертикаль, по якій уперед ринула тура, підкріплена слоном і ферзем. Це був початок розгрому. Гольбах пильно глянув на супротивника, а потім довго думав над наступним ходом. Хід був сильний: мабуть, сильнішого в даному становищі не існувало (і це в думці відзначив Володя), та він уже не міг відвернути фатального кінця. І коли другий кінь чорних, жертвуючи собою, зіпхнув з дошки ще одного пішака, що прикривав короля білих, комендант раптом підвівся, взяв у охоронника буханку і простягнув своєму супротивникові.

— Ти граєш сильно, Володья… Я поважаю силу. І розум. Бо розум — це теж сила… Ти мені подобаєшся… Ось твій хліб! — і додав: — Але стережись!..

— В людині ще повинна бути порядність, чесність, людяність, доброта, — не стримався Володя, беручи хлібину.

— Фе! Нікому не потрібні штучки! У світі існує сила і слабість — дві якості. Інших націонал-соціалізм не визнає. Я не визнаю теж! Сила — це єдина реальна річ, з якою потрібно рахуватися у цьому світі! Зрозумів?.. Іди!

Володя повернувся на своє місце і, розламавши хлібину, обділив нею Таню, Янека і професора.

Тим часом Гольбах став на камінь і почав пильно вдивлятися в обличчя в’язнів.

— Кого він шукає? — прошепотіла Таня. — Може, мене?

— Вишукує чергову жертву, — так само тихо, не міняючи пози, відповів професор Глов’як.

Кар’єр мовчав. Усі невідривно стежили за поглядом коменданта, і кожен ждав, що ось підніметься рука — і…

Чия ж черга?

Рука піднялася.

Гольбах ткнув гілкою у напрямку виснаженого білявого хлопчини.

— Ось ти! Ком гер!

Той злякано зіщулився, озирнувся по боках, ніби шукав захисту, але, зрозумівши, що ніхто не в змозі допомогти йому, поволі встав, вийшов наперед. Це був невисокий і, видно, слабосилий юнак років за двадцять, зі шрамом на щоці. З-під шапки вибивалося спітніле волосся. Одяг теліпався на ньому, як на кілку, а на спині випинались гострі лопатки.

Підійшовши, скинув шапку.

Комендант запитав:

— У шахи граєш?.. Але пам’ятай: невміння — не виправдання!

— Колись грав.

— Тоді сідай, зіграємо партію! Зважаючи на твою слабість, я дам тобі фору — слона… Або ні, туру… Але спробуй програти! Опинишся там! — і показав пальцем на провалля, куди з вагонеток висипали породу. — Виграєш — одержиш буханку хліба!..

Шахівниця вже була приготовлена. В’язень похмуро опустився на камінь.

Гра тривала зовсім недовго. Видно, юнак умів тільки переставляти фігури. В могильній тиші було чути, як він важко дише, сопе носом і підкашлює, часто витираючи шапкою піт з чола. Видно, був хворий.

Не встигнувши зробити і десяток ходів, він програв одну за одною дві фігури й пішака. А коли несподівано втратив і ферзя, різко підвівся, та від слабості ледве втримався на ногах.

Гольбах підвівся теж.

— Як звати? — спитав.

— Іван Кривеня.

— Звідки?

— З Радянського Союзу.

— Національність.

— Білорус.

— А-а, партизан!

— Ні, я солдат.

— Всі білоруси — партизани… Я знаю…

Іван Кривеня підвів голову, твердо промовив:

— Якщо так, тоді я пишаюся своїми земляками!

Гольбаха пересмикнуло. Красиве обличчя миттю побагровіло, стало злим.

— Гм, він пишається! — передражнив юнака. — Подумати тільки — труп іще може чимось пишатися!.. Візьміть його! Бо мені гидко за нього братися…

Есесівці схопили в’язня попідруки, потягли до обриву. Він намагався опиратися, та сил у нього було мало. Гольбах ішов позаду, на ходу виймаючи з кобури пістолет.

Хлопець зупинився над обривом.

Есесівці держали його за руки, мов розіп’ятого.

Він глянув униз, — там тьмяно блищало гірське озеро, що стало могилою для багатьох таких, як і він. Тепер настала його черга! Настав його смертний час!.. Через кілька секунд він лежатиме під водою, а завтра товариші вивезуть вагонетками нову порцію породи, яка і поховає його там на віки вічні…

Гольбах відвів запобіжник пістолета.

— Братця! — закричав Кривеня щосили. — Хто залишиться живий, помстіться за нас!.. Хай живе Батьківщина!

Постріл він не почув. В останню мить перед його очима ясніло сине вечірнє небо, виднілися далекі гірські схили, порослі темно-зеленими смереками, а в ушах дзвеніла дивна тиша, прорізана власним неприродно високим голосом…

З тими видіннями він і впав у безодню.

Гольбах глянув униз. Постояв трохи. Потім, не поспішаючи, поклав до кобури пістолет і, повернувшись до закам’янілих в’язнів, сказав.

— Слабким немає місця під сонцем! Виживає тільки сильний! Я не маю наміру годувати доходяг, з яких уже ніякої користі для рейху! Зарубайте це собі на носі!

В’язні мовчали. Гольбах якийсь час мовчав теж, мрійливо поглядаючи на густо-синє передвечірнє небо і роблячи вигляд, що глибоко замислився, а потім поволі рушив до виходу…

3

На нічліг в’язнів загнали в штольню. Тут було сухо, але холодно. Під кам’яним склепінням горіло кілька електричних ліхтарів, які розсіювали небагато скупого мерехтливого світла.

Побачивши досить просторе приміщення, обличковане гранітними блоками, Володя зрозумів, що це не стартовий майданчик для ракет, які він уявляв чимось на зразок великих начинених пальним і вибухівкою планерів, а сховище, підземний ангар. "Отже, стартові установки, треба гадати, розташовані або в сусідній штольні, або, швидше всього, на поверхні",— подумав він. По рівній, викладеній гранітними плитами підлозі було прокладено кілька вузеньких колій. Під правою стіною, на одній з колій, стояли вряд вагонетки зі спеціальними пристроями для перевезення якихось чималих сигароподібних предметів. Під лівою — лежали один побіля одного набиті глицею паперові матраци та подушки, прикриті старими, заяложеними байковими ковдрами.

— Тут будемо спати, — показав у напівтемний куток професор Глов’як. — Якщо, звичайно, ви не проти того, щоб бути нам з Янеком сусідами…

— Що ви, професоре, безперечно, не проти, — відповів Володя.

— Тоді займайте ось ці два матраци — вони вільні…

— Дякуємо.

— Але перед тим, як лягти, я хотів би познайомити вас з одним вашим земляком…

— З ким же це?

Професор прошепотів на вухо:

— То єсть дуже добрий чоловік, прошу пана, якому ви можете довіритися, як мені… А може, навіть і більше…

— Ось як!.. А все ж таки — хто він?

— Одну хвилинку… Він сам вам про все, що знайде за потрібне, скаже… Сідайте, прошу вас, а я тим часом його покличу…

Володя, Таня і Янек сіли на свої матраци, а професор поволі поколивав у протилежний куток і незабаром повернувся з невисоким, середніх років в’язнем у пошарпаній робі. Був він, як і всі тут, худий, виснажений, але тримався прямо, підтягнуто, дивився своїми глибоко посадженими карими очима допитливо. І Володя мимоволі подумав, що перед ним військова людина. І не помилився.

Незнайомець присів на матрац і, пильно дивлячись Володі в вічі, тихо сказав:

— Добре ти сьогодні пристьобнув Гольбаха, друже!.. За моєї пам’яті, — а я тут уже три з половиною місяці, — таке вперше трапилося… Рідко кому щастило навіть внічию звести партію з тим негідником… Не в одного бідолахи за цей час виграв він життя і без жалю спровадив на

дно озера… Ти втер Гольбахові носа і завоював симпатію всіх в’язнів, — щиро дякую тобі за це!

— Будь ласка. Але нічого героїчного я в цьому не бачу, — відповів Володя. — Просто я боровся за своє життя…

— В тім і річ, що — боровся! — підкреслив останнє слово незнайомець і простягнув руку. — Старший лейтенант, танкіст, Гриценко Петро Петрович… Відвертий з тобою, бо від професора Глов’яка чув, що ти гарний хлопець…

Володя потиснув йому руку.

— Льотчик, лейтенант Булатович…

— Я так і думав, що офіцер, — кивнув головою Гриценко. — А твій товариш?

Володя на хвилину завагався. Потім рішуче сказав:

— Це партизанська радистка Таня…

— Дівчина? — танкіст був вражений.

— Але це тільки тобі, — попередив Володя. — Ніхто не повинен більше знати!

— Ну! — Гриценко зробив жест, що мав означати — не хвилюйся, і додав: — Хоча всі ми тут смертники… Ніхто живцем звідси не вийде…

— Так треба боротися, а не ждати смерті! — мало не вигукнув Володя.

— Ми й боремося!

— Хто це — ми?

— Підпільний комітет.

— Що ж ви робите?

— Готуємо збройне постання.

— У вас є зброя?

— Один пістолет.

— Один пістолет!.. Небагато! — розчаровано протягнув Володя. — А охоронників скільки?.. На вежах — дванадцять есесівців з шістьма ручними кулеметами. Біля воріт— чотири автоматники: два зовні і два всередині. Десять автоматників постійно вартують в кар’єрі і біля входу до штольні. Два есесівці з автоматами супроводять Гольбаха, коли він навіщає наш табір, та, крім того, я помітив багатьох німців, інженерів та штейгерів, озброєних пістолетами… Скільки їх — не знаю…

— Двадцять п’ять чоловік, — підказав Гриценко.

— От бачиш — двадцять п’ять пістолетів, шість ручних кулеметів та автоматів.

— Шістнадцять, — знову підказав Гриценко. — Я радий, що ти в перший же день усе це помітив…

— Що ж можна зробити з одним пістолетом проти такої сили? З пістолета не встигнеш покласти двох чи трьох, як тебе продірявлять кулями з автоматів та кулеметів!

Гриценко поморщив лоба, суворо глянув своїми глибоко посадженими очима.

— Ти маєш рацію: одним пістолетом нічого не зробиш… Але з нього можна покласти, як ти кажеш, Гольбаха — і це стане сигналом до загального повстання… Саме на ту зброю, що мають німці в кар’єрі, — чотирнадцять автоматів і двадцять сім, якщо рахувати і Гольбахів, пістолетів — ми й розраховуємо. Якщо нам пощастить швидко, я сказав би блискавично, заволодіти нею, то ми зможемо, незважаючи на великі втрати, зняти кулеметників на вежах і двох автоматників за воротьми. Тоді в наші руки потрапить ще два автомати і шість ручних кулеметів. А це вже сила!.. В есесівському таборі ж, як нам стало відомо, під час обідньої перерви або зразу після роботи, коли Гольбах має звичку тероризувати нас шаховою грою, залишається не більше п’яти-шести есесівців. Якщо ми переможемо в кар’єрі, то вони нам не страшні, — ми їх швидко ліквідуємо, а якщо не переможемо, то вони нам теж будуть не страшні, бо всі ми загинемо…

— А найближчі німецькі залоги? — спитав Володя. — Де вони? Через який час можна чекати їхнього нападу?

— Телефонного зв’язку з центром у Гольбаха немає — лінія тільки прокладається, але є радіозв’язок… Якщо радистові пощастить повідомити своє начальство про повстання, то підмога зможе прибути не раніше, як за дві години. Отже, ми, тобто ті, хто залишиться живий, зможемо відійти в гори…

— На коли призначено повстання?

— На найближчі дні… Приїзд півсотні новеньких сплутав наші плани. Ми боїмося, що непідготовлені люди не тільки не допоможуть нам, а можуть зашкодити… Тож потрібен якийсь час, щоб провести відповідну роботу і передусім розтлумачити людям, що всі ми смертники, що живими звідси фашисти нікого не випустять і надія на те, щоб вижити, у

нас у всіх одна — повстання… Тут — або пан, або пропав!.. Якщо всі усвідомлять це, тоді ми матимемо якийсь шанс на успіх і, на мою думку, немалий…

— Хто керує підготовкою до повстання? Хто керуватиме повстанням?

— Я… Тут багато військових, але офіцер — я один… Тепер ти — другий…

— Крім радянських людей, є чимало, треба гадати, поляків, чехів, французів… Як з ними спілкуватися?

— Професор Глов’як знає сім мов… Янек також знає три мови — російську, німецьку, французьку… Вони дуже допомагають нам…

Володя потиснув Гриценкові руки.

— Дякую, друже… Будемо діяти спільно!

4

Минуло кілька днів, схожих між собою, мов близнята. Володі й Тані вони здалися вічністю.

Підйом о п’ятій ранку.

Включалося світло, лунав різкий, гортанний голос чергового капо: "Ауфштеєн!" — і в’язні враз схоплювалися. Давалося півгодини на ранковий туалет. Потім — "фріштик", тобто сніданок: два невеличкі шматочки ерзац-хліба і чашка теплої гіркуватої кави з підсмажених жолудів і ячменю.

Рівно о шостій годині з’являлися штейгери-техніки. На цей час кожен в’язень уже стояв біля свого робочого місця — про це дбали капо й охоронці. Старший штейгер подавав знак — і робота починалася.

Гримкотіли відбійні молотки, з грюкотом і пилюкою летіло донизу каміння. Його вантажили у вагонетки і вивозили в кар’єр. Тут більші шматки потрапляли в розпорядження каменярів, котрі спочатку сортували їх, а потім обтісували. А породу і щебінь висипали у прірву.

О дев’ятій ранку — другий "фріштик". Півгодинний. Цього разу в’язням не давали нічого. Снідали тільки штейгери, охоронці і капо. Із плоских металевих коробок вони виймали бутерброди — з ковбасою, сиром або смальцем, ґрунтовно всідалися на кам’яні брили і, не поспішаючи, акуратно пережовуючи, їли, запиваючи з металевих фарбованих фляг підігрітою кавою.

Голодні, знесилені в’язні мали право в цей час відпочивати. Сідали й лягали, хто де стояв.

Володя й Таня, котрі працювали біля вагонетки, лягали тут же на дерев’яні шпали й заплющували очі, щоб хоч трохи спочити. Говорити не хотілося. Дошкуляв голод. Безсилля й тупа апатія сковували тіло.

О першій годині дня знову перерва. На обід. Тепер усі в’язні виходили в кар’єр і одержували півлітровий черпак бруквяного супу і грамів сто солодкавого, якогось брудно-бордового на колір хліба.

Потім — робота до шостої вечора, знову той же черпак водянистого супу, такий же, як і в обід, шматочок хліба…

І — знову починалося найстрашніше.

Приходив комендант Гольбах.

В ту мить, коли він у супроводі двох автоматників з’являвся у воротях, все довкола завмирало. Жодне слово не злітало ні в кого з вуст. Охоронники й капо виструнчувалися. Есесівці на вежах хапалися за руків’я кулеметів і направляли вниз їхні дула. А в’язні сідали і в страсі ждали — чия сьогодні черга?

З того дня, коли Володя виграв у Гольбаха, автоматники приносили, крім шахівниці з шахами, не одну, а дві хлібини. Мовчки ставили шахівницю на високій кам’яній брилі, а поряд клали дві хлібини. І це був не ерзац, а справжній хліб, випечений на черені, з блискучою золотисто-коричневою шкоринкою.

Гольбах зупинявся перед шахівницею і голосно кликав:

— Володья!..

Володя виходив — і сідав насупроти. Нерви у нього бриніли, мов туго натягнуті струни. Знав: Гольбах грає з ним не на повну силу, бавиться, як кіт з мишею. Та колись же має прийти фатальна хвилина!.. Двічі Володя зводив партії до нічиєї, а двічі виграв. І за кожним виграшем Гольбах демонстративно вручав йому хлібину.

Одержавши буханець, Володя тут же розламував його на шматки і роздавав найбільш знесиленим в’язням, при цьому жодного разу не обминув Таню, Янека і його дідуся, віддаючи хлопчині найбільші частки.

Гольбах не перечив — лише мовчки спостерігав за цим. А тоді підводився і довго вибирав жертву. Всі зіщулювались, опускали очі, та це не допомагало.

— Гей, ти! — кричав він, показуючи пальцем. — Ти! Ти! Йди сюди!

В’язень блід. Очі його бігали. Він перепитував:

— Я?

— Так, ти! Саме ти! Виходь! — невблаганно гримів комендантів голос.

Нещасному нічого не залишалося робити. Він виходив і, напівмертвий, сідав за шахівницю. Робив хід, другий… Довго думав, намагаючись відтягнути фатальну хвилину.

Але вона невідворотно наближалася.

Гольбах робив ходи блискавично. Потім з легкою усмішкою втуплював погляд в обличчя жертви і з насолодою стежив за її переживанням. Видно, йому було приємно бачити, як люди по-різному підходять до своєї останньої межі. Одні збирають всю волю і, хтозна на що сподіваючись, грають до кінця, аж поки їхній король не опинявся в пастці. Інші смертельно бліднуть, тремтячими руками перевертають фігури на дошці, їхнє обличчя вкривається холодним потом. Треті, зробивши кілька ходів, раптом падають на коліна і зі слізьми благають залишити їм життя. Були й такі, хто поволі підходив до "лобного" місця і, ледве тримаючись від безсилля на ногах, з ненавистю кидав в обличчя катові:

— Стріляй, гад! Все одно всіх не перестріляєш! Знайдеться і на тебе куля!

Гольбах поволі витягав пістолет і стріляв у потилицю. Або в обличчя… Або в скроню… І при цьому жодна риска не змінювалася на його спокійному обличчі, не здригався жоден м’яз.

Під дулами кулеметів і автоматів в’язні сиділи мовчки. Тільки страшна, нелюдська ненависть палила, мов вогнем, їхні серця.

Найважче було Володі. Він відчував якусь провину, що розважає ката, своєю грою приносячи йому насолоду. Одержаний хліб вважав брудною подачкою і навіть те, що роздавав його товаришам, не ставив собі в заслугу. Тільки питав Гриценка:

— Коли ж?

— Скоро! — відповідав той.

5

Наступний день — це була субота — розпочався як звичайно. Було дуже жарко, тому в’язні і в кар’єрі, і в штольнях обливалися потом. Тільки перед кінцем роботи спека трохи спала, і всі дихнули вільніше.

Вечеря минула швидко. І, як завжди, після вечері до кар’єру зайшов лагерфюрер. Чисто поголений, в добре припасованій новенькій формі, в блискучих чоботях, надухмянений французькими парфумами, він пильно поглядав на в’язнів, котрі при його появі заклякли на своїх місцях — хто де сидів чи стояв.

Охоронці відразу попростували в центр кар’єру, до великого сірого каменя. Один з них почав розставляти фігури на шахівниці, а другий поклав хлібини і, упершись руками в автомат, що висів на широкому рамені, застиг позад нього.

Гольбах ішов поволі, ковзаючи гострим поглядом по згорблених постатях в’язнів.

Всі завмерли. Чия ж сьогодні черга?

Володя сидів поряд з Танею і відчув, як у неї напружилося тіло. Вона стиснула йому руку.

— Спокійно! Будь уважний — не програй! Зводь до нічиєї!

Ніхто з них не мав сумніву, що Гольбах першим викличе Володю.

Так і трапилося.

— Володья, йди сюди! — почувся комендантів голос.

Володя на цей раз дуже швидко виграв партію. Уже на п’ятнадцятому ході Гольбах, марно намагаючись приховати досаду, визнав себе переможеним.

— Бери! — простягнув хлібину. — Ти з кожним днем починаєш грати все краще. Чи не тому, що маєш такого гарного вчителя?

Він криво усміхнувся.

— Мабуть, — непевно відповів Володя і рушив до свого місця.

Гольбах підвівся. Його безбарвні очі були холодні й жорстокі. Він вибирав нову жертву.

— Ти, старий! Іди сюди! — ткнув раптом пальцем у згорблену постать професора Глов’яка. — Та швидше! Льос!

Останнє слово прозвучало різко, мов постріл.

Професор здригнувся, хоча до його свідомості все ще не доходило, що саме йому випадає смертний жереб.

— Я?

— Так, ти, старе сміття!.. Я, здається, говорю ясно!

Старий почав підводитись. Янек охопив рученятами його шию.

— Дідусю, куди? Не пущу! — крикнув розпачливо.

— Але ж треба, любий… Бачиш, пан комендант кличе… Ти не бійся.

— Ні, ні, не дозволю! Він хоче вбити тебе! Я піду з тобою…

Хлопчина рушив разом з старим. Даремно професор умовляв його зостатися, — Янек причепився до нього, мов реп’ях.

Так удвох і вийшли на середину. Професор сів на невеличкий камінь, а Янек став збоку.

Гольбах теж опустився на камінь, засланий батистовою хустиною.

Гра почалася…

Почувши, що комендант викликав професора Глов’яка, Володя зупинився на півдорозі і, повернувшись назад, сів неподалік від гравців. Був він якийсь дивний — блідий, напружено-зосереджений. Поглядом прикипів до фігур на шахівниці, мабуть, ні на мить не сумніваючись, що старий відразу ж програє.

У кар’єрі запала тиша. Ніхто не поворухнувся.

Сонце почало спускатися до виднокраю, але тут, на горі, воно ще заливало все довкруг теплим сліпучим промінням.

Професор грав чорними; руки його тремтіли, однак зовні він здавався спокійним.

Після шостого ходу старого Володя раптом зрозумів, що той далеко не профан у шаховій грі. Ходи його були точні, професіональні. І хоча Гольбах стрімко наступав на королівському фланзі, бажаючи заблокувати тут короля чорних і швидко розправитися з ним, було ясно, що він не встигне зробити цього.

На восьмому ході професор перехопив ініціативу і сам перейшов у наступ.

Янек, що напружено слідкував за грою, раптом плеснув долонями і полегшено вигукнув:

— Браво, дідусю! Браво!.. Тисни його! Не давай перевести духу!

Гольбах підвів здивовані очі.

— Ти що, малий, теж граєш?

Хлопчина зніяковів. У великих сірих оченятах промайнув переляк.

— Трохи, — непевно відповів він.

— Трохи? Дідусь навчив?

— Дідусь.

— Ось як! — холодно видавив із себе комендант, роблячи черговий хід.

Янек втягнув голову в плечі, принишк. А професор, зблiднувши дужче за внука, тремтячою рукою переставив слона і тихо промовив:

— Мат, пане комендант.

І хоч як тихо пролунали ці слова, але їх почули всі. Хтось десь радісно скрикнув. Над кар’єром прошелестіло полегшене зітхання: сьогодні не проллється кров. Кожному несказанно хотілося поразки коменданта, цього кривавого пса, приниження його, зганьблення. У будь-чому, хай і в шахах, — аби поразки! Ганьби!

Гольбах, мабуть, не сподівався такої швидкої розв’язки, бо від короткого слова "мат" здригнувся, як від удару. Довго, безтямно дивився на шахівницю, і кров приливала йому до обличчя. Він люто глянув на старого, ледве стримуючись, щоб не вибухнути брудною лайкою, а потім, пересиливши себе, взяв хлібину і простягнув мовчки переможцеві.

— Дякую, — прошепотів професор, притискаючи хлібину до грудей, і звернувся до внука: — Ходімо, Янеку!

Але комендант раптом підняв застережно руку.

— Зачекай-но, малий! Ти також повинен зіграти зі мною!

Це було так несподівано, що у професора випала з рук хлібина, а по кар’єру прокотився гомін обурення..

Янек зблід.

— Я?

— Так, ти, малий! Сідай!

— Але ж… — хлопчина зіщулився, мов наляканий горобчик.

Комендант явно потішався переляком, що скував малого.

— Не бійся — я дам тобі фору… Ну, приміром, ферзя…

В Янекових оченятах щось блиснуло. На безкровних губах з’явилася легенька усмішка.

— Пан комендант вважає, що це не забагато?

— Ах, ти, чортеня!.. Тоді — туру?

Хлопець заперечно похитав головою.

— І цього багато.

— То що ж — слона чи коня, поганцю?

— Ні.

— Ні? — аж вигукнув украй здивований лагерфюрер. — Чого ж ти хочеш, малий?

— Грати на рівних! Але при одній умові…

— Якій?

— Якщо я програю, ви не розстріляєте мене!

Гольбах злегка почервонів і насупився. Це плюгаве польське щеня викликає його на шахову дуель? На рівних?

— Якщо ти програєш, я не розстріляю тебе, — сказав він, зробивши наголос на слові "ти". — Сідай!

Ніхто не надав значення цьому наголосові, — і гра почалася.

Професор став збоку. Володя стежив з-за спини Янека. Кілька сотень в’язнів прикипіли поглядами до маленького шахіста, що не побоявся стати на двобій з самим Гольбахом. Всі бажали йому перемоги.

Гра проходила в темпі, і перші десять ходів гравці зробили менше як за п’ять хвилин. Гольбах ходив недбало, всім своїм виглядом показуючи, що це не більше як забавка, примха дорослої людини, що вирішила побавитися з дитиною.

Але тринадцятий хід малого супротивника примусив його нахмуритись. Зробивши "вилку" конем, Янек вигравав слона.

Комендантові щоки взялися червоними плямами. Діватися нікуди: ця мала блощиця таки справді обхитрила його і виграла фігуру!

Беручи слона, Янек не зміг утриматись від щасливої усмішки. На його блідому змученому личку вона розквітла, мов пролісок.

Гольбах примусив себе теж усміхнутися, але та усмішка скидалася скоріше на потворну гримасу, від якої війнуло крижаним холодом. Побачивши її, Янек враз зів’яв, нахилив голову і вже до кінця партії не відривав очей від шахівниці…

Сонце все нижче спускалося за далекий небосхил. Над горами війнуло лагідною передвечірньою прохолодою, змішаною з густими пахощами смоли і прілого букового листя. Татри дихали одвічним спокоєм і тією незворушною величавістю, що притаманна гірським краєвидам.

А в кар’єрі під зовнішнім спокоєм вирували непомітні, але грізні пристрасті. В’язні не зводили очей з гравців, що сиділи обабіч великого плоского каменя. Ніхто не промовив жодного слова, ніхто не поворухнувся. Здавалося, то не живі люди, а висічені з сірого смугастого

граніту статуї застигли в найрізноманітніших позах — одні стояли, другі сиділи, треті напівлежали…

Тим часом на шахівниці відбулися важливі зміни: Янек виграв ще одну фігуру і, заблокувавши короля супротивника на ферзевому фланзі, підтягував сили для рішучого Удару.

Гольбах кусав губи. Уперше він зазнавав такої неймовірної поразки. Ну, хай Володя — то класний гравець, хоч і росіянин! Ну, врешті, хай виграв цей старий — він, як кажуть, колишній польський професор-математик! Але ж — малий!.. Оцей жовторотий горобчик!.. Йому, напевне, не більше дванадцяти років… І ось тобі маєш — завдає поразки йому, досвідченому, натренованому шахістові, комендантові, есесівському офіцерові!.. Прокляття!

Комендант простягнув руку, щоб походити, але на якусь хвилину затримав над шахівницею ніби в нерішучості, а потім раптом змішав фігури.

— Здаюсь, — промовив ледь чутно.

Янек радісно сяйнув своїми великими голубувато-сірими оченятами і зірвався на ноги.

— Дідусю, я виграв! — вигукнув, кидаючись старому на шию.

Той пригорнув малого і, не соромлячись сліз, що текли по худих, заросліх щоках, цілував його в біляву голівку, в лоб, в очі. Він все ще, здається, не вірив, що гра зі смертю закінчилася щасливо.

— Любий мій внучку! Ти молодець у мене! Ходімо! — прошамкотів старий і, одною рукою обнявши хлопця за плечі, а другою — затиснувши хлібину, повернувся, щоб піти на своє звичне місце біля купи каміння, яке обтісував.

Але тут пролунав різкий окрик Гольбаха.

— Зачекай, старий!

Професор зупинився, поволі повернувся.

— Що пан комендант хоче?

— Я хочу, щоб ти зіграв зі мною ще одну партію!

— Але ж…

— Ніяких "але ж"!.. Сідай — і будемо грати! Моє бажання — закон для кожного в’язня!

— Я не певен, що вдруге сьогодні зумію відстояти свою стару голову, пане лагерфюрер…

— Ти не гратимеш на свою голову.

— О! — зрадів старий.

— Ти зараз гратимеш на голову внука!

— На голову внука?! Янека?! — професор не повірив своїм вухам. Він був приголомшений почутим. — Ви це хотіли сказати?

— Так! Виграєш — малий житиме, програєш — з ним буде те, що й з усіма!

Над кар’єром пролетіло ледь чутне багатоголосе зітхання, що нагадувало глибинний підземний гул. Всі в’язні були страшенно вражені нелюдською забаганкою коменданта, — такого ще не бувало!

Професор не міг зрушити з місця. Те, що він почув, здавалося йому неймовірним, невірогідним — воно не вкладалося в його свідомості. Хлібина вислизнула з-під руки і впала під ноги. Старі очі з жахом дивилися, як похмурий комендант охоронець розставляв на шахівниці білі й чорні фігури.

— Я не гратиму, пане лагерфюрер! — прошепотів він захриплим голосом, притискуючи хлопця до себе. — Ви не зробите цього!

— Тоді я розстріляю вас обох як саботажників! — криво усміхнувся Гольбах. — Вибору, як бачиш, у тебе немає, старий! Залишається одно — грати! Ну!

Другий охоронець дулом автомата підштовхнув професора до шахівниці.

Старий сів. Переляканий Янек знову став біля нього збоку. Мертва вечірня тиша нависла над принишклим кар’єром.

Гольбах зробив перший хід. Професор відповів. Він намагався заспокоїтися, зосередити всю увагу на тому, що відбувається на шахівниці. Але це, видно, було вище його сил. Голова тіпалася, руки тремтіли. Роблячи один з ходів, він перевернув кілька фігур, і Гольбахові довелося самому ставити їх.

— Дідусю, не так! — скрикнув раптом Янек. — Ти помилився!..

Воскова рука старого з фігурою ще дужче затремтіла. Він завагався, сльози затуманювали його зір.

Це була перша видима помилка. За нею прийшла друга і третя…

Володя, котрий уважно стежив за грою, зрозумів — професор програв. Зараз комендант візьме фігуру і розтрощить правий фланг чорних.

Так і трапилось. Одна за одною почали падати фігури чорних. І хоча професор все ще намагався якось змінити становище, чіплявся за найменшу можливість, щоб відтягнути фатальну хвилину, коли його королеві буде оголошено шах, ніщо вже не могло врятувати партію.

Нарешті наступив кінець.

Гольбах зробив останній хід і тихо, ніби запитуючи, промовив:

— Ну, професоре, що далі?

Старий змученими очима глянув на свого ката і раптом упав на коліна.

— Пане комендант! Пане комендант! — заблагав голосно. — Мене застрельте! Мене старого!.. А хлопчину не чіпайте! Він малий ще! Зовсім дитина! Не беріть гріха на душу!.. Молю вас!.. Мене розстріляйте!..

Гольбах підвівся. Мовби знічев’я, процідив крізь зуби:

— Заткнися, старий! Не заважай! Іди геть!

Потім спритно схопив Янека за руку.

Хлопець заплакав, запручався: розумів, що його жде через хвилину.

— Пустіть мене! Пустіть!

Та Гольбах, незважаючи на благання і плач, цупив малого далі, правою рукою розстібаючи кобуру і дістаючи пістолет.

Побачивши зброю, професор прудко, настільки це було в його силах, наздогнав коменданта, кинувся йому до ніг, мокрим від сліз обличчям притиснувся до блискучої халяви чобота.

— Пане комендант! Опам’ятайтесь! Що ви робите?! Це ж дитина!..

Постріл з пістолета в голову звалив старого на землю.

Над кар’єром зависла зловісна передгрозова тиша. В’язні, здається, й не дихали. Мовби прикипіли до своїх місць. Тільки до болю стиснуті кулаки й палаючі погляди свідчили, що нерви кожного натягнуті до крайньої межі.

Володя, сидячи на камені, застиг у неприродно-напруженій позі, з витягнутою вперед головою і опущеними вниз руками, — у позі спринтера, що приготувався до стрімкого кидка на коротку дистанцію. Він відчував, як у скронях бурхливо запульсувала кров, а серце, здавалося, хотіло вирватися з грудей, мов птах із клітки. Коли б хто запитав його в цю мить, на що він здатен, він, не вагаючись, відповів би, що здатен і готовий на все, навіть на смерть.

Дві сотні в’язнів завмерли, мов перед бурею, їхні серця вщерть переповнилися жагучою ненавистю, для якої міг бути один вихід — вибух.

В такому стані перебували всі.

Для вибуху не вистачало іскри.

6

Тим часом, розправившись із професором, Гольбах потягнув Янека далі. Охоронці, не одержавши ніяких вказівок, залишилися стояти на місці, теж вражені несподіваним вчинком лагерфюрера. Мовчала внутрішня охорона, принишкли кулеметники на вежах.

І тут Янек накинувся на коменданта. Мов шалений, почав стусати його ногами, бити кулачком у живіт, кусати зубами за руку.

Де взялася сила у маленькому, виснаженому голодом тілі? Де взялася сміливість у дитячому сердечку? Від усвідомлення того, що його жде близька й неминуча смерть? Чи інстинкт самозбереження мобілізував усі духовні й фізичні сили й кинув на безнадійний опір катові?

Як би там не було, але боровся він запекло. Коли не стало змоги битися й кусатися, почав чіплятися за каміння і за рейки вузькоколійки, жбурляв в обличчя ворогові свою нехитру дитячу лайку…

Та перевага, звичайно, була на боці дорослого. Гольбах ударив хлоп’я пістолетом, штурхонув, відірвав від землі і швидко потягнув на край бескиду.

— Прокляте польське щеня!

І в цю мить Володя зірвався на ноги.

Все сталося швидко, несподівано для всіх — і для коменданта, і для охоронців, і для в’язнів.

Мов вихор, перелетів він ті кілька кроків, що відділяли його від Гольбаха, міцно, ніби лещатами, схопив його ззаду і стиснув так, що той, завивши від болю й переляку, випустив Янека.

— Бийте гадів! Смерть фашистам! — З цими словами він разом з Гольбахом, не випускаючи його з чіпких обіймів, кинувся з обриву вниз, у глибоку прірву… У свій останній політ!

Дикий, розпачливий крик лагерфюрера сколихнув надвечірню тишу.

І тоді стався вибух.

Відчайдушна, героїчна самопожертва радянського льотчика, мов електрична іскра, підняла в’язнів на ноги. Його слова всі сприйняли, як сигнал до повстання. Сповнені ненавистю, в’язні накинулися на есесівців, на капо, на штейгерів. Нападали по двоє, по троє, ба навіть вчотирьох на одного. Душили руками, били камінням, молотками, кайлами, виривали зброю.

З веж ударили кулемети. Захлинаючись кров’ю, впали вбиті й поранені. Але ніхто не тікав, не ховався. Падав один — на його місце ставав інший.

Повстання, про яке мріяли, багато тихцем говорили і до якого ретельно готувався підпільний комітет, почалося стихійно.

Але, мабуть, так було краще, бо слушнішого часу для його початку ніхто б вибрати не зумів. Саме життя внесло свої корективи.

Гриценко й Таня схопилися одними з перших. Охоронець-есесівець, що стояв до них спиною, відставив назад правий лікоть, яким притискував до тіла приклад автомата. Таня щосили рвонула автомат до себе, намагаючись оволодіти ним, а Гриценко ударив ворога каменем по голові. Та есесівець, незважаючи на те, що був приголомшений несподіваним нападом, зброї з рук не випустив. Тоді Гриценко вдарив його вдруге і почав душити. В ту ж мить вони обидва впали на землю, скошені кулеметною чергою.

Таня схопила автомат і дала дві короткі прицільні черги по надбрамній вежі — кулемет захлинувся, замовк. Есесівець здригнувся, укляк, рукою чіпляючись за дерев’яну перекладину. Його помічник загинув відразу.

Майже одночасно завмерли ще три вежі. Залишилось дві.

До перемоги було неблизько, але радість від того, що знешкоджена важлива вогнева точка, гарячою хвилею ударила дівчині в груди. "За Володю вам, гади!" — промайнула думка.

Не встигла вона це подумати, як вогненний струмінь прошкварчав біля самого вуха, розпанахав рукав піджака, обпік передпліччя.

Поранена?

Мабуть, ні, бо болю не відчувала. А якщо й поранена, то легко. Та думати про це ніколи — швидше за ворота! Вниз — до озера? Знайти Володю!

Віддавши автомат одному з в’язнів, прудко вибралася з киплячого виру, яким став кар’єр, вимчала з воріт і поміж кущами почала спускатися крутою стежкою вниз, до озера.

Тим часом майже половина в’язнів уже лежала на землі. Одні вбиті, а ще більше було — поранених. Під кинджальним вогнем двох кулеметів, що залишилися, люди падали, мов скошена трава. По кулеметниках стріляли з пістолетів, з автоматів, але поспіхом, а тому безуспішно: ці дві вежі знаходилися на горбі, над тунелями, на чималій відстані. Зате кулеметні черги раз по раз виривали кого-небудь у рядах повстанців.

Всі табірні охоронники й штайгери були обеззброєні й знищені в перші ж хвилини. Повстанці захопили ворота, перестрілявши вартових.

Групі в’язнів пощастило відразу вирватися на волю, і вони кинулися до табору есесівців.

І тут пролунав дужий голос кремезного русявочубого юнака:

— Прицільно по вежах — вогонь! Зброю — досвідченим солдатам!

Почався методичний, прицільний обстріл веж. Без гарячковості, без метушні кожен з автоматників брав на мушку есесівців, що не здавалися. Біля них стояли інші напоготові, щоб зразу ж схопити зброю, коли хтось упаде вбитий або поранений.

Кулемети замовкли майже одночасно. Хто зняв кулеметників — невідомо, бо до рук повстанців потрапило кілька автоматів і чимало пістолетів. Стріляли всі… Та нікого це й не цікавило.

Перемога! Дорогою ціною! Але — перемога!

Стікали кров’ю і вмирали поранені, але вже не дудніли кулемети, не тріщали автомати, не ляскали, мов мухобойки, пістолети.

Всі, хто залишився живий і неушкоджений, в першу хвилину аж не повірили самі собі, що прийшла жадана перемога…

7

Падаючи разом з Гольбахом, якого він все ще міцно тримав обіруч ззаду, Володя побачив глибоко внизу блискучо-сталеву поверхню озера, що дуже швидко летіло їм назустріч.

У серці шпигнув знайомий крижаний холодок.

Скільки разів стрибав він з парашутом! І завжди, коли, відірвавшись від літака, пірнав у синю безодню, серце йому пронизував цей гострий холодок. Але тоді він знав, що за плечима — парашут. Досить смикнути за кільце — і над головою білим грибом загойдається рятівний шовковий купол.

А тут — смерть! Навіть і подумати нема коли!

І тоді, підкоряючись якійсь підсвідомій силі, що наповнила холодом усе його єство, Володя розціпив руки, випустив з них лагерфюрера, котрий все ще верещав від страху, і щосили відштовхнувся від нього в бік озера.

"Тільки б не вдаритись об воду спиною або животом!" — промайнула думка.

В повітрі, розпластавшись, він зробив повний оберт і, виставивши наперед ноги й притиснувши до тіла руки, "солдатиком" полетів униз.

Удар об воду був сильний. Йому здалося, що на якусь секунду чи дві знепритомнів. Та холодна гірська вода миттю освіжила, і він шпарко поплив угору.

Виринувши на поверхню, оглянувся. Де Гольбах? Що з ним?

На воді плавав козирком догори есесівський кашкет. Лагерфюрера ніде не видно. Загинув?

Зі скелі, з кар’єру, долинала приглушена стрілянина. Повстання, якого так усі ждали, почалося! Тріщали автомати, дудніли кулемети, ляскали пістолетні постріли…

Володя виліз із води, скинув мокрий одяг, викрутив, а потім, одягнувшись, подерся нагору.

Стрілянина раптово обірвалася, і його охопила тривога.

Хто переміг? Невже есесівцям пощастило придушити повстання?

Відповідь на ці запитання прийшла в ту мить, коли він побачив Таню, що швидко спускалася йому назустріч.

Таня! На волі!.. Отже, перемога?

Він простягнув до неї руки. Їхні погляди зустрілися. Таня від несподіванки зупинилася, вмить зблідла, мовби їй забракло повітря, знеможено опустилася на землю. Її змучені, але щасливі очі наповнилися слізьми, а вуста шепотіли:

— Ти живий… Живий… Просто неймовірно… Я така рада!

Він кинувся до дівчини, підвів її, не помічаючи того, що міцно обнімає її за плечі, показав очима вгору:

— Як там?

— Перемога!

— Перемога! Ми вільні! То ходімо ж туди! До товаришів! Не гаймося!

Допомагаючи одне одному, вони видерлися по крутому схилові на гору. Тут, по дорозі, в напрямку есесівського табору, бігло кілька повстанців. У двох чи в трьох — автомати. Хтось вигукнув:

— За нами! Прикінчимо фашистську нечисть! Вперед!

Володя і Таня побігли за ними.

Табір було вже розгромлено. На подвір’ї лежало кілька мертвих есесівців. Двері в бараках розчинені навстіж, вікна — теж. Лунали схвильовані, радісні голоси сп’янілих від щастя і волі людей, котрі заглядали в усі закапелки — чи не заховався там, бува, якийсь фашист?

Володю зустріли радісними вигуками:

— О-о, наш герой! Живий!

— Наш Капабланка!

— Молодчина! Твій подвиг підняв нас усіх!

До Володі підійшло троє з автоматами: кремезний русявий молодик з добродушним російським обличчям, високий худий чолов’яга, що лопотів щось по-французьки і намагався обняти на радощах Володю за плечі, і поважний вусатий поляк, у якого весь час зривалося з язика "пане", "пане"...

Кремезний виструнчився, по-військовому доповів:

— Ми перемогли! Жодного есесівця не лишилося!.. Правда, й нашого брата вони поклали багато.

— Пораненим допомагають?

— Так, перев’язують санітари.

— А де ж Гриценко?

— Гриценко загинув... У мене на очах, — сказала Таня.

— Загинув! — вигукнув вражено Володя. — А інші комітетчики?

— Я один залишився, — сказав кремезний. — Інші або загинули, або поранені… Та й було нас усього п’ятеро.

— Як тебе звати?

— Сержант Удінцев.

— Що ж будемо далі робити, сержанте? Наші офіцери серед вас у таборі були?

— Наскільки мені відомо, один Гриценко… Ми всі горнулися до нього… А що робити… — він розвів руками.

— Я лейтенант Булатович.

Сержант зрадів.

— Якщо ти лейтенант, то й наказуй, що робити… Гадаю, бити фашистів.

— Правильно, товаришу сержанте!.. Тоді — збери усіх людей. Гуртом вирішимо, що робити.

Тут втрутився поляк.

— Пане лейтенанте, хочу презентувати вас…

— Презентувати? Мене?.. Чим?..

Поляк зняв з шиї автомата.

— Ось… машіненгевер… тобто автомат по-вашому. В бою здобув… Беріть, пане товажишу! Ви лицар! Він належить вам по праву!

Володя потиснув руку полякові.

— Дякую, товаришу! — і глянув на Удінцева. — Ну ж, поклич людей!

Удінцев хвацько виструнчився і раптом дзвінким сержантським голосом подав команду:

— Шикуйся! — і простягнув праву руку в бік рівного майданчика.

Гомін відразу затих. Потім один по одному в’язні вишикувалися в напрямку, вказаному сержантом.

— Рівняйся! Струнко! — і, коли всі завмерли, додав: — Товариші, від імені підпільного комітету слово надаю лейтенанту Булатовичу. Прошу!

Володя став перед строєм. Обвів поглядом людей у смугастих робах і таких же шапках.

Сонце, що сідало за обрій, золотило їхні щасливі очі.

— Товариші, вітаю вас з перемогою! — сказав Володя по-російськи і відразу ж для тих, хто не розумів російської мови, переклав по-німецьки. — Ми вийшли з пекла! Ми маємо в руках зброю!.. А що далі?

Стрій мовчав.

— Гадаю, у всіх у нас один шлях — боротися з фашизмом! До повної перемоги!

— Правильно! Правильно! — пролунали вигуки.

— Часу, щоб дебатувати, у нас немає. За годину — другу сюди нагрянуть німці. Тому говоритиму коротко. Я пропоную з тих, хто

добровільно бажає зі зброєю в руках нищити фашистів, створити партизанський загін… Хто за це — два кроки вперед! Кроком руш!

Стрій зламався. Спочатку виступила більша частина колишніх в’язнів, всі ті, хто розумів російську мову, потім до них приєдналися інші. У багатьох була зброя.

— Товариші! — знову сказав Володя. — За півгодини нас не повинно тут бути… Ми відступимо в гори. Але цей відступ треба провести організовано… На правах радянського офіцера беру командування на себе. Слухайте мій перший наказ. Сержантові Удінцеву взяти скільки потрібно людей і винести в безпечне місце всіх поранених товаришів. Решті — забрати зброю, харчі, одяг. Не залишати нічого, що б могло знадобитися нам у майбутньому! Збір через двадцять хвилин біля кар’єру. Вирушаємо через півгодини. Виконуйте!

— А що робити з табором? — спитав хтось.

— Спалити! Нічого не залишати фашистам!

— Обережно! — пролунав чийсь голос. — Тут поблизу, в льосі, — вибухівка! Тол! Щоб не трапилося лиха!

— Вибухівка? — Володя на мить замислився, потім глянув на Удінцева. — Товаришу сержант, тол забрати і висадити штольні в повітря!

Всі розійшлися. Одні виносили з погреба ящики з вибухівкою, другі зі складів і з кухні харчові припаси, треті набивали в лантухи одяг, взуття, ковдри…

Володя взяв Таню під руку.

— Ти ще не розучилася працювати радіоключем?

— Ні, — Таня здивовано глянула на нього. — А хіба…

— Тут є радіорубка… Якщо хлопці не перетрощили апаратуру… У тебе коли призначено зв’язок?

— Кожного дня о шостій ранку і о дев’ятій вечора…

— Ну, ось за п’ять хвилин дев’ята… Ходімо!

Радіорубку вони знайшли відразу — по радіощоглі, піднятій в кінці бараку. Це була невеличка кімнатка — ліжко, полик, стілець. На столику — польова армійська рація, на підлозі, в кутку, — живлення.

На стільці, схилившись грудьми на стіл, непорушно сидів радист. Навушники сповзли з голови, і з них безперервно неслося тривожне — пі, пі, пі!.. На спині — три червонуваті плями від автоматної черги.

Володя зіштовхнув його на підлогу, подушкою витер стіл, підсунув ближче стільця.

— Сідай, Таню!

Таня наділа навушники, лівою рукою крутнула ручку настройки, праву звично поклала на ключ радіотелеграфа.

І пішли — через гори й долини, через ріки й поля — на рідну землю невидимі сигнали… Та, та, та-та-та!.. Та, та, та-та-та!..

— "Сокіл", "Сокіл"! Я — "Горлиця". Ти чуєш мене?.. Прийом!..

Кілька хвилин навушники мовчали. Потім раптом щось у них тріснуло, загуло — і полинуло швидке уривчасте тканння: пі, пі-пі, пі, пі-

пі!.. "Я "Сокіл"... Вітаю тебе, "Горличко", з першим сеансом... Вітаю тебе, "Горличко"... Вітаю..."

Таня схопила олівець, швидко записала ці слова на аркушику паперу і щасливими очима глянула на Володю. В них бриніли сльози.

Рідна земля озвалася до них!

Рідна земля...

1

Пасаж — тут несподівана пригода. (Прим. автора.)

2

Унтерменш — вигадане фашистами слово, що означає "нелюдина", "підлюдина", "недолюдок". (Прим. автора.)